Vol. XI, Issue - 2 (July - Dec. 2024)
ISSN - 2277-7067

शोधसंहिता

New Research Frontiers

Peer Reviewed

Journal of Fundamental & Comparative Research

राष्ट्रहिताय संस्कृतम्

Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University

Ramtek, Dist. Nagpur, Maharashtra

NAAC - A+

विश्वविद्यालयगीतम्

शतशतकोटिशरत्पर्यन्तम्
प्रवहतात् संस्कृतमन्दाकिनी ।।धृ।।

सिन्धु–शुतुद्री–सरस्वतीनाम्
तटे ऋषीणां ध्यानपराणाम्
होमधूमपावितलोकानाम्
अत्रिभृगूणां छन्दोवाणी।।1।।
प्रवहतात् ......

वाल्मीकिमुनि – व्यासविरचिता
रामकृष्णयोः पावन–गाथा
अखण्डदीपो भगवद्गीता
कर्मयोगसंदेशवाहिनी।।2।।
प्रवहतात् ......

राष्ट्रैक्यस्य च महती स्फूर्तिः
विना संस्कृतं नैव संस्कृतिः
पुष्टिं तुष्टिं समावहन्ती
इह परत्र कल्याणकारिणी।।3।।
प्रवहतात् ......

रचयिता
महाकवि : डॉ. श्री. ग. बा. पळसुले

July - Dec. 2024 Volume - XI Issue - 2

Research Journal

ISSN No. 2277-7067

Journal of Fundamental & Comparative Research

शोधसंहिता

A Peer reviewed Bi-annual Interdisciplinary Research Journal of the University

- Chief Editor -

Dr. Atul Vaidya

Hon'ble Vice Chancellor

- Editors -

Prof. Krishnakumar Pandey

Director, Publication Department

Dr. Renuka Bokare

Public Relations Officer

राष्ट्रहिताय संस्कृतम्

KAVIKULAGURU KALIDAS SANSKRIT UNIVERSITY RAMTEK

NAAC A+

A Bi-annual Interdisciplinary Research Journal of KKSU

Peer Reviewed Journal of Fundamental & Comparative Research

शोधसंहिता

ISSN No. 2277-7067

Volume XI, Issue - 2 (July - Dec. 2024)

Chief Editor : **Dr. Atul Vaidya**
Hon'ble Vice Chancellor, KKSU

Editors : **Prof. Krishnakumar Pandey,** Director, Publication Department
Dr. Renuka Bokare, Public Relations Officer, KKSU

Editorial Board :

Prof. Lalita Chandratre
Prof. Krishnakumar Pandey
Prof. Kavita Holey
Prof. Kalapini Agasti
Prof. Harekrushna Agasti
Dr. Deepak Kapade

Peer Review Committee :

Prof. K. Neelkanthan
Dr. Madhav Ashtikar
Dr. Devanand Shukl
Prof. Nanda Puri
Prof. Kavita Holey
Prof. Parag Joshi
Prof. Kalapini Agasti
Dr. Hrishikesh Dalai

Published by : Registrar, KKSU, Ramtek

© KKSU, Ramtek

Designed by : Umesh Patil, Senior Clerk, KKSU

राष्ट्रहिताय संस्कृतम्

KAVIKULAGURU KALIDAS SANSKRIT UNIVERSITY
RAMTEK

NAAC A+

Editorial

I am pleased to present this issue of Shodhsamhita, a scholarly research volume. It contains a wide range of learned research articles by distinguished Indian scholars and emerging researchers. The articles cover diverse topics — from medicinal plants in the Ramayana to millets; from Vyakarana, Literature, and Astrology to Phonetics; from the Puranas, Yoga, and Ayurveda to music, they all reflect the authors' deep investigative vision.

The articles by the Hon'ble Vice-Chancellor of Karnataka Sanskrit University, Prof. Ahilya S., and the renowned Indology scholar Mr. Nandkishor Pattarkine, are exemplary models of research. The review of Mahasalilam — (a work penned by Sanskrit & IKS scholar Dr. R. N. Iyengar) exploring Astronomy —by the distinguished Philosophy scholar Acharya Veernarayan Pandurangi is a piece that should be read thoroughly. These research articles have enriched and elevated the stature of this Shodhsamhita issue.

I personally congratulate to all the authors for the scholarly articles! Special appreciation to the editorial board and publication team for the high-quality presentation and printing of this issue.

Dr. Atul Vaidya
Vice-Chancellor

Index

S.N.	Title	Page No.
Invited Paper		
1.	**Botanical Tapestry: Bio-Diversity in Ramayana with Emphasis on flora** Dr. Ahalya. S, Dr. K. E. Srivenkatanathan, Dr. Tejas Bharadwaj	1-12
2.	**अर्थविज्ञान–काव्यविज्ञानयोः शेमुषी – डॉ. कुञ्जुन्नी राजा – न. र. पत्तरकिने**	13-24
Research Paper		
3.	**पाणिनि-सारस्वतव्याकरणयोः तुलनात्मकं विश्लेषणम् (संज्ञासूत्राणां विशेषसन्दर्भे)** सुखेन घोषः	25-37
4.	**आख्यातार्थसन्दर्भे कर्त्रधिकरणसमन्वयविमर्शः** प्रलय-नन्दी	38-48
5.	**पाणिनीयव्याकरणे कर्त्रर्थककृत्प्रत्ययाः : भाषावैज्ञानिकमेकं समीक्षणम्** डॉ. सुदीप-मण्डलः	49-58
6.	**शिक्षाव्याकरणप्रातिशाख्यशास्त्रदिशा अनुस्वारविवेकः** डॉ. देवाशीष पात्र	59-67
7.	**लोकव्यवहारे चित्तसमाधये योगशास्त्रोपयागिता** प्रभातकुमारमण्डलः,	68-79
8.	**जानकीहरणे कालिदासस्य काव्यभावना** डॉ. प्रीतम-मण्डलः	80-89
9.	**भीमायनम् काव्यगुणेन सत्याग्रहान्दोलनस्य एकमालेख्यम्** डॉ. प्रियाङ्का साहा	90-100
10.	**कालिदासररूपकेषु सामुद्रिकशास्त्रसन्दर्भाः** प्रज्ञा करकरे, प्रो. पराग जोशी	101-108
11.	**चम्पूरामायणदिशा गङ्गावतरणमाहात्म्यप्रपञ्चनम्** डॉ. व्ही. बालाजी	109-117

12. राष्ट्रियशिक्षानीतौ प्रतिबिम्बितम् औपनिषदिकं शिक्षादर्शनम्
डॉ. कल्पना आर्या 118-126

13. काव्ये रसस्वरूपमीमांसा
डॉ. नीरजतिवारी 127-136

14. कुमुदिनीचन्द्र का सामाजिक मूल्यांकन
ममता 137-145

15. संस्कृत वाङ्मय में मोटे-अनाज का प्रयोग एवं वर्तमान प्रासङ्गिकता
अनुराग त्रिपाठी, प्रो. जनार्दनप्रसादपाण्डेय 'मणि' 146-154

16. महाभारत में गौ महात्म्य (सार)
डॉ. विवेक शर्मा 155-167

17. Comparative Analysis of the Kaṁsavadha Episode Across Various Purāṇic Texts
R. S. Hariharan & Shankar Rajaraman 168-192

18. Mahābhāṣya Through the Lens of Tantrayukti
Pushpalatha K, Prof. Shivani V 193-203

19. Prāṇā – the Life Force
Dr. Uma M. Shankar, Mr. Christopher Fernandes 204-214

20. Kārya-kāraṇa-bhāva in the context of 'Carakasaṃhitā'
Riya Dutta 215-221

21. Title: Exploring Classical Methods of Research in Ayurveda: An Insight into Pratyakshadi Pramana
Vishesh Kumar Singh, Dr. Shashirekha H.K 222-226

22. Critical evaluation of Saṅgīta-sāroddhāraḥ and Saṅgītopaniṣat-sāroddhāraḥ
Dr. Shweta Jejurkar 227-247

Review

23. महासलिलम्
Prof. Veernarayan Pandurangi 248- 261

Botanical Tapestry: Bio-Diversity in Ramayana with Emphasis on flora

Author - **Dr. Ahalya. S.**
Co-Authors - **Dr. K. E. Srivenkatanathan**
Dr. Tejas Bharadwaj

Abstract:

The Ramayana's portrayal of plants and forests goes beyond mere scenery; it serves as a reflection of the cultural and ecological consciousness of ancient India. Through the epic's verses, readers are transported into the heart of tropical deciduous forests, introduced to economically valuable plants, and invited to witness the sanctity of sacred groves. The interweaving of botanical elements in the Ramayana not only adds depth to the narrative but also emphasizes the profound connection between humans and the natural world in the ancient Indian ethos.

Introduction:

Work of a poet *(Kavi)* is to write poetry *(Kavyas)*. Generally in sanskrit literature *kavyas* are classified into two : namely *Drishya Kavyas* and S*hravya Kavyas*. "*Drishya Kavya*" is a term in Sanskrit that can be translated to "visual poetry" or "visible poetry" in English. It refers to a form of poetry in which visual elements, such as shapes, patterns, and images, play a significant role in conveying meaning. *Drishya Kavya* combines both the visual and verbal aspects of artistic expression to create a holistic aesthetic experience. "

"*Shravya Kavya*" is a term in Sanskrit that translates to "audible poetry" or "oral poetry" in English. It refers to a form of poetry that is meant to be heard, rather than read. This type of poetry places emphasis on the oral presentation of the verses, utilising elements such as rhythm, meter, melody, and intonation to enhance the aesthetic experience.

Few poets have classified *Kavyas* as *Gadya* (prose), *Padya*(verse) and *Mishra* (mixture) K*avyas*. *Padyakavyas* are further classified into

Mahakavya, Khandakavya and etc. *Gadyakavyas* are also of many types like story, *Akhyayikas* etc. *Champukavyas* come under the sub division of *Mishrakavyas*.

There is one more variety of kavya namely *Itihasakavya*. *ItihasaKavya* refers to epic poetry that narrates historical events. The term is derived from Sanskrit, where "*itihasa*" means history and "*kavya*" refers to poetry. In the context of classical Indian literature, *Itihasa Kavya* primarily encompasses two major Sanskrit epics: the Ramayana and the Mahabharata. Attributed to the sage Valmiki, the Ramayana is a foundational text in sanskrit literature. It consists of nearly 24,000 verses divided into seven books or *Kandas*.

The Ramayana, one of the ancient epics of Indian literature, not only narrates the heroic exploits of Lord Rama but also paints vivid pictures of the diverse flora that graced the landscapes of ancient India. The epic's rich tapestry includes descriptions of tropical deciduous forests, economically valuable plants, and sacred groves that intertwine with the characters' journeys and experiences.

Amidst its intricate narrative, the epic contains numerous references to plants, each carrying symbolic, mythological, or practical significance. The inclusion of plants in the Ramayana reflects a deep connection between the natural world and the cultural ethos of ancient India.

Types of forests referred in the epic Ramayana are *Shanta* (calm), *Madhura* (sweet), *Raudra* (anger) and *Vibhats* (fearful). When we come across the epic Ramayana a list of forests like *Chitrakoota*, *Dhandakaranya*, *Panchavati*, Papa Lake *(Kishkinda)*, *Lanka*, *Kailasha* (Himalayan alpine forest) etc. are mentioned by sage Valmiki while Rama went to Lanka.

Key aspects of Tropical Deciduous Forests:

The Ramayana is replete with lush imagery of tropical deciduous forests as portrayed in *Chitrakoota*, which is characterized by a wide variety of trees shedding their leaves during specific seasons. The forests through which Rama, Sita, and Lakshmana traverse during their exile are described as dense, teeming with life, and abuzz with the vibrant sounds of birds and

animals. The epic paints a captivating picture of these verdant landscapes, creating a vivid backdrop for the unfolding drama.

Following shlokas give the description of the tropical deciduous forests:

केचित् रजत-सङ्काशाः केचित्-क्षतज-संनिभाः।
पीत-माञ्जिष्ठ-वर्णाश्च केचित् मणिवरप्रभाः।। अयोध्या. 94.05।।

पुष्य-अर्क-केतकाभाश्च केचित् ज्योतीरसप्रभाः |
विराजन्ते अचलेन्द्रस्य देशा-धातु-विभूषिताः || अयोध्या -94-06

आम्र-जम्बु-असनैर्लोध्रैः प्रियालैः पनसैः धवैः |
अङ्कोलैः भव्यतिनिशैः बिल्व-तिन्दुक-वेणुभिः || अयोध्या -94-08

काश्मरी-अरिष्ट-वर्णैः मधूकैः तिलकैः तथा |
बदरी-आमलकैः नीपैः वेत्र-धन्वन-बीजकैः || अयोध्या -94-09

पुष्पवद्भिः फलोपेतैः छायावद्भिः मनोरमैः |
एवम् आदिभिः आकीर्णः श्रिय पुष्यति अयम् गिरिः || अयोध्या -94-10

We come across to the references of the tropical deciduous forest in Dhandakaranya .

In the Ramayana, Dandakaranya is described as a dense and challenging forest region where significant events transpire during the exile of Lord Rama, Sita, and Lakshmana. Dandakaranya is located south of the kingdom of Kosala, and it becomes a crucial setting during the narrative of the epic.

Key Aspects of Dandakaranya in the Ramayana:

Dandakaranya is portrayed as a vast and wild forest characterized by dense vegetation, towering trees, and challenging terrain. The epic describes it as a region where sages and ascetics once resided, but its tranquility is disrupted by the demonic activities of Ravana and his followers.

Dandakaranya as a Home for diverse plants:

The diverse plants include flowering trees like lodhra (lodh tree), nipa (Burflower-tree), tilka (Rice or Redwood tree); hardwood trees like arista (Neem), asan (Bastard myrobalan) or bijaka (Indian kino tree), dhanvan (Berry fruit), madhuka (Indian butter tree), tinisa (Sandan) and varana (Bamboo); grass types like venu (Bamboo) and vetra (Giant Thorny Bamboo) and five oshadis namely Svetakanthakari (Salanum xanthocarpum), Brahmi (Herpestis monniera), Katuka (Gentiana kuroo), Ativisha (Aconitum heterophyllum) and Hilamocika (Euhydra hincha) (2.54.29; 2.94.4-13; 2.

Panchavati:

Panchavati, an important location within Dandakaranya, is where Rama and his companions establish their hermitage during their exile. The name "Panchavati" refers to the five banyan trees in the area. This becomes a pivotal setting in the Ramayana as it is where Sita is abducted by Ravana. This event marks a turning point in the Ramayana and sets the stage for Rama's quest to rescue his beloved wife. The dense forest and the secluded nature of the region contribute to the challenge of tracking Ravana and rescuing Sita.The grove's serene surroundings transform into a site of conflict and tragedy.

Commonly found trees in Panchavati:

Panchavati, situated on the banks of the River Godavari.The commonly found tree species were sala (Sal tree), palmyra palm,tamala (West Indian Bay tree), date palms, jackfruit, punnaga (Alexandrian laurel), sweet mango, asoka, tilaka (sesame), ketaka (screw pine), champaka (champak), sandalwood, niipa (bur flower-tree), lakuch (monkey jack), dhava (axle wood), ashwakarna (gurjan balsam), khadira (acacia), shami (Indian mesquite), kimsuka (flame of the forest) and patala (Trumpet tree) (3.15.16-18)

सालैः तालैः तमालैः च खर्जूरैः पनसैः द्रुमैः |

नीवारैः तिनिशैः चैव पुन्नागैः च उपशोभिताः || अरण्य -15-16

चूतैः अशोकैः तिलकैः केतकैः अपि चंपकैः |

पुष्प-गुल्म-लता-उपेतैः तैः तैः तरुभिः आवृताः || अरण्य -15-17

स्यन्दनैः चंदनैः नीपैः पर्णासैः लिकुचैः अपि |
धव अश्वकर्ण खदिरैः शमी किंशुक पाटलैः || अरण्य -15-18

One more fascinating aspect in Ramayana is that the author gives references to the material used for building kuteer(hut) in Panchavati. The shlokas below denote the materials used:

शमी-शाखाभिः आस्तीर्य-धृढ-पाशावपाशितम् |
कुश-काश-शरैः पर्णैः सुपरिच्छादिताम् तथा || अरण्य -15-22

कर्णिकारान् अशोकान् च चूतांश्च मदिरेक्षणा || अरण्य -42-31
कुसुमानि अपचिन्वन्ती चचार रुचिराननना | अरण्य -42-32

Dandakaranya, as described in the Ramayana, is not merely a backdrop but an integral part of the epic's narrative. It serves as a stage for the characters' spiritual and moral development, and the events that unfold in this forest contribute significantly to the overarching themes of duty, righteousness, and the eternal struggle between good and evil.

Economically Useful Plants:

The Ramayana provides glimpses into the economic importance of various plants, showcasing their utility in the daily lives of the characters. One such instance is the mention of the "Saraca indica" or Ashoka tree. Sita, held captive in Lanka, refuses to sit under Ravana's shadow, prompting him to order the Ashoka tree to provide her shade. This highlights the symbolic significance of plants while also emphasizing the practical uses they served.

The sacred "Tulsi" or Holy Basil is another plant that finds mention in the Ramayana. Sita, during her captivity in Lanka, is described as being under the protective care of the Tulsi plant. This underscores the cultural and religious significance of certain plants, extending beyond their material uses to embody spiritual and symbolic meanings.

Few references quoted in Ramayana:

The bamboo is mentioned as a common forest tree (6.12.56) found growing on the banks of the river Yamuna (2.55.8).

समासाद्य तु तम् वृक्षम् वसेद्वातिक्रमेत वा |
क्रोशमात्रम् ततो गत्वा नीलम् द्रक्ष्यथ काननम् || अयोध्या -55-8

पलाशबदरीमिश्रम् रम्यम् वंशैश्च यामुनैः |

The sandal tree is used as a cosmetic anointment with aguru (Eagle wood, Aloe wood) (2.15.33). Its breeze is wafting and cleans with the intoxicating scent of sandal (2.71.28). It is a tree of Panchavati (3.15.18).

चन्दनागुरु-सम्पृक्तो धूपसम्मूर्छितोऽतुलः || अयोध्या-71-28
प्रवाति पवनः श्रीमान् किं नु नाद्य यथापुरम् ॥ अयोध्या-71-29

Sacred Groves:

The Ramayana features sacred groves, which were revered as abodes of divine energy. One such grove is the Panchavati forest where Rama, Sita, and Lakshmana set up their hermitage during their exile. The Panchavati grove is home to the mythical Shabala, a celestial cow, and is portrayed as a serene and sacred space, underscoring the connection between nature and the divine.

The Banyan was the tree of Panchavati (3.13.21), a model of majesty to which Sita compared Rama himself (3.47.34). Rama often compared the campaka flowers to Sita’s neck (3.60.32).

- ❖ एतत् आलक्ष्यते वीर-मधूकानां महत् वनम् । अरण्य-13-23
- ❖ उत्तरेणास्य गंतव्यं न्यग्रोधम् अपि गच्छता ।। अरण्य13-24
- ❖ सर्व-लक्षण संपन्नं न्यग्रोध-परिमण्डलम् |
  सत्यसंधं महाभागम् अहं रामम् अनुव्रता || अरण्य-47-34

Key aspects of Ashoka tree:

The Valmiki Ramayana mentions the ashoka in many places as the ashoka vatika, that is, the garden of ashoka trees. There are several references to the ashoka: it was a decorative tree of Kaikeyi's palace (the other is campaka); a tree of Pancavati (3.15.17; 3.42.31); Sita was kept in the ashoka vatika, the garden of ashoka trees (predominantly) (The term probably meant a private palace garden that would enable the visitors get

rid of their grief by its sheer beauty, there being an ashoka vanika in Rama's palace also); a remover of grief (3.60.17) and so on.

- **अशोक-शोक-अपनुद-शोक-उपहृत-चेतनम् |
  त्वं नामानम् कुरु क्षिप्रम् प्रिया-संदर्शनेन माम् || अरण्य-60-17**
- **नील-अशोक-कदंबाः च करवीराः च पुष्पिताः || अरण्य -73-04**
- **अग्निमुख्या-अशोकाः च सुरक्ताः पारिभद्रकाः |**
- **तान् आरुह्य अथवा भूमौ पातयित्वा च तान् बलात् || अरण्य -73-05**
- **फलानि अमृत कल्पानि भक्षयित्वा गमिष्यथः | अरण्य -73-06**

Bunches of ashoka flowers look like burning coals (4.1.29); flowers at spring (5.14.3);

- **सालान् अशोकान् भव्यांश्च चम्पकांश्च सुपुष्पितान् |
  उद्दालकान् नाग-वृक्षान् चूतान् कपि-मुखान् अपि || सुन्दर-14-03**

<u>Key aspects of Kishkinda in Ramayana:</u>

Kishkindha is described as a kingdom situated in a mountainous region. The Ramayana specifies that it is located near the Pampa Lake and the Rishyamukha Mountain. The picturesque landscape is depicted as lush and teeming with natural beauty, offering a suitable dwelling for the monkey army led by Sugriva.

Further kishkinda is described as follows:

–This is hilly forest there lay another vana (woodland), which, in its beauty, resembled the celestial gardens of Indra and Kubera. The Pampa sarovar is situated beyond this place

–The fauna and the flora and water sources and their quality and purity are highlighted in the epic.

–The climate, especially in the month of Chaitra (March – April), was exceedingly pleasant.

The vegetation of this region is of the dry and moist deciduous type.

Few references quoted in Kishkinda kanda:

wind bore the fragrance of padma saugandhika (Lotus) (4.1.104) and the water reservoirs were charming with fully blown padma saugandhika (Lotus), kumuda (Indian water lily) and utpala (Indian blue lotus or water lily).

पद्म-सौगन्धिक वहम् शिवम् शोक विनाशनम् | किष्किन्धा-01-105

धन्या-लक्ष्मण-सेवन्ते पम्पोपवन-मरुतम् || किष्किन्धा-01-106

गिरि-प्रस्थास्तु सौमित्रे सर्वतः संप्रपुष्पितैः |
निष्पत्रैः सर्वतो रम्यैः प्रदीप्ता इव किंशुकैः || किष्किन्धा -01-75

<u>Key Aspects of the Evergreen Forest of Lanka in the Ramayana:</u>

Exotic Flora:

- The evergreen forest of Lanka is described as a tropical paradise adorned with exotic and vibrant flora. The narrative paints a picture of towering trees, fragrant flowers, and a variety of plants, creating an environment that contrasts sharply with the landscapes encountered by Rama and his companions during their exile.

The forests plants are also given an important place in the narrative of the Lankan dense-green wood. Some of the plants which may be mentioned are sarala (Chir Pine), karnikara (Bayur tree), karjura (Wild date palm), priyala (Chirauli-nut tree), muculinda, kutaja (Bitter olearnder), ketaki (Screw pine), priyangu (Beauty berry), nipa (nipa palm), saptacchada (Indian devil tree), asana (Bastard myrobalan), kovidara (mountain ebony) and karavira (Oleander, Rose-laurel).

Natural Beauty and Tranquility:

- Despite being the stronghold of the demon king, the evergreen forest of Lanka is portrayed as a place of natural beauty and tranquility. The lush greenery, flowing rivers, and captivating landscapes form a stark contrast to the tumultuous events unfolding within the narrative, adding layers of complexity to the depiction of Lanka.

सरलान् कर्णिकारांश्च खर्जूरांश्च सुपुष्पितान् ।
प्रियालून्मुचुलिन्दांश्च कुटजान् केतकानपि ॥ (5.2.9)

प्रियाङ्गून् गन्धपूर्णांश्च् नीपान् सप्तच्छदांस्तथा ।
आसनान् कोविदारांश्च करवीरांश्च पुष्पितान् ॥ (5.2.10)

Key aspects of Himalayan Alpine region

As suggested by physician Sushena, Hanuman rushed to the Dronagiri hills and fetched four plants: Mrita sanjeevani (capable of restoring the dead to life), Vishalyakarani (capable of extracting weapons and healing all wounds inflicted by weapons), Suvarnakarani (restoring the body to its original complexion) and Sandhani, the great herb (capable of joining severed limbs or fractured bone) (6.74.29-34). (Yuddhakanda, 74.31-33; 101.31-33).

सौम्य-शीघ्रमितो गत्वा शैलमोषधिपर्वतम् || युद्ध-102-28

पूर्वं ते कथितो योसौ वीर-जाम्बवता शुभः |
दक्षिणे शिखरे तस्य जातामोषधिमानय || युद्ध-102-29

विशल्यकरणीं नाम सावर्ण्यकरणीं तथा |
संजीवकरणीं वीर संधानीं च महौषधीम् || युद्ध 101-32

संजीवनार्थं वीरस्य लक्ष्मणस्य महात्मनः | युद्ध 101-33

Conclusion

In conclusion, the plants in the Ramayana serve as more than just botanical elements; they are symbolic representations of emotions, morality, and the cosmic order. The inclusion of these plants in the epic highlights the intricate relationship between nature and culture, making the Ramayana a timeless and holistic exploration of the human experience.

We would like to acknowledge our indebtedness to Mr. M. Amirthalingam whose book on plant & Animal diversity in Valmiki's Ramayana published by C. P. Environmental Education Centre, Chennai which helped us immensely with regards to the topic.

Finally, my sincere thanks to Dr. Tejas Bharadwaj, P.G. Scholar, GAMC, Bengaluru and Dr.K. E. Srivenkatanathan, Assistant Professor, Karnataka Samskrit University, Bengaluru for their contributions.

Sanskrit Name *Botanical Name with family* & reference to chapters & slokas

1. Abja 7/1/Sloka 1 (R. M.): *Nelumbo nucifera* Gaertn. Syn. *Nelumbium speciosum* Willd. (NELUMBONACEAE)

2. Agaru 2/14/28 (R.M.): *Aquilaria agallocha* Roxb. (THYMELACEAE).

3. Agnimukh 3/73/52 (V.R.): *Semecarpus anacardium* Linn. (ANACARDIACEAE)

4. Aja 2/91/67 (V. R.): *Trachyspermum ammi* (Linn.) Sprague Syn. *Carum copticum* Benth. & Hook. f. (UMBELLIFERAE)

5. Aku 7/115k/1 (R. M.): *Calotropis gigantean* (Linn.) R. Br. ex Ait. (ASCLEPIADACEAE)

6. Amb 7/57/3 (R.M.) *Mangifera indica* Linn. (ANACARDIACEAE)

7. Ambuj 2/30/25 (V. R.): *Nelumbo nucifera* Gaertn. Syn. *Nelumbium speciosum* Willd. (NELUMBONACEAE)

8. Amburuh 7/8/9/ (V. R.): *Nelumbo nucifera* Gaertn. Syn. *Nelumbium speciosum* Willd. (NELUMBONACEAE)

9. Amlaki 2/91/51 (V. R.) *Emblica officinalis* Gaertn. Syn. *Phyllanthus emblica* Linn. (EUPHORBIACEAE)

10. Ankol 2/94/8 (V.R) *Alangium salvifolium* (Linn. f.) Wang. Syn. *A. lamarckii* Thwaites (ALANGIACEAE)

11. Arandu 2/42/2/ (R. M.) *Ricinus communis* Linn. (EUPHORBIACEAE)

12. Arbindu 7/1K/2 (R. M.) *Nelumbo nucifera* Gaertn. Syn. *Nelumbium speciosum* Willd. (NELUMBONACEAE)

13. Arist 2/94/9 (V. R.): *Azadirachta indica* A. Juss. Syn. *Melia azadirachta* Linn. (MELIACEAE)

14. Arjun 3/60/14 (V. R.) : *Terminalia arjuna* W. & A. (COMBRETACEAE)

15. Ark 4/15/2 (R.M.): *Calotropis gigantea* (Linn.) R. Br. ex Ait. (SCLEPIADACEAE)

16. Arni 2/30/23 (V. R.): *Clerodendrum phlomidis* Linn. f. Syn. *Clerodendron phlomidis* Linn. f. (VERBENACEAE)

17. Arvind 3/75/21 (V. R.): *Nelumbo nucifera* Gaertn. Syn. *Nelumbium speciosum* Willd. (NELUMBONACEAE).

18. Asan 2/94/8 (V. R.) : *Terminalia tomentosa* W. & A. (COMBRETACEAE)

19. Ashok 2/10/13 (V. R.): *Saraca asoca* (Roxb). De Wilde Syn. S. *indica* auct non Linn. (CAESALPINACEAE)

20. Ashwatha 2/91/49 (V. R.): *Ficus religiosa* Linn. (MORACEAE)

21. Asoka 5/12/5 (R. M.): *Saraca asoca* (Roxb) De Wilde Syn. *S. indica* auct non Linn. (CAESALPINIACEAE)

22. Atimuktaka 3/75/24 (V. R.): *Hiptage benghalensis* Kurz Syn. *H. madablota* Gaertn (MALPIGHIACEAE)

23. Baan 4/30/56 (V. R.): *Saccharum munja* Roxb. (GRAMINEAE)

24. Badar 2/125/4 (R.M.): *Zizyphus mauritiana* Lamk. Syn. *Z. jujuba* Lamk. (RHAMNACEAE)

25. Banaj 2/325/2 (R.M.): *Nelumbo nucifera* Gaertn. Syn. *Nelumbium speciosum* Willd. (NELUMBONACEAE)

26. Bandhujiv 4/30/62 (V. R.): *Pentapetes phoenicea* Linn. (SERCULIACEAE)

27. Barhi 2/87/20 (V.R.) : *Desmostachya bipinnata* Stapf (GRAMINEAE)

28. Bet 6/16/(Kh) (R.M.) : *Calamus rotang.* Linn (PALMAE)

29. Betas 2/325/2 (R.M.): *Calamus rotang.* Linn (PALMAE)

30. Bhallatak 2/56/7 (V. R.): *Semecarpus anacardium* Linn (ANACARDIACEAE)

31. Bhandir 3/75/24 (V. R): *Ficus benghalensis* Linn. (MORACEAE)

32. Bhavya 2/94/8 (V. R.): *Dillenia indica* Linn. (DILLENIACEAE)

33. Bhurjpatra 2/94/24 (V. R). : *Betula utilis* D. Don Syn. *B. bhojpatra* Wall. (BETULACEAE)

34. Bhujtaru 7/121/8 (R. M.): *Betula utilis* D. Don Syn. *B. bhojpatra* Wall. (BETULACEAE)

35. Bibhitak 2/91/49 (V. R.): *Terminalis bellirica* (Gaertn). Roxb. (COMBRETACEAE)

36. Bijpur 2/91/30 (V. R.) : *Citrus medica* Linn (RUTACEAE)

37. Bimb 5/15/29 (V. R.) : *Coccinia grandi* (Linn) Voigt Syn. C. *indica* W. & A. (CUCURBITACEAE)

38. Chaitya 2/71/42 (V. R.): *Ficus religiosa* Linn. (MORACEAE)

39. Champak 2/10/13 (V. R.): *Michelia champaca* Linn. (MAGNOLIACEAE)

40. Chanak 7/91/20 (V. R.): *Cicer arietinum* Roxb. (PAPILIONACEAE)

41. Chirabilva 3/11/74 (V. R.): *Holoptelea : integrifolia* Planch. (ULMACEAE)

42. Chut 2/91/30 (V. R.): *Mangifera indica* Linn. (ANACARDIACEAE)

43. Dadim 3/60/21 (V. R.): *Punica granatum* Linn. (PUNICACEAE)

44. Darbha 4/26/5 (V. R.): *Desmostachya bipinnata* Linn. Stapf (GRAMINEAE)

45. Dhanwan 2/94/9 (V. R.) : *Grewia asiatica* Linn (TILIACEAE)

46. Durba 7/3K/3 (R.M.): *Cynodon dactylon* (Linn.) Pers. (GRAMINEAE)

47. Godhum 3/16/16 (V. R.): *Triticum aestivum* Linn. Syn. *T. sativum* Lamk. (GRAMINEAE)

48. Gulri 6/34/2 (R. M.): *Ficus racemosa* Linn. Syn. *F. glomerata*. Roxb. (MORACEAE)

49. Harichandran 2/65/8 (V. R.): A sort of Sandal tree.

अर्थविज्ञान-काव्यविज्ञानयोः शेमुषी - डॉ. कुञ्जुन्नी राजा

- न. र. पत्तरकिने

भारतीय-संस्कृतज्ञेषु धुरि कीर्तनीयानां डॉ. के. कुञ्जुन्नी-राजा-महोदयानाम् इदं जन्मशताब्दपर्व वर्तते। बृहद्भारते भारतविद्यायाः (Indology) विशिष्य संस्कृतविद्यायाः कृते देवभूमेः केरलस्य महद् योगदानं विद्यते। आदिशङ्कराचार्यस्य इयं जन्मभूमिः। साहित्य-वेदान्त-दर्शन-मीमांसावत् तन्त्र-मन्त्र-ज्योतिर्विज्ञान-वैद्यकादि-शास्त्रेषु व्यलसत् केरलीय-पण्डितानां प्रतिभाप्रभा। केरलीयपण्डितैः प्रणीता एतद्विषयकाः नैके ग्रन्थाः समुपलभ्यन्ते। स्वयं कुञ्जुन्नी-राजा-महोदयेन "Contribution of Kerala to Sanskrit Literature" इति प्रबन्धं प्रणीय विषयोऽयं सविस्तरम् उपन्यस्तः। प्रबन्धमिमं तैः डॉ. सी. कुन्हन् राजा(तेषामेव पितृव्यानां)-महोदयानां मार्गदर्शने विलिख्य मद्रास-विश्वविद्यालयस्य डॉक्टरोपाधिः समर्जितः। प्रथम-विश्व-संस्कृत-सम्मेलनावसरे कुञ्जुन्नी-राजा-वेंकिटसुब्रमोनिय अय्यर इति उभाभ्यां संस्कृत-साहित्यस्य कृते केरलीयं योगदानम्, अथ च संस्कृतशास्त्राणां कृते केरलप्रदेशस्य अवदानम् इति यथाक्रमं निबन्धं प्रस्तूय संस्कृतक्षेत्रे केरलमहिमा ख्यापितः।[1] विस्तारभयात् निबन्धयोः परिचयोऽत्र परिह्रियते। केवलम् इदमेव पर्याप्तं वक्तुं यत् केरलः एकमेव प्रदेशः यत्र भासनाटकचक्रम्; कौटिलीय-अर्थशास्त्रम्; कामन्दकीय-नीतिशास्त्रम्; भोजस्य शृङ्गारप्रकाशः इति ख्यातग्रन्थानां दुर्लभाः अमूल्याश्च मातृकाः संरक्षिताः विद्यन्ते। विदितचरं यत् नम्पूतिरि-ब्राह्मणानां वेदमन्त्रपठनस्य काऽपि विशिष्टा रीतिर्वर्तते यस्याः गभीरालोडनं फ्रिटझ्र स्टाल्-महोदयेन स्वकीये ग्रन्थे कृत इति पठ्यते। अपि च मार्कसरण्या भारतविद्याविमर्शं (Marxist Indology) कर्तुं प्रवृत्तेषु गवेषकेषु नम्बुद्रिपादानां गणना भवति इति पठामः।

आधुनिके काले यैः केरलीयपण्डितैः संस्कृत-वैदुष्यपन्थाः प्रशस्तीकृतः तेषु टी गणपति-शास्त्री, सुब्बाराम पट्टार पी एस् (Studies in Dhvanyaloka इति ग्रन्थस्य कर्ता), ख्यातस्य 'संस्कृत-पोएटिकस्' ग्रन्थस्य लेखकः कृष्णचैतन्यः (के के नायर) विश्वसाहित्यमर्मज्ञः, श्री. परमेश्वर अय्यर, को अ सुब्रमोनियन् अय्यर (वाक्यपदीयविशेषज्ञः), डॉ. सी. कुन्हन् राजा (ए सर्व्हे ऑव् संस्कृत-लिटरेचर' इति ग्रन्थस्य कर्ता), के व्ही सरमा, डॉ. सी आर् स्वामिनाथन्, प्रो. वेङ्किटसुब्रमोनिय अय्यर, प्रो. कुञ्जुन्नी-राजा सविशेषम् उल्लेखनीयाः। प्रो. सी. डी. बिजेलवान् लिखति - ''नैकैः केरलीय-विद्वद्वरैः के कुञ्जुन्नी-राजा-प्रो. श्रीकृष्णशर्मा, डॉ. सी

आर् स्वामिनाथन्-प्रभृतिभि: विविधासु शोधपत्रिकासु लेखादिकं प्रकाश्य संस्कृतविद्यासत्रे बृहद् योगदानं कृतम्। कुञ्जुन्नी-राजा-महोदया: 'संस्कृत: कन्टिन्युअस् इन्स्पिरेशन' इति लेखं साहित्य-अकादम्या प्रकाशिते 'इंडियन लिटरेचर् इति ग्रन्थे व्यलिखन्। वैदुष्यपरम्परा अद्यापि अक्षुण्णा प्रचलति डॉ. सी राजेन्द्र, पि. सि. मुरलीमाधवन् इत्यादिभि: अनुष्ठितेषु गवेषण-कार्येषु।[2]

प्रो. ब्रफ् राजा च

डॉ. कुञ्जुन्नी-राजा-महोदयानां वैदुष्य-यात्रायां ख्यात-ब्रिटिश-संस्कृतज्ञस्य केम्ब्रिज्-प्राध्यापकस्य जॉन ब्रफ् (John Brough)-महोदयस्य अनितरसाधारणं स्थानं भवितुमर्हति इति प्रतिभाति। उभाभ्यां परिशीलितेषु वैदुष्यविषयेषु विलक्षणं साम्यं दृश्यते इति वक्तुं शक्यम्। मद्रास-विश्वविद्यालयत: पीएच्.डी-पदवीं समर्ज्य डॉ. कुञ्जुन्नी-राजा-महोदया: लंडन स्कूल् ऑव् ओरिएन्टल् अँड् आफ्रिकन् स्टडीज् इत्याख्यायां संस्थायां प्रो. ब्रफ्-महोदयानां शिष्यत्वं स्व्यकुर्वन्। १९५२-५४ इति वर्षद्वयं तत्र उषित्वा ब्रफ्-महोदयानां मार्गदर्शनेन एव तै: 'इंडियन् थिअरीज् ऑव् मीनिंग्' इति प्रबन्धं विलिख्य प्राप्ता अन्या पीएच्.डी.। वाक्यपदीयो ध्वन्यालोकश्च इति ग्रन्थद्वयस्य विमर्श इति उभयो: अध्ययनसाधर्म्यविशेष:। परम्परया यो वाक्यविचार: स तु सिमान्टिकस् (अर्थविज्ञानम्) इति पारिभाषिकसंज्ञया व्यपदिश्यते। सिमान्टिकस् इति ज्ञानशाखायाम् उभौ अपि कार्यं कुर्वन्तौ आस्ताम्। प्रो. ब्रफ्-महोदयानां विषये स्वयं डॉ. कुञ्जुन्नी-राजा-महोदया: लिखन्ति - ''लंडन इत्यत्र ब्रफ्-महोदयानां मार्गदर्शनेन 'इंडियन् थिओरीज् ऑव् मीनिंग्' इति विषयमधिकृत्य कार्यं कर्तुं मे भाग्यविशेष: प्राप्त:। ट्रान्झॅक्शन्स ऑव् फिलॉलॉजिकल् सोसायटी' मध्ये प्रकाशितानां तेषां विषयेऽस्मिन् प्रेरका: लेखा: अथ च तै: साकं जाता चर्चा इति द्वयं मम प्रबन्धलेखनकार्यसम्पादने कारणीभूतम्। ब्रफ्-महोदयानां निधनोपरि तेभ्य: शब्दनिवापान् समर्पयन्त: राजा-महोदया: ऊचु: - वाक्यपदीय-ध्वन्यालोकयो: गभीरालोडनं कृत्वा ब्रफ्-महोदयै: ग्रन्थगतदूरुहसमस्यानां समाधाने स्वकीयाया: सूक्ष्मप्रतिभाया: दर्शनम् अकारि। तेषां मते अन्यप्रकल्पस्वीकरणात् पूर्वम् अङ्गीकृतप्रकल्प: परिणामपदं नीतो वा न वा इत्यपेक्षया नूतन-क्षेत्रस्य चयनं तत्र च पन्थान: प्राशस्त्यं यदि साध्यते तर्हि तत् श्रेयस्करम्।[3] विदितचरमेव यत् ब्रफ्-महोदयेन अर्थविज्ञानवत् संस्कृत-व्याकरणे लक्षितानि सामान्य-भाषाविज्ञान-तत्त्वानि अपि विमृष्टानि। ब्रफ्-पन्थानमेनमनुसृत्य डॉ. कुञ्जुन्नी-राजा-महोदया अपि संस्कृत-भाषा-विज्ञानक्षेत्र-मण्डितान् बहून् निबन्धान् अखिल-भारतीय-प्राच्य-विद्या-परिषद: अधिवेशनेषु पठितवन्त:। ब्रफ्-महोदयेन आनन्दवर्धनकृत-ध्वन्यालोकस्य आङ्ग्लानुवाद: विहित:। डॉ. कुञ्जुन्नी-राजा-महोदयेन 'आनन्दवर्धन:'

(ध्वन्यालोककार:) इति शीर्षकेण लिखित: प्रबन्ध: साहित्य-अकादम्या प्रकाशित एव। ध्वनिमीमांसां विशदयन् अन्यत्र डॉ. कुञ्जुन्नी-राजा लिखति - इदमत्र निर्देश्यं यत् ध्वनिवादिनस्तु अर्थस्य व्यापकत्वम् ईदृशं मन्यन्ते यत्र काव्यद्वारा प्रख्याप्यमानं यत् सर्वं तत् सन्निविष्टं वर्तते। अर्थस्य व्यापकत्वं न केवलं ज्ञानात्मकम् अर्थं बोधयति, भावनात्मकं सङ्कल्पात्मकम् अर्थो वा, सन्दर्भसाधनसाहाय्येन सूचितवाक्यानां सामाजिक-सांस्कृतिक-व्यपदेशं अपि अवगमयति।[4] अन्यच्च, भर्तृहरिणा वाक्यपदीये प्रस्तुतं स्फोटतत्त्वं मीमांसयन् कुञ्जुन्नी-राजा श्लोकवार्तिकगतं

''यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपत्तये।
वर्णा: प्रख्यातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधका:॥

इति उद्धरणं निर्दिश्य प्रतिपादयन्ति - यत् 'स्फोट'-प्रतिपादनस्य नावश्यकता इति उच्यते। वैय्याकरणानां मतमिदं यद् यद्यपि प्रत्यक्षलोकव्यवहारेण अर्थो गृह्यते तर्हि वाक्यस्य वा शब्दस्य ऐक्यभावं (एकसन्धत्वं) साकल्येन अनुभूयते न तु तत्र स्थितानाम् अक्षराणां समुच्चयरूपेण। सोऽनुभव: अलीक इति वक्तुं न किमपि कारणम्।[5] ब्रफ्-राजा-महोदययो: वैदुष्यसरण्यां साम्यस्थलानि द्रष्टुं शक्यते इत्येव निदर्शने अत्र हेतु:।

संस्कृत-व्याकरण-विमर्श:

डॉ. कुञ्जुन्नी-राजा-महोदयेन संस्कृत-व्याकरणमधिकृत्य नैके निबन्धा: प्रस्तुता:। विश्वविख्यातेन पाणिनी-मर्मज्ञेन डॉ. जॉर्ज-कार्दोना-महोदयेन स्वकीये 'पाणिनी : ए सर्व्हे ऑव् रीसर्च्' इत्याख्ये ग्रन्थे राजा-महोदयेन लिखितानां निबन्धानां सूचिरेका तत्र दत्ता।[6] कार्दोना-महोदयै: डॉ. राजा-महोदयानाम् अर्थविज्ञानविषयकं गवेषणं संस्तुत्य उक्तम् - भारतीय-अर्थविज्ञानमाहत्य उपलब्धेषु नैकेषु परिचायक-ग्रन्थेषु (सामान्यग्रन्थेषु) ग्रन्थद्वयं तत्र महत्त्वम् आवहति। तत्र एकस्तावत् डॉ. कुञ्जुन्नी-राजा-महोदय-प्रणीत: इंडियन थिअरीज ऑव् मीनिंग (१९६९) विशेषं समुल्लिख्यते। अर्थविज्ञानविषये प्रमुखधारणानां संक्षेप: राजा-महोदयै: प्रस्तुत:। यद्यपि विविधवादानां विषये ख्यापितमतानां विश्लेषणं तत्र न विहितं तथाऽपि तेषां विषयप्रस्तुतिस्तावत् सहजबोध्यत्वं विश्वास्यं च भजते। विषयोऽयं अन्याङ्गेन अन्यत्र उपन्यस्यन्त: डॉ. कुञ्जुन्नी-राजा-महोदया: प्रतिपादयन्ति- ''पाणिने: अष्टाध्याय्यां लक्षणाया: (Metaphoric Transfer) न काऽपि चर्चा कृता इति लक्ष्यते यद्यपि केभ्यश्चित् सूत्रेभ्य: इदं प्रतिभाति यत् क्षीणलक्षणाया: अस्तित्वस्य (existence of faded metaphors), शब्दानाम् आरोपित-व्यवहारस्य (tranferred use of words) विषये च पाणिनि: अनभिज्ञो नासीदिति।[8]

परिषत्सु योगदानम्

डॉ. कुञ्जुन्नी-राजा-महोदयैः अखिल-भारतीय-प्राच्यविद्या-परिषदः अधिवेशनेषु दीर्घकालं यावत् स्ववैदुष्यं ख्यापितमासीत्। तेषां परिषद्यात्रा तु पुरा नागपुरे एव सम्पन्ने त्रयोदशाधिवेशने (१९४६) एव प्रारब्धा। तत्र तैः ''अभिजात-संस्कृत-विभागे 'नारायणभट्टस्य कालः' (The date of Nārāyaṇa Bhaṭṭa) इति स्वकीयं शोधपत्रं पठितमासीत्। ततः आरभ्य अन्नमलाईनगर, दिल्ली भुवनेश्वर-श्रीनगर-गुवाहाटी-इत्यादिषु अधिवेशनेषु संस्कृत-साहित्य-भाषाविज्ञान- व्याकरण-दर्शनादि-विषयेषु शोधपत्राणि प्रपठ्य पाण्डित्यप्रसरो प्रादुष्कृतः। मातृभाषां मलयालम-भारतीमपि ते तत्र सेवितवन्तः।[9] दिङ्गमात्रेण केषाञ्चन निबन्धानां सन्दर्भाः प्रस्तूयन्ते अत्र। उज्जयिन्यां सम्पन्ने षडविंशतितमे (१९७२) अधिवेशने ''अभिजात-संस्कृत'-विभागे प्रस्तुते 'चौरान् न दिदृक्षते' वचनस्य अर्थकरणम् इति निबन्धसङ्क्षेपे तैः प्रतिपादितं यत् 'चौरान् न दिदृक्षते' इति वचनस्य अर्थकरणे भट्टोजि-दीक्षितेन 'अन्तर्धौ' इति संज्ञायाः या आवश्यकता 'अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति' इति पाणिनी-सूत्रस्य व्याख्यानावसरे निर्दिष्टा सा अस्थाने वर्तते। 'चौरान् न दिदृक्षते' इत्यत्र 'दर्शन-इच्छयोः' भिन्नकर्तृकत्त्वाद् अर्थनिष्पादने सामर्थ्यं गमकत्वं च न विद्येते। स्वयं भट्टोजि-दीक्षितः शब्दकौस्तुभे सूत्रस्थितेयं 'अन्तर्धौ' इति संज्ञा प्रयोजनशून्या मन्यते यतो हि संज्ञारहितत्वेऽपि 'चौरान् न दिदृक्षते' इति वचनं स्वयमेव अर्थं बोधयति इति।[10(a)] पुनः तस्मिन्नेव विभागे प्रस्तुते अपरे निबन्धे केनापि अज्ञातनाम्ना केरलीय-कविना रचितस्य 'विटनिद्रा' इति भाणप्रकारस्य परिचयो दत्तः।[10(b)] तत्रैव 'कालिदास' इति विशेषविभागे शोधपत्रमेकं प्रस्तुतम्।[10(c)] कुरुक्षेत्रे परिषदः सम्पन्ने सप्तविंशतितमे अधिवेशने (१९७४) 'भारतीय-भाषा-विज्ञानम्' इति विभागे 'मातुर्मातच् पुत्रार्थमर्हते' इति तथाकथितं वार्तिकं स्वीकृत्य तत्र तैः कृतं विवेचनं मनोज्ञं खलु। 'मातच्' इति पदस्य अर्थविज्ञानात्मकं व्यवच्छेद्यं सूक्ष्मार्थं (Semantic nuance) विशदीकर्तुं डॉ. राजा-महोदयैः परवर्तिव्याकरणग्रन्थस्य स्वसम्पादितस्य 'मुखभूषण'-ग्रन्थस्य निर्देशः कृतः। एवम् आहत्य वक्तुं शक्यते यत् राजा-महोदयैः भट्टोजि-दीक्षितविरचितग्रन्थानां सूक्ष्मतमम् अध्ययनं व्यधायि।[11] इदमत्रमवधेयं यत् नव्यन्यायोऽपि तेषां सूक्ष्ममेक्षिकायाः प्रज्ञायाः विमर्शविषयो जातः। दिल्ली-नगरे सम्पन्नायां पड्विंशतितमायां (१९६४) विश्व-प्राच्य-विद्या-परिषदि (International Congress of Orientalists) 'धर्मं तत्त्वज्ञानं च' इति भारतविद्यायाः (Indology) उपविभागे पठिते संक्षिप्ते शोधपत्रे डॉ. कुञ्जुन्नी-राजा प्रत्यपादयन् - शब्दार्थविवेचनावसरे उधृतः श्लोकवार्तिकगत-श्लोकः मण्डनमिश्रकृत इति यत् प्रथमं गङ्गेशोपाध्यायेन तदनु गदाधरेण च यथा स्वीकृतं तदयथार्थम्। नव्यन्याय-सम्प्रदायस्य शिरोमणिना गङ्गेशोपाध्यायेन 'तत्त्वचिन्तामणि'-

ग्रन्थस्य 'शक्तिवाद'-प्रकरणे शब्दस्य मुख्यार्थः 'जातिः' इति प्रतिपादनावसरे यानि त्रीणि मतानि निवेदितानि तत्र 'लक्षणा'विषयकं तृतीयं मतं मण्डनमिश्रस्य इति निदर्शनावसरे यः श्लोकः निर्दिष्टः यश्च पुनः गदाधरेण 'शब्दशक्तिप्रकाशे' उधृतः स तु वस्तुतः कुमारिलभट्टकृत-श्लोकवार्तिकस्य वाक्याधिकरण-प्रकरणे उपलभ्यते। श्लोकवार्तिकस्य टीकाकारेण पार्थसारथीमिश्रेणापि श्लोकोऽयं कुमारिलभट्टस्यैव मतम्। डॉ. राजा अग्रे न्यवेदयन् यत् मण्डनमिश्राणां ग्रन्थेषु श्लोकोऽयं न कुत्रापि उपलभ्यते अपरं च, मण्डनमिश्राः कुमारिलभट्टानां परवर्तिन इति।[12] अस्यामेव विश्व-प्राच्य-विद्या-परिषदि डॉ. राजा-महोदयाः 'अभिजात-संस्कृत-विभागस्य साचिव्यं निरवहन्, यत्र डॉ. लुडविक् स्टर्नबाख् आध्यक्ष्यं व्यभूषयन्। विश्व-संस्कृत-सम्मेलनेऽपि ते आरम्भतः स्वोपस्थितिं आवेदितवन्तः आसन्। वाराणस्याम् ईशवीये १९८१ वत्सरे आयोजिते विश्व-संस्कृत-सम्मेलनस्य पञ्चमे अधिवेशने कथासरित्सागरः प्राचीन-मध्ययुगीन-भारतस्य कथासाहित्यमधिकृत्य आयोजिते विशेषसत्रे तैः 'कथासरित्सागरः कुटियट्टम् च' इति विषयमधिकृत्य शोधपत्रमेकं पठित्वा नूतनः कश्चित् पक्षः उद्घाटितः। चाक्यार-नम्ब्यार-समाजैः 'कुट्टमपलम्' इति नाम्ना ख्याताया: मन्दिराश्रितरङ्गभूमेः परम्परा 'कुडियट्टम्' द्वारा सहस्राधिकवर्षेभ्यः अक्षुण्णत्वेन परिरक्षिता। पौराणिकीं रीतिमवलम्ब्य केरलीय-परम्परा प्रवर्तते, यद्यपि भिन्नरुचेर्जनस्य समाराधनाय कानिचित् परिवर्तनानि समाविष्टानि स्युः। तत्रोदाह्रियते यथा विदूषकः मलयालम-मणिप्रवाल-भाषामाश्रित्य संस्कृत-प्राकृत-स्थितां संहितां विशदीकरोति। अथ च यत्र विडम्बनशैल्याः विनोदकथानां च प्रयोगः क्रियते। चोक्यार-समाजेन रङ्गभूम्याम् अभिनीतेषु नाटकेषु बृहत्कथां वा तस्याः संस्करणानि कथानकरूपेण गृहीत्वा भासमहाकविना विरचिताः स्वप्नवासवदत्तम्, प्रतिज्ञायौगन्धरायण-अविमारकादि कृतयः गण्यन्ते। निर्वहणे पूर्वकथायाः निरूपणं भवति। ताः कथाः सरित्सागरे लभ्यमानाभिः कथाभिः साम्यं विन्दन्ति।[13] फिलाडेल्फियापुर्या पेन्नसिल्व्हेनिया विश्वविद्यालये इसवीये १९८४ वत्सरे सम्पन्ने षष्ठे विश्व-संस्कृत-सम्मेलने प्राचीनम् आधुनिकं च संस्कृतम् इति विभागस्य आध्यक्ष्यं विभूष्य तस्मिन्नेव विभागे Politeness Expression in Sanskrit (संस्कृते सौशील्यशालीशालीनं वचः) इति शोधपत्रं प्रास्तुवन्। मण्डनमिश्रमण्डितमण्डल्यां ते भारतसर्वकारस्य तत्र सम्मेलने प्रातिनिध्यम् अभजन्।

केरलविद्वद्भूषणम्

संस्कृत-विद्यायाः विविधाङ्गेषु स्ववैदुष्यं ख्यापयन्तः डॉ. कुञ्जुन्नी-राजा-महोदयाः केरलविद्वन्मूर्धन्य इति वक्तुं नातिशयोक्तिः। तेषां वैबुध्यं दक्षिण-भारते प्रकाशितासु जर्नल ऑव् ओरिएन्टल रिसर्च, अड्यार् लायब्ररी बुलेटिन अन्यासु च पत्रिकासु स्फुटतां गतम्। 'ब्रह्मविद्या'-

पत्रिकायास्तु ते सम्पादका एव आसन्। प्राय: त्रिंशत् ग्रन्था: द्विशतशोधपत्राणि तेषां पाण्डित्यपरिचायका: सन्ति। कॉंट्रिब्यूशन् ऑव् केरला टू संस्कृत-स्टडीज्, इंडियन-थिअरीज् ऑव् मीनिंग, आनन्दवर्धन: इति प्रबन्धत्रयादतिरिक्तं तै: हॅरोल्ड कॉवर्ड-महोदयानां सहलेखकत्वे फिलोसॉफि ऑव् ग्रामर इति ग्रन्थ: सम्पादित:। 'न्यू कॅटालॉगस् कॅटलॉगोरम्' इति बृहत् मातृकासूचिग्रन्थस्य प्रारम्भिक-खण्डानां सम्पादने ते प्रेरका: अवर्तन्त। संस्कृतविद्याध्ययने नितरां व्यापृता: सन्तोऽपि ते मातृभाषाम् अमलां मलयालमभारतीं न विस्मृतवन्त:। मलयालम, लोंदोनील, भाषा चिन्थकल, भाषा-गवेषणम् इति कृतय: तत्र निदर्शनम् आवहन्ति। तेषां ग्रन्थानां विशिष्य आनन्दवर्धनस्य ध्वनि-मीमांसा अथ च अभिनन्दकृतं रामचरितम् इति ग्रन्थयो: परीक्षणं शोधपत्रिकायाम् अन्यत्र द्रष्टुं शक्यते।[15(i)] तैरपि लुडविक् स्टर्नबाख्-महोदयेन सम्पादितस्य 'चाणक्य-नीति-टेक्स्ट ट्रेडिशन्' इति ग्रन्थस्य विमर्श: कृत:।[15(ii)] दिक्षु दिक्षु आविष्कृत-पाण्डित्येन ते बहुमानोन्ततिपदान्यस्पृशन्। केरल-साहित्य-अकादम्यास्ते परामर्शदातृमण्डले कार्यम् अकुर्वन्। सेन्ट्रल फिल्म सेन्सार बोर्ड मध्येऽपि सदस्यत्वेन तै: पदं कृतमासीत्। नैतदाश्चर्यं यत् ते यथाकालं संस्कृतस्य कृते राष्ट्रपति-पुरस्कारप्रदानेन सभाजिता इति। वयस: परिणतावस्थायां पञ्चाशीतिवर्षे (३० मई २००५) गोलोकं प्रस्थितवन्त:।[16] तेषां जन्मशताब्दसमापनावसरे एष आदराञ्जलि:।

REFERENCES

1(a). **K. Kunjunni Raja -** Contribution of Kerala to Sanskrit studies - Contribution of Different areas and countries to Sanskrit studies and Development of Sanskrit studies in different areas and countries - Volume I, Part II - Proceedings of International Sanskrit Conference, New Delhi, 1972. Editor : Dr. V. Raghavan, P.P. 276-281.

1(b). **S. Venkitsubromania Iyer -** Contribution of Kerala to Sanskrit Shāstrās - ibid P.P. 282-301.

2. A number of scholars and poets of Kerala, for instance, Prof. K. Kunjunni Raja, Prof. Shreekrishna Sharma and Dr. C. R. Swaminathan (to mention a few), have contributed a lot towards the Sanskrit studies through their articles appearing in various research journals. Sanskrit : Continuing inspiration, a learned article, by Prof. Raja appeared in the Sahitya Academy Journal, India Literature, November-December 1980.

- C. D. Bijelwan - Kerala - Sanskrit Studies in India - Editor - Dr. R. N. Dandekar (A special Publication brought out on the occasion of 5th World Sanskrit Conference, Varanasi, 1981), P. 68.

3. "I had the priviledge of working under his guidance (1952-54) in London on "Indian Theories of Meaning" (Adyar Library Madras 1963). His stimulating papers in Transactions of Philological Society and the discussions I had with him, were responsible for my succesful completion of the Thesis. With his intimate knowledge of Sanskrit texts like Vākyapadīya and the Dhvanyāloka and his penetrating insight Brough could illuminate many a complicated issues on the subject. He once told me that finding a fresh field and leading a clear path to it is commendable in itself that it is not necessary that one should complete a project one has started before taking up another."

- K. Kunjunni Raja - "Obituary on John Brough - Newsletter of the International Association for Sanskrt Studies - Part I - Editor - Siegfried Lienhardt - Stockholm - Turin, 1984, P.24.

4. "It is of interest to note that the protagonist of Dhvani theory enlarge the term artha or meaning to include all that is conveyed by a poem. It includes not only the cognitive meaning but also the emotive or volitional sense and socio-cultural significance of utterences suggested with the help of contextual factors.

- K. Kunjunni Raja - The Dhvani theory - Indian Aesthetics - An Introduction - Editor - V. S. Seturaman, Macmillan 1992, P.308.

5. "यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपत्तये।

वर्णाः प्रख्यातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः ॥

- श्लोकवार्तिक

Hence it is argued that there is no necessary for postulating the Sphota. The grammarian's point of view is that even though the meaning is learnt from their function in actual usage, we do experience the word or the sentence as unitary entity, as a whole, and not as an aggregate of the various letters comprising it. And, there is no reason to consider this experience as false."

- K. Kunjunni Raja - Bhartṛhari's discussion of Sphota. ibid. P.286.

6. K. Kunjunni Raja
   (i) Prabhavali (rare work dealing with Sanskrit root)
   (ii) The theory of Meaning according to Buddhist logic
   (iii) Indian theories of homophonous and homonym
   (iv) Uṇādikośa by Mahadev Vedantin - (ed.)
   (v) The theory of suggestion in Indian semantics
   (vi) Sphoṭa theory of linguistic symbols
   (vii) Tranfer of Meaning - a Buddhist view
   (viii) Akāñkśā the main basis of syntactic unity
   (ix) Indian influence on linguistics

   - George Cardona
   - Part I - Bibliography - Pāṇini - A Survey of Research - P.14-15.
   - Motilal Banarasidas 1976

   (Other listings are ommitted as those are covered under Reference No.9)

7. "Several General works on Indian semantic views are available, among which two are especially noteworthy K. Kunjunni Raja (1969) gives a clear summary of major positions. Though Kunjunni Raja does not enter into details concerning the arguments advanced in support of different views his presentation is lucid and trustworthy."

   - George Cardona. Part II, Section V1 - A survey - ibid P. 295.

8. In Pāṇini's Aṣṭādhyāyi the role of lakṣaṇā or metaphoric tranfer (including metonomy) is not discussed at all, even though it is obvious from some of his sūtrās that he was not aware of the existence of faded metaphors and tranferred use of words in language."

   - K. Kunjunni Raja - Pāṇini and Metaphor - Aspects of Pāṇinian Semantics - (Symbosiam) Edited C. Rajendran, Sahitya Akademi, 2002.

9 (a). The date of Nārāyaṇa Bhatta - Part II - Proceedings of the 13th All India Oriental Conference, Nagpur 1946, P.P. 183-186.

(b). Students of Melputtūr Nārāyaṇa Bhatta - Summaries of 15th All India Oriental Conference, Bombay 1949, P.P.61-62.

- K. V. Sarma - Index of Papers submitted to the All India Oriental Conference - Sessions (XIII to XVII) Bhandarkars

Oriental Research Institute, Poona 1959, P.P.94-95.

(c)(i) Date of Royal dramatist Kulaśekhar - Varman - Summaries of the 18th All India Oriental Conference - Annamalainagar, 1955, P.37.

(ii) Diachronic Linguistics in ancient India - ibid, P.96.

(iii) Yāskā's definition of the verb and the nouns in the light of Bhartṛhari's explanation - ibid P.97.

(iv) Elliptical sentences according to Mimāmsā a and Nyāya school - Part II - Proceedings of the 19th All India Oriental Conference, New Delhi, 1957.

(v) Durgāprasādayati alias Nārāyaṇa-priyayati - Summary - ibid P.62.

(vi) Vāsudeva of Mahishamangalam - ibid PP. 62-63.

(vii) Krishnabhattam - the precursor of Kathakali - ibid PP.154-55.

(viii) Tatparya - as a separate Vṛtti - Part II of the Proceedings of the 20th All India Oriental Conference, Bhubaneshvar 1959 - P.P.319-332.

(ix) A probable Malayalam word in Bhāśa and the doubtful authenticity of Abhiṣeka - nāṭakam as a play of Bhāsa.
- Summary - ibid P. 48.

(x) Sāmbaśiva or Akkan Dikshit - ibid P.61-62.

(xi) Allophones of the dental nasal in Sanskrit : A fourteenth century discussion (In the Leelatilak on Malayalam grammar).
Summary of 21st All India Oriental Conference, Srinagar 1961. PP. 44-46.

(xii) Bhartṛhari's list of sentence definition - the textual problem in the Vākyapadīya 11.1.2 - ibid PP 197-198.

(xiii) Prārthayanti - a ghost word discussed by the grammarian - ibid P.247

(xiv) Pāṇini's attitude towards lakṣaṇā - title - summary - 22nd All India Oriental Conference, Gauhati 1965, P.247.

(xv) The Sanghakalli of Keral - ibid P.251

(xvi) The closed 'a' in colloquial Malayalam
- title - ibid P.178.

(xvii) Light on ancient Dravidian Philology from some loan words in Sanskrit

- K. V. Sarma - Index to papers submitted to the All India Oriental Conference Vol III - (1955-65) PP 83-84.

10(a) "धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा (3.17) for example शिष्याः पठन्तु इति इच्छति गुरुः cannot be put in the desiderative. And in cases like चौरान् न दिदृक्षते there is no सामर्थ्य or even गमकत्व to get a meaning that the दर्शन and इच्छा are by different agents. In the शब्दकौस्तुभ Bhaṭṭoji himself says that the term अन्तर्धौ in the Sūtra is unnecessary since the expression न चौरान् दिदृक्षते can be explained otherwise."

- K. Kunjunni Raja - On the meaning of expression चौरान् न दिदृक्षते - C-65. Classical Sanskrit - Summaries of Papers 26th All India Oriental Conference, Ujjain, P.80

10(b) K. Kunjunni Raja - Viṭanidrā : An ancient Bhāṇa from Kerala - C-119

- ibid P.444.

10(c) "The legends connecting Kālidās with Vikramāditya and Kunteshvar were no doubt popular but their historical value is that of Bhojaprabandha.

- K. Kunjunni Raja - Kuntesvar - dautya and Kalidas - K-13 - ibid P.187.

11. The need for using the मातच् form when semantic nuance is implied is stressed in a latter grammatical text मुखभूषण (ed. K. Kunjunni Raja, Adyar Library 1973, P.21)

कुन्तीमात ममाप्येतद्रोचते यद्वयं जले।
सुहृज्जनवृताः पार्थ विहराम यथासुखम्।

(महाभारत I 214 1)

अत्र "मातुर्मातच् पुत्रार्थमर्हते" इति मातजादेशः। मातृशब्दस्य मातजादेशो भवति पूज्यपुत्रसम्बोधने। ननु कुन्तीर्मातर्ममाप्येतदिदिति पाठे किं क्षतम्। न खलु मातृजादेशो नियमेन स्यात् यथा "कुन्तीमातः कथमिमापदं त्वमिहात्प्रवान्" इति। (M. Bhā III - 172.2) सत्यम्। किन्तु यदि तावन्न वृत्तिविरोधः यदि च सन्ध्यादिषु न दूषणम्, यदि च पूज्यता गम्यते, ततो मातजादेशो युक्तः, विशेषशब्दस्य श्लाघ्यत्वात्। तथा चोक्तम् - यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद् व्यवहारकाले। सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः॥ इति। (Q. Mahābhāṣya 1.1.1)

- K. Kunjunni Raja - The so-called vārttika "मातुर्मातच् पुत्रार्थमर्हते"

- Indian Linguistics - Proceedings of the All India Oriental Conference, Kurukshetra, 1974. P. 384.

12. "Thus we are led to conclusion that the so-called view of Maṇḍana

is not quite different from that of Kumārila Bhaṭṭa himself and Gangeśhopādhyāya is wrong in attributing the Ślokavārttika verse to Maṇḍanamishra. This verse is not found in any of the known works of Maṇḍanmishra, and since Maṇḍana is later than Kumārilabhaṭṭa the verse has to be attributed to Kumāril himself."

- K. Kunjunni Raja - A so-called view of Maṇḍana on Word-meaning discussed the Navya-Nyāya school - Section C - Religion and Philosophy - Section VI. Indology Volume 3 Part I - Proceedings of the 26th International Congress of Orientalists, New Delhi, 1964. P.444. Editor - R. N. Dandekar - Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

13. "The Kūṭṭiyaṭṭam, kept alive in temple theatres or Kuṭṭampalams by the members of the Cākyār and Nambyār communities for more than thousand years, is perhaps the only form of ancient Sanskrit drama that survives in performance today. The Kerala tradition follows, on the whole, the procedure adopted throughout India in ancient times; some innovations were added to suit the tastes of the audience there : the introduction of Malayalam Manipravāla language by the Vidūṣaka to explain the Sanskrit and Prakrit texts, use of parodies and humorous stories.

Among the Sanskrit plays staged by Cākyārs some are based on stories found in the Bṛhatkathā and its versions : Svapnavāsavdatta, Pratjñayaugandharāyaṇa and Avimāraka ascribed to Bhāsa, and the Nāgānanda of king Harṣa. In the Nirvahaṇa, or introduction of the main characters the earlier story is narrated. In many cases the stories narrated are similar to those found in the Bṛhatkathā version, Kathā-saritsāgar,"

- K. Kunjunni Raja - "The Kathāsaritsāgar and Kūṭiyaṭṭam - section - Kathasaritsāgar and the narrative literature of ancient and medieval India - Plenary session 1.1 - Proceedings of the Fifth World Sanskrit Conference, Varanasi, 1981, P.860.

14(i) K. Kunjunni Raja - Chairman, Ancient and Modern Sanskrit - Program of the Sixth World Sanskrit Conference, Philadelphia, P.26

(ii) K. Kunjunni Raja - "Politeness expression in Sanskrit - ibid P.26.

15(i) Review - under "Literature and Rhetorics (Anandavardhanā's theory of poetic language) - 'Prāchi Jyoti' Digest of Indological Studies.

Vol XX-XXI - 1984-85, P.127.

अभिनन्दकृतम् रामचरितम् - ibid. P.128.

(ii) Literary Review (by K. Kunjunni Raja) of “Chānakya-Niti text tradition by Ludwick Sternbach.

Decennial Index to Vishveshwaranand Indological Journal. Vols I-X (1963-70) - K. V. Sarma, 1973.

16. “Studying with K. Raja - Obtituary - Hindu. 31st May 2005.

***

पाणिनि-सारस्वतव्याकरणयोः तुलनात्मकं विश्लेषणम्

(संज्ञासूत्राणां विशेषसन्दर्भे)

सुखेन घोषः
शोधच्छात्रः, संस्कृतविभागः,
महात्मागाँधीकेन्द्रीयविश्वविद्यालयः, बिहारः

प्रस्तावना-

महाभाष्ये आचार्यः पतञ्जलिः व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनान्युल्लेखयता प्रोवाच- **रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनमिति**[1]। एतेन ज्ञायते यत् वैदिकवाङ्मयस्य रक्षणाय, शुद्धोच्चारणाय, विभक्त्यादिविपरिणामज्ञानाय, प्रकृतपाठाय च आदिकालादेव ऋषिभिः व्याकरणशास्त्रमाश्रीयते। भारतीयगुरुशिष्यपरम्परायां व्याकरणाध्ययनाध्यापनस्यैषा सुपरिकल्पितधारा सुदीर्घकालादेव प्रवहमानास्ति। **पुराकल्प एतदासीत् संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधीयते**[2]- इत्यनेन शास्त्रवाक्येन सिध्यति यत् वेदाध्ययनस्य साधनरूपेण व्याकरणस्य अध्ययनम् अध्यापनञ्च पुराकालादेव प्रचलितमस्ति। सर्वादौ गोपथब्राह्मणे व्याकरणस्य नामोल्लेखः प्राप्यते- **किं वै व्याकरणम्**[3]। ऋक्तन्त्रे व्याकरणशास्त्रस्य आदिप्रवक्तृत्वेन ब्रह्मणः उल्लेखः प्राप्यते- **ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच, बृहस्पतिरिन्द्राय, इन्द्रो भरद्वाजाय, भरद्वाज ऋषिभ्यः, ऋषयो ब्राह्मणेभ्यः**[4]। एवमियं शब्दशास्त्रस्य परम्परा अतीव प्राचीना विस्तृता चास्ति। शास्त्रेषु बहूनां वैयाकरणानाम् अपि च तैर्विरचितानां व्याकरणग्रन्थानां नामानि प्राप्यन्ते तद्यथा-

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः[5]**।।**

एतेषु उपलब्धव्याकरणग्रन्थेषु सर्वाधिकः प्रामाणिको वैज्ञानिकस्तु ग्रन्थो महर्षिपाणिनिना विरचितः **अष्टाध्यायी** इति सर्वेषामभिमतम्। पाणिनिना अष्टाध्यायी-धातुपाठ-उणादिकोष-गणपाठ-शब्दलिङ्गानुशासनम् इति पञ्चोपदेशाः शब्दशास्त्रत्वेन प्रणिताः। एतेषु उपदेशेषु अष्टाध्यायी इति ग्रन्थः **शब्दशास्त्रम्**, **अष्टकम्**, **अष्टाध्यायी**, **शब्दानुशासनम्**, **वृत्तिसूत्रम्** इत्यादिभिः नामभिः अभिधीयते। पाणिन्युत्तरकाले अष्टाध्याय्याः वार्त्तिक-भाष्य-वृत्त्यादयः बहुविधाः ग्रन्थाः रचिताः।

कालपरिवर्तनेन सह भाषायाः परिवर्तनम्, परिवर्धनञ्चापि स्वाभाविकम्। भाषायाः क्रमविकासेऽस्मिन् लोप-आगम-वर्णविकारादीनां परिवर्तनं नूतनसंयोजनञ्चापि अभूत्। अस्मात्

व्याकरणशास्त्रेऽपि बहुविधानि परिवर्तनानि परिवर्धनानि च सञ्जातानि। अनेन पाणिन्युत्तरकाले अनेकानाम् अर्वाचीनव्याकरणानां रचनाः प्रारब्धाः। पण्डितयुधिष्ठिरमीमांसकः 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' इति ग्रन्थे कातन्त्र-चान्द्र-जैनेन्द्र-सरस्वतीकण्ठाभरण-सारस्वत-हेमशब्दानुशासन-मुग्धबोधादीनां महत्त्वपूर्णानां षोडश-अर्वाचीनव्याकरणामुल्लेखं कृतवान्[6]। तस्य मतानुसारं पाणिन्युत्तरवर्तिनां प्रायः सर्वेषाम् अर्वाचीनव्याकरणग्रन्थानां मूलोपजीव्यन्तु पाणिनीयव्याकरणम्। एतेषाम् अर्वाचीनव्याकरणानां विषयन्तु केवलं लोकमुखेप्रयुक्तानां लौकिकसंस्कृतशब्दानाम् अन्वाख्यानमिति।

द्वादशशताब्द्यां भारतवर्षे वैदेशिकानाम् आक्रमणादपि च तेषाम् अनुप्रवेशकारणात् तत्कालीनसामाजे धार्मिकम्, सामाजिकम्, साहित्यिकम्, सांस्कृतिकञ्च नानाविधं परिवर्तनमभूत्। अनेन सह वैदेशिकभाषायाः प्रभावेन संस्कृतभाषायामपि नानाविधं परिवर्तनं सञ्जातम्। अस्यां प्रतिकूलावस्थायां संस्कृतभाषायाः रक्षणाय जटिलतापूर्णशैलीं तथा विद्वतापदर्शनभावशैलीं परित्यज्य सरल-सङ्क्षिप्तशैल्या शास्त्ररचनायाः धाराः विकसिताः। अनया शैल्या अनुभूतिस्वरूपाचार्यः सप्तशतसङ्ख्यकैः सूत्रैः **सारस्वतव्याकरणम्** इति शब्दशास्त्रञ्चकार। किङ्वदन्ति अस्ति यत् वृद्धः दन्तहीनः अनुभूतिस्वरूपाचार्य एकदा कस्यांश्चित् विद्वत्सभायां 'पुंसु' इति शब्दस्य स्थाने 'पुंक्षु' इति अपशब्दस्य उच्चारणात् उपहासस्य पात्रः अभूत्। तदनु देवीसरस्वत्याः अनुग्रहेण सप्तशतसूत्रैः व्याकरणशास्त्रमेतच्चकार, सरस्वत्याः सकाशादागमात् व्याकरणमेतत् सारस्वतव्याकरणम् इत्युच्यते। यद्यपि ग्रन्थकारविषये पण्डितेषु मतभेदाः सन्ति, पण्डितयुधिष्ठिरमीमांसकः क्षेमेन्द्रस्य सारस्वतप्रक्रियायाः टीकायाः उक्तिमुद्धृत्य उक्तवान् यत् नरेन्द्रचार्यः सारस्वतव्याकरस्य रचयिता भवितुं शक्नोति[7]।

पाणिनीयव्याकरणेन सह सारस्वतव्याकरणस्य संज्ञासूत्राणां तुलनामूलकं विश्लेषणम्-

व्याकरणशास्त्रानुसारं सूत्रं षड्विधम्, यथा-

संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च।

अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम्।।

षड्विधसूत्रेषु प्रथमं तावत् संज्ञासूत्रम्। सम्-उपसर्गपूर्वकेन ज्ञा-धातुना सह अङ्प्रत्ययेन **संज्ञा** पदञ्जायते। पदस्यास्य अर्थोऽस्ति नाम। यथा देवदत्त इति कस्यापि व्यक्तिविशेषस्य नाम संज्ञा वा। तल्लक्षणमाह- **शक्तिनियामकं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धबोधकं वा संज्ञासूत्रम्**। येन सूत्रेण शब्दस्थितशक्तेः संज्ञा-संज्ञिनयोः वा बोधो भवति तत्तु संज्ञासूत्रम्, यथा- 'वृद्धिरादैच् (अष्टा. 1.1.1)'। तस्य प्रयोजनमाह- **लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्**[8]। व्याकरणे लाघवसिद्धान्तस्य सविशेषमहत्वं वर्तते, लोकश्रुतिरस्ति यत्- **अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः**। अनुभूतिस्वरूपाचार्येणापि महतः शब्दशास्त्रस्य अन्वाख्यानाय शास्त्रोपयोगीनि संज्ञासूत्राणि कृतानि। पाणिनीयव्याकरणमुपजीव्य रचितमेतत् सारस्वतव्याकरणम्। अतः सामान्यत एव

पाणिनीयव्याकरणेन सह व्याकरणस्यास्य सादृश्यं परिलक्ष्यते, यथा- संज्ञाप्रकरणे पठितेषु संयोग-टि-उपधेत्यादिषु संज्ञासूत्रेषु सादृश्यं वर्तते। परन्तु भाषायाः परिवर्तनेन सह व्याकरणस्यापि परिवर्तनं परिवर्धनञ्चाभूत्। अतः पाणिनीयव्याकरणेन सह परवर्तीनि सारस्वतव्याकरणे प्रत्याहार-गुण-वृद्धिसंज्ञादिषु सूत्रेषु बहुविधं वैविद्ध्यमपि परिलक्ष्यते। इतोऽपि सन्ध्यक्षर-नामी-आगम-आदेशेत्यादीनां नूतनसंज्ञासूत्राणां संयोजनमपि दृश्यते।

पाणिनीय-सारस्वतव्याकरणयोः प्रत्याहारसूत्राणां भिन्नता-

व्याकरणस्य मूलभित्तिस्वरूपाणि भवन्ति प्रत्याहारसूत्राणि। एतैः सूत्रैः कृत्स्नं व्याकरणशास्त्रं प्रतिष्ठितं भवति। पाणिनिः चतुर्दशप्रत्याहारसूत्राणि आधारीकृत्य कृत्स्नम् **अष्टाध्यायी** इति ग्रन्थञ्चकार। अत्रायं प्रश्नः उदेति यत्- चतुर्दशप्रत्याहारसूत्राणि कुतः आगतानि केन प्रोक्तानि वा? भट्टोजिदीक्षितः सिद्धान्तकौमुद्याः प्रारम्भे प्रत्याहारसूत्राणि उल्लिख्य आह- 'माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि'[9], अर्थात् एतानि माहेश्वरसूत्राणि अणादिसंज्ञानिमित्तानि भवन्ति। सोऽयमक्षरसमाम्नायः श्रुतिवद् गुरुशिष्यपरम्पराक्रमात् महेश्वरादागत इत्याशयः- **महेश्वरादागतानि न तु महेश्वरकृतानि**। नन्दिकेश्वरस्य मतानुसारमेतानि चतुर्दशमाहेश्वरसूत्राणि नटराजस्य ढक्कानादनादागतानि-

नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम्।

उद्धर्त्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम्[10]॥

एतानि माहेश्वरसूत्राणि यथा- **1. अइउण्** । **2. ऋलृक्** । **3. एओङ्** । **4. ऐऔच्** । **5. हयवरट्** । **6. लण्** । **7. ञमङणनम्**। **8. झभञ्** । **9. घढधष्** । **10. जबगडदश्** । **11. खफछठथचटतव्** । **12. कपय्** । **13. शषसर्** । **14. हल्** । उक्तैः चतुर्दशमाहेश्वरसूत्रैः यथा वर्णोपदेशा विहिता तथैव चतुश्चत्वारिंश-प्रत्याहाराण्यपि विहितानि सन्ति। यानि आधारीकृत्य महर्षिपाणिनिः समग्रामष्टाध्यायीञ्चकार। अष्टाध्याय्यां सर्वत्रैव प्रत्याहारसूत्राणां प्रयोगः दृश्यते, यथा प्रथमैव सूत्रे **वृद्धिरादैच्** (अष्टा. 1.1.1) इत्यत्र। सूत्रेऽस्मिन् अस्ति पदद्वयं वृद्धिः, आदैच् च। अस्य सूत्रस्य अयमर्थः- आकार ऐच्-प्रत्याहारस्थितौ ऐकार-औकारौ च इत्येतेषां वर्णत्रयानां वृद्धिसंज्ञा भवति। एवमेव कृत्स्नेऽस्मिन् शब्दशास्त्रे प्रत्याहारणां प्रयोगो विधीयते। व्याकरणशास्त्रे प्रत्याहाराणाम् एतेषां लघुपायत्वं महत्त्वञ्च विज्ञाय पाणिनिपरवर्तिभिः विभिन्नैः वैयाकरणैः स्वशास्त्रेषु प्रत्याहारणां प्रयोगो विहितः।

एवमेव ज्ञायते यत् प्रत्याहाराः व्याकरणस्य मूलस्तम्भाः। एतान् लघूपायान् विना महतः शब्दशास्त्रस्योपदेशः असम्भव एव। सारस्वतव्याकरणस्य कर्त्रा अनुभूतिस्वरूपाचार्येण स्वव्याकरणशास्त्रस्य कृते वर्णानामुपदेश महेश्वरान्न प्राप्तः, तेन स्वशब्दशास्त्रे प्रत्याहासूत्रेणैव वर्णोपदेशः कृतः। अष्टाध्याय्यां यथा हल् इत्यनेन प्रत्याहारेण व्यञ्जनवर्णाः अवबुध्यन्ते तथैव सारस्वतव्याकरणेऽपि हस-इत्यनेन व्यञ्जनानां बोधो भवति- **हसा व्यञ्जनानि**

(सारस्वतव्याकरणम् 1.14)। अनेन स्पष्टीर्भवति यत् अनुभूतिस्वरूपाचार्येणापि प्रत्याहाररूपस्य लघूपायस्य ग्रहणं स्वशास्त्रे कृतम्। सारस्वतव्याकरणे प्रत्याहारसूत्राणां सङ्ख्या नवैव, तद्यथा- **1. अइउऋलृ समाना। 2. एऐओऔ सन्ध्यक्षराणि । 3. हयवरल । 4. ञणनङम । 5. झढधघभ । 6. जडगदव । 7. खफछठथ । 8. चटतकप । 9. शषस ।** एतैः प्रत्याहारसूत्रैः निर्मितानां प्रत्याहाराणां प्रयोगः सारस्वतव्याकरणे सर्वत्रैव दरीदृश्यते, यथा 'चपाच्छः शः (सार. 3.4)' इत्यनेन सूत्रेण चप्-प्रत्याहारस्थः अर्थात् च, ट, त, क, प इत्येषां वर्णानां परे श्-कारस्य छ्-कारो विकल्पेन विधीयते, तद्यथा- वाक्+शूरः = 'वाक्छुरः' इति।

चतुर्दशमाहेश्वरसूत्राणि अनुभूतिस्वरूपाचार्यकृत-नवप्रत्याहारसूत्राणि च-

माहेश्वरसूत्राणि	अनुभूतिस्वरूपाचार्यकृत-प्रत्याहारसूत्राणि
1. अइउण्। 2. ऋलृक्। 3. एओङ्। ४4. ऐऔच्। 5. हयवरट्। 6. लण्। 7. ञमङणनम्। 8. झभञ्। 9. घढधष्। 10. जबगडदश्। 11. खफछठथचटतव्। 12. कपय्। 13. शसषर्। 14. हल्।	1. अइउऋलृ समाना। 2. एऐओऔ सन्ध्यक्षराणि। 3. हयवरल। 4. ञणनङम। 5. झढधघभ। 6. जडगदव। 7. खफछठथ। 8. चटतकप। 9. शषस।

सारस्वतव्याकरणे प्रतिपादितानां प्रत्याहारसूत्राणां वैशिष्ट्यम्-

प्रत्याहारसूत्राणां मुख्यं प्रयोजनन्तु लघुकरणम्, अनेन सुविशालशब्दशास्त्रस्य उपदेशः क्रियते- प्रत्याह्रयन्ते सङ्क्षिप्यन्ते वर्णाः अनेन इति प्रत्याहारः। सारस्वतव्याकरणे केवलं नवैव प्रत्याहारसूत्राणि सन्ति, परन्तु पाणिनीयाष्टाधाय्यां सन्ति चतुर्दशप्रत्याहारसूत्राणि। अनेन प्रतीयते यत् अनुभूतिस्वरूपाचार्यः प्रत्याहारसूत्राणां सङ्क्षिप्तिकरणं कृतवान्। अत एव अष्टाध्याय्यां यत्र चतुश्चत्वरिंशप्रत्याहाराणां प्रयोगः प्राप्यते तत्रैव सारस्वतव्याकरणे प्रत्याहाराणां विंशतिः प्रयोगः समुपलभ्यते, तद्यथा-

अष्टाध्याय्यां प्रयुक्ताः प्रत्याहाराः	सारस्वतव्याकरणे प्रयुक्ताः प्रत्याहाराः[11]
अण्, अक्, अच्, अट्, अण्, अम्, अल्, अश्, इक्, इच्, इण्, उक्, एङ्, एच्, ऐच्, खय्, खर्, ङम्, चय्, चर्, छव्, जश्, झय्, झर्, झर्, झल्, झश, झष्, बश्, भष्, मय्, यञ्, यण्, यम्, यय्, यर्, रल्, वल्, वश्, शर्, शल्, हल्, हश्, र	हस, झभ, जब, यप, अब, इल, चप, ञम, झभ, खस, झस, छत, यम, हव, खप, डब, ढभ, रस, वस, शस, झप, अब, ओ, भव

पाणिनीयप्रत्याहारसूत्रे ह्-कारस्य वारद्वयम् उपदेशः प्राप्यते। यतोहि अट्, अश्, हश् इत्यादिषु प्रत्याहारेषु ह्-कारस्य पाठहेतोः वर्णसमाम्नाये ह्-कारस्य द्वित्वप्रयोगः दृश्यते। परन्तु

सारस्वतव्याकरणे केवलम् एकवारं ह्-कारस्य व्यवहारः दृश्यते। तेन एकादशतमं माहेश्वरसूत्रं सङ्क्षिप्य 'खफछठथ', 'चटतकप' इति सूत्रद्वयेन विभाजितम्। अनेन कपय्-इत्यस्यापि ग्रहणो भवति। इतोऽपि तेन 'अइउण्', 'ऋलृक्', 'एओङ्', 'ऐऔच्' इत्यादिनि सूत्राणि सङ्क्षिप्य 'अइउऋलृ समाना', 'एऐओऔ सन्ध्यक्षराणि' इति संज्ञासूत्रद्वयेन उपदेशः कृतः। पाणिनीये अण्प्रत्याहारविषये संशयः जायते यत् अणादि प्रत्याहारनिर्माणे कस्य ण्-कारस्य ग्रहणं भवति। एतादृशः संशयः अनुभूतिस्वरूपाचार्यकृतेषु प्रत्याहारसूत्रेषु न दृश्यते। सामान्यदृष्ट्या विषयेऽस्मिन् सारस्वतव्याकरणस्य सारल्यं परिलक्ष्यते।

स्वरसंज्ञा-

सारस्वतकारः अनुभूतिस्वरूपाचार्यः 'अइउऋलृ समानाः (सार. 1.1)' इत्यनेन समानसंज्ञायाः, 'एऐओऔ सन्ध्यक्षराणि (सार. 1.3)' इत्यनेन सन्ध्यक्षरसंज्ञायाश्च निरूपनादनन्तरम् उभययोः समान-सन्ध्यक्षरयोः 'उभये स्वरा (सार. 1.4)' इत्यनेन सूत्रेण स्वरसंज्ञां विहितवान्। यस्यार्थो भवति समानाक्षराः सन्ध्यक्षराश्च (ए, इ, उ, ऋ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ) स्वरसंज्ञका इति।

अष्टाध्याय्यां समानाक्षरसंज्ञायाः, सन्ध्यक्षरसंज्ञायाः, स्वरसंज्ञायाश्च अभावः परिलक्ष्यते। वक्तुं शक्यते यत् अतिप्रसिद्धत्वात् पाणिनिः एतेषाम् अन्वाख्यानं न कृतवान्। अष्टाध्याय्याम् अच्-इत्यनेन प्रत्याहारेण स्वराणां बोधो भवति। स्वरवर्णानां लोकप्रसिद्धत्वात् पाणिनिना गौरवदोषनिवारणाय स्वरादीनामुपदेशमात्रः कृतः। अष्टाध्याय्याम् 'उच्चैरुदात्तः (अष्टा. 1.2.29)', 'नीचैरनुदात्तः (अष्टा. 1.2.30)', 'समाहारः स्वरितः (अष्टा. 1.2.31)' एतैः सूत्रैः उदात्त-अनुदात्त-स्वरितसंज्ञाः विधीयन्ते। परन्तु सारस्वतव्याकरणे उदात्तादिस्वरसंज्ञायाः अभावः दृश्यते। यतोहि सारस्वतव्याकरणे केवलं लौकिकशब्दानाम् उपदेशः क्रियते अतः अत्र स्वरप्रक्रियायाः वर्णनं नास्ति।

ऋक्-प्रातिशाख्येऽपि समानाक्षर[12]-सन्ध्यक्षरविधानात्[13] परं उभयोः 'एते स्वराः[14]' इति सूत्रेण स्वरसंज्ञा विहिता। न केवलम् ऋक्प्रातिशाख्ये तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये[15] याज्ञवल्क्यशिक्षायाञ्च[16] स्वरशब्दस्य प्रयोगो विशेषेण द्रष्टव्यः। अतो वक्तुं शक्यते यत् शिक्षा-प्रातिशाख्यादिग्रन्थानां प्रभावो व्याकरणेऽस्मिन् दरीदृश्यते। एतैः प्रभावितस्सन्ननुभूतिस्वरूपाचार्यः स्वशास्त्रे वर्णोपदेशेन सह समानाक्षर-सन्ध्यक्षर-स्वरादीनाम् अन्वाख्यानं कृतवान्।

नामिसंज्ञा-

अनुभूतिस्वरूपाचार्येण 'अवर्ज्जा नामिनः (सार. 1.5)' इत्यनेन सूत्रेण अवर्णरहितानां स्वराणां नामिसंज्ञा कृता। अर्थात् इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, लृ, ॡ, ए, ऐ, ओ, औ इत्येताः नामिसंज्ञकाः। नामिसंज्ञायाः परं 'नामिनो रः (सार. 5.11)' इति विधिसूत्रेण 'अग्निरत्र' (अग्नि$अत्र), 'वहिर्यजते' (वहिः$यजते) इत्यादिनि पदानि सिद्ध्यन्ति। अपरपक्षे अष्टाध्याय्यां

नामिसंज्ञायाः अभावः दृश्यते। नामिसंज्ञायाः प्रयोग ऋग्वेदप्रातिशाख्येऽपि वर्तते, यथा- 'ऋकारादयो दश नामिनः स्वराः[17]' इति।

व्यञ्जनसंज्ञा-

सारस्वतव्याकरणे 'हसा व्यञ्जनानि (सार. 1.14)' इत्यनेन सूत्रेण हस्प्रत्याहारस्थितानां वर्णसमूहानां व्यञ्जनसंज्ञकाः भवन्ति। अर्थात् हयवरल-इत्यतः शषसपर्यन्ताः वर्णसमूहाः व्यञ्जनसंज्ञकाः भवन्ति। हस्प्रत्याहारस्थिता वर्णाः यथा- ह य व र ल ञ ण न ङ म झ ढ घ भ ज ड द ग ब थ फ छ ठ थ च ट त क प श ष स इति। ग्रन्थकारेण केवलं व्यञ्जनानाम् उपदेशमात्रः कृतः, लोकप्रसिद्धत्वात् तस्य विशेषलक्षणन्तु न विहितम्।

किन्तु पाणिनिना स्वर-व्यञ्जनयोः उभयोः पृथकतः लक्षणं न विहितम्। अष्टाध्याय्यां हल्प्रत्याहारेणैव व्यञ्जनवर्णानां बोधो भवति। एवं ज्ञायते व्यञ्जनादीनाम् अतिप्रसिद्धिकारणात् शास्त्रलाघवकारणात् वा पाणिनिः तेषां पुनर्व्याख्यानं न कृतवान्।

प्रत्याहारसंज्ञा-

पाणिनिना 'आदिरन्त्येण सहेता (अष्टा. 1.1.71)' इति सूत्रेण प्रत्याहारसंज्ञा विहिता। अस्य सूत्रस्य अयमर्थः- अन्त्येनेता इत्संज्ञकवर्णैः सह आदिर्मध्यवर्तिवर्णानां स्वस्य च प्रत्याहारसंज्ञा भवति, तद्यथा- अण्, अच्, हल्, अल् इत्यादयः।

सारस्वतकारः 'आद्यन्ताभ्याम् (सार. 1.13)' इति सूत्रेण प्रत्याहारसंज्ञां कृतवान्। अस्य सूत्रस्य अर्थः- आद्यन्तवर्णाभ्यां सह मध्यवर्तिवर्णानां प्रत्याहारसंज्ञा भवति, यथा- अव्, जव्, चप् इत्यादयः।

उभावपि शास्त्रकारौ प्रत्याहारेण शास्त्रस्य सङ्क्षिप्तिकरणाय प्रवृत्तौ आस्ताम्। प्रत्याहारसंज्ञाविधाने पाणिनि-अनुभूतिस्वरूपाचार्ययोः मध्ये यथा सादृश्यं परिलक्ष्यते, तथैव पाणिनिकृतेन प्रत्याहारसूत्रेण सह अनुभूतिस्वरूपाचार्यकृतप्रत्याहारसूत्रस्य एकं वैसादृश्यमपि दृश्यते। तद्यथा सारस्वतकारः अनुबन्धान् नाङ्गीकृतवान्; किन्तु पाणिनिना अनुबन्धाः स्वीकृताः। अतः पाणिनीयव्याकरणे प्रत्याहारस्थितानाम् आदि तथा मध्यवर्तिवर्णानां ग्रहणं भवति, न तु अन्त्य इत्संज्ञकवर्णानाम्। यथा- 'इको यणचि (अष्टा. 6.1.77)' सूत्रस्थितानाम् इक्प्रत्याहारस्थिनाम् इ उ ऋ लृ एतेषाम् अपि च यण्प्रत्याहारस्थितानां य् व् र् ल् इत्येतेषां ग्रहणं भवति, अन्त्य क्-कारस्य, ण्-कारस्य च ग्रहणं न भवति। पक्षान्तरे सारस्वतव्याकरणे अनुबन्धप्रक्रियायाः प्रयोगो नास्ति। अतः प्रत्याहारस्थितानां सर्वेषां वर्णानां ग्रहणं भवति। यथा- 'झवे जवाः (सार. 2.3)' इति सूत्रे झव्प्रत्याहारस्थितानां झ ढ ध घ भ इत्येतेषां सर्वेषां ग्रहणो भवति।

इत्संज्ञा-

इत्संज्ञा व्याकरणशास्त्रस्य एका महत्त्वपूर्णा संज्ञास्ति। इत्संज्ञया अतिरिक्तवर्णानाम् अदर्शनं भवति। पाणिनीयव्याकरणे अनुबन्धप्रयोगः अस्ति अत इत्संज्ञायाः विधानमपि सविशेषं महत्त्वपूर्णमस्ति। इत्संज्ञाविधायकं प्रथमं सूत्रन्तु- 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति। सूत्रार्थो भवति- औपदेशिकावस्थायाम्[18] अनुनासिकः अच् इत्संज्ञको भवति। जिज्ञासा भवति उपदेशः कः? वरदाराजेन उक्तम्- 'उपदेश आद्योच्चारणम्'[19]। आद्योच्चारणं नाम आद्यानां पाणिनि-कात्यायन-पतञ्जलीनाम् उच्चारणं प्रथमोच्चारणम् अज्ञातस्वरूपज्ञापकोच्चारणं वा। यथा- 'गम्लृ' इत्येक औपदेशिकः धातुः; औपदेशिकधातोः लोकव्यवहाराय अनुनासिकस्वरस्य 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति सूत्रेण इत्संज्ञा तदनु 'तस्य लोपः', 'अदर्शनं लोपः' इति सूत्राभ्यां तस्य लोपविधानानन्तरं 'गम्' इति लौकिकधातुः निष्पन्नो भवति। अष्टाध्याय्याम् इत्संज्ञाविधायकानि षट्सूत्राणि सन्ति, तद्यथा- 'उपदेशेऽजनुनासिक इत् (अष्टा.1.3.2)', 'हलन्त्यम् (अष्टा. 1.3.3)', 'आदिर्ञिटुडवः (अष्टा. 1.3.5)', 'षः प्रत्ययस्य (अष्टा. 1.3.6)', 'चुटू (अष्टा. 1.3.7)', 'लशक्वतद्धिते (अष्टा. 1.3.8)' चेति। 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति सूत्रतः उपदेशः अपि च इत् इति पदद्वयं परवर्तिषु 'हलन्त्यम्' इत्यादिषु सूत्रेषु अनुवर्त्यते।

अनुभूतिस्वरूपाचार्यकृते सारस्वतव्याकरणेऽपि इत्संज्ञाप्रक्रिया दृश्यते। अत्र इत्संज्ञाविधायकं सूत्रन्तु 'कार्य्ययेत् (सार. 1.15)'। अर्थात्- प्रत्ययादेः अतिरिक्तं परन्तु केवलम् उच्चारणार्थे प्रयुक्ताः वर्णा इत्संज्ञकाः। टीकाकारचन्द्रकीर्तिना उक्तं यत्- 'प्रत्ययाद्यतिरिक्तः कस्मैचित्कार्य्यायोच्चार्य्यमानो वर्ण इत्संज्ञको भवति'[20]। यथा- सुबन्तप्रकरणे प्रथमायाः विभक्त्याः बहुवचने जस्-प्रत्ययादेशो भवति; तदनु 'कार्य्ययेत्' इतीत्संज्ञाविधायकेन सूत्रेण ज्-कारस्य इत्संज्ञा अपि च 'यस्येत्संज्ञा तस्य लोपः (सार. 1.16)', 'वर्णादर्शनं लोपः (सार. 1.17)' इत्येताभ्यां सूत्रभ्यां ज्-कारस्य लोपः अदर्शनञ्च भूत्वा केवलम् 'अस्' अवशिष्यते।

आगम-आदेशसंज्ञा-

सारस्वतकारः 'मित्रवदागमः (सार. 1.19)' सूत्रेण आगमसंज्ञां कृतवान्। सूत्रस्यास्य अयमर्थः- मित्रं यथा मित्रस्य अनिष्टं न साधयति तथैव आगमोऽपि स्थानेः (प्रकृतेः प्रत्ययस्य च) अनिष्टम् असम्पाद्य यथास्थानं मित्रवद् उपवसति। सारस्वतव्याकरणे व्यञ्जनसन्धिप्रकरणे आगमविधायकमेकं सूत्रं यथा 'नः सक् छते'; येन छत्परे नकारस्य सकारागमो भवति। यथा- राजन्+चित्रम् इत्यत्र छत्प्रत्याहारे परे नकारस्य सकारागमो भवति। तदनु 'नश्चापदान्ते झसे (सार. 4.24)' अपि च 'स्तोः श्चुभिः श्चु (सार. 4.6)' इत्यादिभिः सूत्रैः प्रक्रियान्ते 'राजंश्चित्रम्' इति पदसिद्धिर्भवति।

सारस्वतकारकृतम् आदेशसंज्ञाविधायकं सूत्रमस्ति- 'शत्रुवदादेशः (सार. 1.20)'। अर्थात् शत्रुः यथा शत्रोः विनाशं साधयति तथैव आदेशोऽपि स्थानीम् अप्सार्य तस्मिन्नेव स्थाने

वसति। विसर्गसन्धिप्रकरणे पठितं 'विसर्जनीयस्य सः (सार. 5.1)' इत्येकम् आदेशविधायकं सूत्रम्। अनेन कः$तनोति अस्यामवस्थायां खस्परे विसर्गस्य सकारादेशेन 'कस्तनोति' इति पदं निष्पद्यते। समग्रे सारस्वतव्याकरणे एतादृशानि आदेश-आगमविधायकानि सूत्राणि दरीदृश्यन्ते।

पक्षान्तरे अष्टाध्याय्याम् आगम-आदेशसंज्ञाविधायकं सूत्र नास्ति। पाणिनिना तस्य ग्रन्थे आदेश-आगमौ संज्ञासूत्ररूपेण न गृहीतौ। परन्तु उभयोः प्रयोगः अष्टाध्याय्यां दरीदृश्यते। यथा सन्धिप्रकरणे आदेशविधायकमेकं सूत्रम् 'इको यणचि'(संहितायाम् इकः स्थाने यण् स्यात् अचि परतः)। अतः सुधी+उपास्य अस्यामवस्थायाम् ई स्थाने य्-कारदेशेन प्रक्रियान्ते 'सुध्युपास्यः' इति पदसिद्धिर्भवति। पाणिनिकृतमेकम् आगमविधायकं सूत्रं 'ह्रस्वनद्यापो नुट् (अष्टा. 7.1.54)'; ह्रस्वान्त-नद्यन्त-आबन्ताङ्गस्य परवर्तिनः आम्-विभक्तेः नुडागमो भवति। यथा- राम+आम् > राम नुट्+आम् अस्यामवस्थायां प्रक्रियान्ते 'रामाणाम्' इति पदस्य सिद्धिर्भवति।

संयोगसज्ञा-

पाणिनिविहितम् संयोगसंज्ञाविधायकं सूत्रं 'हलोऽनन्तराः संयोगः (अष्टा. 1.1.7)' इति। सूत्रस्यास्य अयमर्थः- अज्भिः अव्यवहिताः हलः संयोगसंज्ञाः स्युः। संयोगोऽयं द्वयोः ततोऽधिकानां वर्णानां वा भवितुमर्हति। विहितायां संयोगसंज्ञायां 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च (अष्टा. 8.2.29)', 'संयोगान्तस्य लोपः (अष्टा. 8.2.23)' इत्यादिभिः सूत्रैः अभिष्टसिद्धयः प्रयोगाः साध्यन्ते।

'स्वरान्तरिता हसाः संयोगः (सार. 1.21)' इति सारस्वतकारकृतं संयोगसंज्ञासूत्रम्। स्वरवर्णैः अव्यवहितानां हसादिव्यञ्जनानां मेलनैः संयोगसंज्ञा भवति। सारस्वतकारकृते संयोगसंज्ञाविधायके सूत्रेऽस्मिन् सारल्यं प्रतीयते। यतोहि पाणिनीये 'हलोऽनन्तराः संयोगः' इति सूत्रे अच्-इति पदं अनुवृत्तिना आगच्छति तदनु सम्पूर्णसूत्रस्य अर्थबोधो भवति। परन्तु सारस्वतव्याकरणे 'स्वरान्तरिता हसाः संयोगः' इति सूत्रमध्ये स्वर इति पदस्योल्लेखोऽस्ति, अतः प्रकृतसूत्रेणैव सूत्रार्थबोधो भवति।

वर्गसंज्ञा-

सारस्वतव्याकरणे 'कुचुटुतुपु वर्गाः (सार. 1.22)' इति वर्गसंज्ञाविधायकमेकं सूत्रम्। अर्थात् कु चु टु तु पु एते वर्गसंज्ञकाः भवन्ति। प्रश्नः उदेति यत् एकस्मिन् वर्गे कति वर्णाः सन्ति? स्वरेषु उकारः पञ्चमस्वरः, अतः कु इत्यादिषु उकारस्य ग्रहणेन प्रत्येकवर्गेषु पञ्चवर्णानां ग्रहणं भवतीति। तद्यथा- कु- क् ख् ग् घ् ङ्; चु- च् छ् ज् झ् ञ्; टु- ट् ठ् ड् ढ् ण्; तु- त् थ् द् ध् न्; पु- प् फ् ब् भ् म् । ऋग्वेदप्रातिशाख्येऽपि स्पर्शसंज्ञाविधानात् परं पञ्चविंशतिस्पर्शवर्णाः पञ्च-पञ्चवर्गेषु विभक्तास्सन्ति, यथा- 'पञ्च ते पञ्चवर्गाः'[21]। वर्गसंज्ञया 'स्तोः श्चुभिः श्चुः (सार. 4.6)', 'ष्टुभिः ष्टुः (सार. 4.8)' इत्यादिसूत्रेषु तु, चु, टु इत्यादिवर्गानां बोधो भवति।

अपरतः पाणिनिः अष्टाध्याय्यां वर्गसंज्ञायाः अतिप्रसिद्धित्वात्तस्याः अन्वाख्यानतो विरतः आसीत्। तेन शास्त्रे कु-इत्यादीनां पञ्चवर्गाणां प्रयोगः कृतः; परन्तु संज्ञासूत्ररूपेण तेषां पृथगालोचना न विहाता। यथा- 'अनुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः (अष्टा. 1.1.69)' इति सूत्रे उदित् शब्देन कु चु टु तु पु एते बुध्यन्ते। लघुसिद्धान्तकारेण उक्तम्- 'कुचुटुतुपु एते उदितः'। इतोऽपि 'स्तोः श्चुना श्चुः (अष्टा. 8.4.40)', 'ष्टुना ष्टुः (अष्टा. 8.4.41)' इत्यादिषु सूत्रेषु वर्गेणैव लोकप्रसिद्धवर्गव्यवहारेण एव वर्णव्यवहारः दृश्यते।

प्रश्नः उदेति यत् एताः स्वर-व्यञ्जन-वर्गादिसंज्ञाः लोकप्रसिद्धाः सहजबोध्याश्च सन्ति पुनश्च सारस्वतकारः किमर्थं एताषां संज्ञानां विधाने प्रवृत्तोऽभूत्? अत्रेदं वक्तुं शक्यते यत् तात्कालीनां अवस्थाम् अवलोक्य भाषायां नानाविधपरिवर्तनैः संस्कृतभाषां संरक्षणाय च अनुभूतिस्वरूपचार्यः एताषां प्रसिद्धानामपि संज्ञानाम् अन्वाख्यानं कृतवान्। तत्कालीने समये भाषाया नानाविधपरिवर्तनेन अपि च भाषायाः विलुप्तेः करालग्रासतः संस्कृतभाषायाः रक्षणार्थम् अनुभूतिस्वरूपाचार्यः शास्त्रेऽस्मिन् वर्गादीनामन्वाख्यानं कृतवानिति।

गुणसंज्ञा-

गुण इति व्याकरणस्य एका महत्त्वपूर्णा संज्ञा। पाणिनिकृतं गुणसंज्ञकं सूत्रम् 'अदेङ्गुणः (अष्टा. 1.1.2)', यस्यार्थः अ, ए, ओ एते गुणसंज्ञकाः। 'तपरस्तत्कालस्य (अष्टा. 1.1.70)' सूत्रेण तपरकरणात् अनन्तरं तपरः अत् समकाले उच्चारितानां ह्रस्वभेदसमूहानां बोधको भवति, तथैव एङ् केवलं तत्कालविशिष्टानां दीर्घभेदसमूहानां बोधको भवति। अर्थात् ह्रस्व-अकारस्य, दीर्घ-एकारस्य, दीर्घ-ओकारस्य च गुणसंज्ञा भवति। तदनु 'आद्गुणः (अष्टा. 6.1.87)' इति विधिसूत्रेण उप+इन्द्रः = 'उपेन्द्रः', गङ्गा+उदकम् = 'गङ्गोदकम्' इत्यादिनि पदानि निष्पद्यन्ते।

सारस्वतकारकृतं गुणसंज्ञाविधायकं सूत्रमस्ति 'अरेदोन्नामिनो गुणाः (सार. 1.23)'। अस्यार्थः- नामिस्थानिकाः अर्, ए, ओ एते त्रयो वर्णाः गुणसंज्ञकाः भवन्ति। यथा- तव+इदम् अस्यामवस्थायाम् 'अ इ ए (सार. 2.11)' इत्यनेन सूत्रेण अ+इकारयोः स्थाने ए-कारैकादेशेन 'तवेदम्' पदस्य सिद्धिर्भवति।

सारस्वतकारो नामिसंज्ञया अकारस्य गुणसंज्ञाविधानतो विरतः आसीत्। तेन अर्-इत्यस्य गुणसंज्ञा कृता। अपरतः पाणिनीयव्याकरणे 'उरण् रपरः (अष्टा. 1.1.51)' सूत्रेण रपरकरणस्य प्रयोजनं दृश्यते। यथा- कृष्ण+ऋद्धि इति स्थाने 'आद्गुणः' सूत्रेण अकारः अपि च 'उरण् रपरः' सूत्रेण रपरकरणं कृत्वा अर्-आदेशेन 'कृष्णर्द्धिः' सिध्यति। परन्तु सारस्वतव्याकरणे अस्याः क्लिष्टतायाः निवारणार्थम् 'अर्' इतस्य गुणसंज्ञा विहिता। फलस्वरूपं तव+ऋद्धिः अस्यामवस्थायाम् 'ऋ अर् (सार. 2.26)' सूत्रेण अर्-आदेशेन 'तवर्द्धिः' सिध्यति।

वृद्धिसंज्ञा-

पाणिनिकृतं वृद्धिसंज्ञकं सूत्रं 'वृद्धिरादैच् (अष्टा. 1.1.1)' इति वर्तते। अनेन सूत्रेण आ ऐ औ एते वर्णाः वृद्धिसंज्ञकाः भवन्ति। पाणिनीयव्याकरणे वृद्धि इत्यनेन आ-कारस्य, ऐ-कारस्य, औ-कारस्य च बोधो भवति। अनन्तरं 'वृद्धिरेचि (अष्टा. 6.1.88)' सूत्रेण- 'कृष्णैकत्वम्', 'गङ्गौघम्' इत्यादीनां पदानां सिद्धिर्भवति।

सारस्वतकारकृतं वृद्धिसंज्ञकं सूत्रं 'आरै औ वृद्धिः (सार. 1.24)' इति। अर्थात् आ, ऐ, औ, आर् इत्येतेषां वृद्धिसंज्ञा भवति। यथा तव+एषा अत्र 'एऐऐ (सार. 2.12)' इत्यनेन सूत्रेण अकारपरस्थितस्य एकारस्य वृद्धिः ऐकारः भूत्वा 'तवैषा' भवति। तव+ओदनम् अस्यामवस्थायाम् 'ओऔऔ (सार. 2.14)' सूत्रेण 'तवौदनम्' सिध्यति।

'वृद्धिरादैच्' अष्टाध्यायाः प्रथमं सूत्रम्। अत्र द्रष्टव्यं यत् 'अदेङ्गुणः' इति सूत्रे उद्देश्यभूतः अदेङ् इति पदं पूर्वे अथ च विधेयपदञ्च गुणः परे अस्ति। अतः अत्रापि 'आदैच् वृद्धि' इति सूत्रं भवेत्। परन्तु कथं महर्षिणा वृद्धि इति पदम् आदौ प्रयुक्तम्? तस्योत्तरे महाभाष्यकारेण उक्तं यत्- ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं भगवता मङ्गलवाचको वृद्धि इति शब्दः अदितः प्रयुक्तः[22]। किन्तु सारस्वतकारः वर्णक्रमानुसारं सर्वादौ गुणसंज्ञां तदनु वृद्धिसंज्ञाञ्च कृतवान्।

टिसंज्ञा-

पाणिनीयव्याकरणे टि-संज्ञा अपि एका महत्त्वपूर्णा संज्ञा। 'अचोऽन्त्यादि टि (अष्टा. 1.1.64)' इति टि-संज्ञाविधायकं सूत्रं विद्यते। अस्यार्थः अचां मध्ये यः अन्त्यः स आदिर्यस्य तत् परवर्तिनां वर्णसमुदायानां टि-संज्ञा भवति। यथा 'मनस्' इत्यत्र अस् इति वर्णसमुदायस्य टि-संज्ञा भवति। इतोऽपि यत्र अन्त्यस्य अकारस्य परे यदि कोऽपि वर्णो नास्ति, तत्र केवलम् अकारस्य टि-संज्ञा भवति, यथा 'शर्क', 'कुल' इत्यादयः।

सारस्वतकारकृतं टि-संज्ञाविधायकं सूत्रम् 'अन्त्यस्वरादिष्टः (सार. 1.25)' इति। अन्त्यः यः स्वः तदादिवर्णः टिसंज्ञको भवति। यथा 'उमा' इति पदस्य अन्त्यः अ-कारः टि-संज्ञकः; 'राजन्' इति पदस्य अन् टि-संज्ञकः। टि-संज्ञाविधाने पाणिनिना सह अनुभूतिस्वरूपाचार्यस्य सादृश्यं लक्ष्यते। पदगतपार्थक्ये सत्यपि तयोः प्रतिपादिते अर्थे समानता परिलक्ष्यते।

उपधासंज्ञा-

पाणिनिकृतम् उपधासंज्ञकं सूत्रम् 'अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा (अष्टा. 1.1.65)' इति। अनेन सूत्रेण पदान्तस्य पूर्ववर्तिनो वर्णस्य उपधासंज्ञा भवति।

शास्त्रव्यवहारार्थं सारस्वतकारेणापि उपधासंज्ञा कृता 'अन्त्यात्पूर्व्व उपधा (सार. 1.26)' इत्यनेन सूत्रेण। अन्त्याद्वर्णमात्रात्पूर्वो यो वर्णः स उपधासंज्ञको भवति। यथा- 'राजन्' इत्यस्य नकारपूर्ववर्ती अकारः उपधासंज्ञकः; भिद् धातोः इ-कारः उपधासंज्ञकः। अत्रापि उपधासंज्ञायाः

विषये उभयोः शास्त्रकारयोः सादृश्यं दृश्यते। उभावपि अन्त्यवर्णात् पूर्ववर्तीवर्णस्य उपधासंज्ञां चक्रतुः।

लघु-गुरुसंज्ञा-

पाणिनिना 'ह्रस्वं लघु (अष्टा. 1.4.10)' इति सूत्रेण लघुसंज्ञा कृता तदनु 'संयोगे गुरु (अष्टा. 1.4.11)', 'दीर्घं च (अष्टा. 1.4.12)' इत्युभाभ्यां सूत्राभ्यां गुरुसंज्ञा विहिता। ह्रस्वस्वराः लघुसंज्ञकाः भवन्ति; संयोगवर्णे परे ह्रस्वस्वराः गुरुसंज्ञकाः अपि च दीर्घस्वराः गुरुसंज्ञकाः भवन्ति। लघुसंज्ञया 'पुगन्तलघुपधस्य च (अष्टा. 7.3.86)' इत्यादीनां सूत्राणाम् अपि च गुरुसंज्ञया 'गुरोश्च हलः (अष्टा. 3.3.103)', 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ (अष्टा. 3.1.35)' इत्यादीनाम् अभिष्टार्थानां सिद्धिर्भवति।

सारस्वतकारः 'असंयोगादिपरो ह्रस्वो लघुः (सार. 1.27)' इत्यनेन लघुसंज्ञा अपि च 'विसर्गानुस्वारसंयोगपरो दीर्घश्च गुरुः (सार. 1.28)' इत्यनेन गुरुसंज्ञां कृतवान्। संयोगादिवर्णरहितानाम् अ इ उ ऋ लृ इत्येतेषां ह्रस्वस्वराणां लघुसंज्ञा; अपरतो विसर्गानुस्वारसंयोगवर्णे परे ह्रस्वस्वराणां दीर्घस्वराणाञ्च गुरुसंज्ञा भवति; यथा 'कः', 'अस्य' एतयोः पदयोः यथाक्रमं विसर्गपरे अ-कारस्य तथा च संयोगवर्णपरे अ-कारस्य गुरुसंज्ञा भवति।

अनुनासिकसंज्ञा-

अष्टाध्याय्यां 'मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः (अष्टा. 1.1.8)' सूत्रेण अनुनासिकसंज्ञा विहिता। मुखनासिकाभ्यां सह उच्चार्यमानाः वर्णाः अनुनासिकसंज्ञकाः स्युः। अनुभूतिस्वरूपाचार्येणापि 'मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः (सार. 1.29)' सूत्रेण अनुनासिकसंज्ञा विहिता। सूत्रार्थो यथा मुखनासिकाभ्याम् उच्चारिताः वर्णाः अनुनासिकसंज्ञकाः भवन्ति। यथा- ङ्, ञ्, ण्, न्, म् इत्येते वर्णाः अनुनासिकसंज्ञकाः। पाणिनि-सारस्वतयोः उभयोरपि शास्त्रयोः अनुनासिकसंज्ञकसूत्रम् अभिन्नार्थस्य द्योतकम्।

उपसंहारः-

संस्कृतभाषायाः सर्वेषु आर्षव्याकरणेषु केवलं पाणिनीयव्याकरणम् अद्यापि साङ्गोपाङ्गम् अस्माकं समक्षे स्वमहिम्ना उपस्थितोऽस्ति। पाणिनीयव्याकरणं प्राचीनार्षवाङ्मयस्य एकम् अनुपमनिधिस्वरूपं विद्यते। अस्य आलोके सुरभारत्याः देववाण्याः सर्वे प्राचीनाः अर्वाचीनाश्च वाङ्मयाः प्रकाशिताः भवन्ति। ग्रन्थोऽयं भारतीयमनीषाणां सूक्ष्मचिन्तनस्य, अपरिसीमज्ञानस्य, अद्भुतप्रतिभायाः, निपुणदक्षतायाश्च परिचायकः। अनेन सुरभारती महती गौरवान्विता विद्यते। पाणिनिव्याकरणवत् अखिलेऽपि संसारे तावत् परिष्कृतम्, सुपरिकल्पितम्, वैज्ञानिकं व्याकरणं द्वितीयं नास्ति।

संज्ञासूत्राणां उपर्युक्तानेन विश्लेषणेन प्रतीयते यत् सारस्वतव्याकरणस्य उपरि पाणिनीयव्याकरणस्य प्रभावः सुस्पष्ट एव। किन्तु बहुत्र सारस्वतव्याकरणस्य विशिष्टाः सिद्धन्ताः अपि वैयाकरणानां चेतांसि आह्लादयन्ति। सारस्वतव्याकरणे पाणिनीय-प्रत्याहारपद्धतेः समावेशे कृते सत्यपि विभ्रान्त्युपादनकारिणां स्थलानां सम्यक् परिहारः क्रियते। सारस्वतव्याकरणे समान-स्वर-नामिसंज्ञादिप्रकरणे प्रातिशाख्यानामपि प्रभावो विशेषतया परिलक्ष्यते। उपर्युक्तविश्लेषणेन अनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितस्य सारस्वतव्याकरणस्य महत्त्वं स्पष्टीभवति। अनुभूतिस्वरूपाचार्यः प्रतिभासम्पन्नः, अद्भुतमनस्वी तथा वैयाकरणसमाजस्य साधकशिरोमणिः आसीत्। दुरूहव्याकरणशास्त्रे प्रवेशाय सरलतायाः सहजतायाश्च मार्गस्वरूपन्तु सारस्वतव्याकरणम्। सरलतायाः दृष्ट्या सारस्वतव्याकरणं संस्कृतव्याकरणशास्त्रपरम्परायाम् एका अनुपमकृति इति विद्वांसः आमनन्ति। यत्र व्याकरणस्य सिद्धयः प्रक्रियाश्च सरलतया बोधगम्यशैल्या च प्रतिपादिता, ग्रन्थस्यास्य मङ्गलाचरणं विषयेऽस्मिन् साक्षात्प्रमाणमावहति-

प्रणम्य परमात्मानं बालधीवृद्धिसिद्धये।

सारस्वतीमृजुं कुर्व्वे प्रक्रियां नातिविस्तराम्[23]।।

यद्यपि वर्तमानकाले सारस्वतव्याकरणस्य पठनं पाठनञ्च औपचारिकरूपेण न भवति, सर्वथैव व्याकरणस्यास्य अध्ययनस्य अध्यापनस्य धारा समाप्तप्रायास्ति। परन्तु संस्कृतभाषायाः रक्षणाय सम्वर्धनाय च सारस्वतव्याकरणस्य महती भूमिका विद्यते। अत एव प्रसिद्धेषु व्याकरणग्रन्थेषु सारस्वतव्याकरणस्य नाम ग्रहणः सम्मानेन सह भवति-

ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम्।
सारस्वतं चापिशलं शाकल्यं पाणिनीयकम्[24]।।

सन्दर्भग्रन्थसूची-

अष्टाध्यायी, महर्षिपाणिनिः, चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनम्, वाराणसी, 2014

सारस्वतव्याकरणम्, अनुभूतिस्वरूपाचार्यः, प्रकाशकः- पाण्डुरङ्गजावजी, निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालयम्, मुम्बई, 1922

सारस्वतव्याकरणम्, अनुभूतिस्वरूपाचार्यः, सम्पादकः- श्रीजगदीशतर्कतीर्थः, संस्कृत-पुस्तक-भाण्डारः, कोलकाता, 1980

ऋग्वेद-प्रातिशाख्यम्, व्याख्याकारः- व्रजबिहारीचौबे, भारतीय-विद्या-प्रकाशनम्, वाराणसी, 1997

महाभाष्य-पस्पशाह्निकम्, महर्षिपतञ्जलिः, व्याख्या.- चारुदेवशास्त्री, श्रीमोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, 1971

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, भट्टोजिदीक्षितः, व्याख्या.- श्रीगोविन्दाचार्यः, चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनम्, वाराणसी, 2018

लघुसिद्धान्तकौमुदी, वरदराजः, व्याख्या.- गोविन्दप्रसादशर्मा, चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनम्, वाराणसी, 2019

संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास, आचार्यः युधिष्ठिरमीमांसकः, चौखम्भा-पब्लिशर्स, वाराणसी, 2020

---

[1] महाभाष्य-पस्पशाह्निकम्, व्याख्याकारः- चारुदेवशास्त्री, श्रीमोतीलालबनारसीदासः प्राच्यपुस्तक-प्रकाशकः, दिल्ली, 1971, पृष्ठसङ्ख्या 4

[2] तत्रैव, पृ. 5-6

[3] गोपथब्राह्मणम् 1.24

[4] ऋक्तन्त्रम् 1.4

[5] कविकल्पद्रुमः, कलकाता-प्रकाशनम्, 1872, पृ. 2

[6] संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास, आचार्यः युधिष्ठिरमीमांसकः, चौखम्भा-पब्लिशर्स, वाराणसी, 2020, पृ. 206

[7] इति श्रीनरेन्द्राचार्यकृते सारस्वते क्षेमैन्द्रटिप्पनं समाप्तम्।- संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास, पृ. 267

[8] व्याकरणमहाभाष्यम्, द्वितीयं खण्डम्, व्याख्या- महामहोपाध्यायपण्डितशिवदत्तशर्मा, चौखम्बा-संस्कृत-प्रतिष्ठानम्, दिल्ली, 1988, पृ. 22

[9] वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, संज्ञाप्रकरणम्, व्याख्या- श्रीगोविन्दाचार्यः, चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनम्, वाराणसी, 2018, पृ. 11

[10] नन्दिकेश्वर-काशिका 1, चौखम्बा-विद्याभवनम्, वाराणसी, 1999

[11] सारस्वतव्याकरणम्, चन्द्रकीर्तिटीका, प्रकाशकः- भार्गवपुस्तकालयः, काशी, पृ. 10

[12] अष्टौ समानाक्षराण्यादितः।- ऋक्-प्रातिशाख्यम् 1.1

[13] ततश्चत्वारि सन्ध्यक्षराण्युत्तराणि।- तत्रैव 1.2

[14] तत्रैव 1.3

[15] षोडशादितः स्वराः।- तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम् 1.1.5

[16] उदात्तादयः स्वराः।- याज्ञवल्क्यशिक्षा, स्वरप्रकरणम् 6

[17] ऋक्. प्रा. 1.65

[18] धातुसूत्रगणोणादि वाक्यलिङ्गानुशासनम्। आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः॥- रूपावतारः, प्रथमो भागः, सम्पादकः- म. रङ्गाचार्यः, जी ए नटेसन एण्ड को. मद्रास, 1927, पृ. 1

[19] लघुसिद्धान्तकौमुदी, संज्ञाप्रकरणम्, व्याख्या- गोविन्दप्रसादशर्मा, चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनम्, वाराणसी, 2019, पृ. 5

[20] सारस्वतव्याकरणम्, चन्द्रकीर्तिटीका, पृ. 10

[21] ऋक्. प्रा. 1.8

[22] माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते।- महाभाष्यम्, तृतीयाह्निकम्, पृ. 130

[23] सारस्वतव्याकरणम्, मङ्गलाचरणम्, पृ. 1

[24] संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास, पृ. 30

आख्यातार्थसन्दर्भे कर्त्रधिकरणसमन्वयविमर्शः

प्रलय-नन्दी
शोधच्छात्रः, संस्कृतदर्शनविभागः
रामकृष्णमिशन्-विवेकानन्द-शैक्षणिक-शोध-संस्थानम्,
बेलुडमठः, हावडा, पश्चिमवङ्गः

प्रबन्धसारः

जैमिनीयसूत्रपाठे तृतीयाध्याये चतुर्थपादे "नानृतं वदेदि"ति[1] वाक्यमाश्रित्य मीमांसकैराख्यातस्य कर्तृवाचकत्वावाचकत्वयोः विषये पूर्वपक्षसिद्धान्तयोः उपस्थापनं कृतम्। अतस्तदधिकरणं कर्त्रधिकरणमिति प्रसिद्धम्। तत्राख्यातस्य कर्त्राद्यर्थकत्वं स्वीकुर्वतां वैयाकरणानां मते अनृतवर्जनस्य क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वमिति सिद्धान्तः। आख्यातस्य भावनार्थकत्वं मन्वाना मीमांसकास्तु अनृतवर्जनस्य शुद्धक्रत्वर्थत्वमिति निरूपयन्ति। एवं मतविरोधात् तत्तत्सम्प्रदाये कर्त्रधिकरणस्थयोः पूर्वपक्षसिद्धान्तयोः उपन्यासो भिद्यते। प्रकृतप्रबन्धे नागेशभट्ट-कुमारिलभट्टौ मुख्यौ मल्लौ वर्तेते। अत्र प्रथमतः तत्तन्मतदिशा कर्त्रधिकरणस्य समन्वयः प्रदर्शितस्तदनु विस्तरेण विमर्शः प्रस्तुतः।

मूलशब्दाः

कर्त्रधिकरणम्, जञ्जभ्यमानाधिकरणम्, भावना, क्रतुः, पुरुषः, विधिः, अनुवादः।

भूमिका

वैयाकरणानां मते वाक्यार्थबोधे कर्तृकर्मसङ्ख्याकालानाम् आख्यातार्थत्वेन[2] प्रतीतिर्भवति। तेषु कर्तरि प्रयोगे कर्तृरूपार्थस्य, कर्मणि प्रयोगे च कर्मरूपार्थस्य प्राधान्येन बोधो भवतीति व्यवस्थितिः। तद्रीत्या अनृतं न वदेदिति वाक्ये कर्तुः प्रकृत्यर्थवदनक्रियां प्रति प्राधान्यं लब्धम्, वदनक्रियायाश्च कर्त्रर्थत्वं सम्पन्नम्। क्रियायाः कर्त्रर्थत्वात् तन्निषेधस्यापि कर्त्रर्थत्वमिति रीत्या दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितस्य अनृतवर्जनस्य पुरुषार्थत्वमिति शाब्दिकानामाशयो लभ्यते। तच्च मीमांसकैर्विरुध्यते। तन्नये सङ्ख्या-काल-भावनानाम् आख्यातार्थत्वं स्वीक्रियते, तेषु भावनाया मुख्यत्वेन प्रतीतिर्भवति। तदा श्रुत्या क्रियारूपो यः क्रतुस्तदर्थत्वमनृतवदनस्य सिध्यति। यद्विषयिणी प्रवृत्तिस्तद्विषयाधीनः प्रतिषेधः, अतो भावनायामेव निषेधस्यान्वय इति व्यवस्था। एवञ्च श्रौतनिषेधस्य केवलक्रत्वङ्गत्वमेव सिध्यतीति मीमांसकानां सिद्धान्तः। अयं सर्वोऽपि

प्रपञ्च आख्यातार्थविचारसन्दर्भे एव प्रवृत्तः। तत्र शाब्दिकनये कर्त्राद्यर्थस्य आख्यातार्थत्वं स्वीकृतम्, अतोऽनृतवर्जनस्य पुरुषाङ्गत्वं समायातम्। मीमांसकनये तु भावनाया आख्यातार्थत्वं सिद्धान्तितम्, अतोऽनृतवर्जनस्य क्रत्वङ्गत्वं संलब्धमिति तत्त्वम्। इत्थं कर्त्रधिकरणे अनृतवदननिषेधस्य पुरुषाङ्गत्वमुत क्रत्वङ्गत्वमिति विषये शाब्दिकमीमांसकयोः विवादपरम्परा प्रसिद्धा। अनयोः कतरः स्वीकर्तव्य इत्ययं विषय एव प्रकृतप्रबन्धारम्भे मुख्यं बीजम्। अत्र प्रथमत उभयोः मते कर्त्रधिकरणस्य समन्वयप्रकारः प्रदर्शितः, ततो विमर्शः प्रस्तुतः। अन्ते च उचितानुचितविवेकेन सिद्धान्तो निरूपितः।

मीमांसकाभिमतः कर्त्रधिकरणसमन्वयः

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे भगवता जैमिनिना श्रुत्यादीनां त्रयाणां प्रमाणानां प्रकरणेन सह विरोधो भवति न वेति निर्णयार्थं सूत्राणि उपन्यस्तानि। अनृतवदनादीनि निषेधयन्तोऽनृतवदनप्रतिषेधा अत्रोदाहरणानि। तत्र शबरस्वामि-कुमारिलभट्टप्रभृतिभिः आख्यातस्य भावनार्थकत्वं विचारयद्भिः पूर्वपक्षसिद्धान्तोपन्यासेन कर्त्रधिकरणस्य विचारः कृतः। सम्प्रति कुमारिलभट्टदिशा पूर्वपक्षः प्रस्तूयते।

कर्त्रधिकरणे पूर्वपक्षः

कर्त्रधिकरणे “अकर्म क्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यादि”ति[3] सूत्रव्याख्यानावसरे शबरस्वामिना पूर्वपक्षो व्याख्यातः, कुमारिलभट्टेन तस्यैव विस्तरेण वर्णनं कृतम्। अतस्तयोर्मध्ये मतवैचित्र्यं न किञ्चिद्दृश्यत इत्यवधेयम्। तत्रानृतवदनप्रतिषेधः पुरुषमात्रधर्मो विधिः, उत क्रतुयुक्तपुरुषधर्मोऽनुवादः अथवा शुद्धक्रतुधर्मोऽनुवाद इति त्रयः पूर्वपक्षा उपस्थापिताः।

(१) केवलपुरुषार्थतया विधिः - तत्र प्रथमतः सन्देहो भवति “नानृतं वदेदि”ति[4] निषेधः क्रत्वङ्गभूत उत पुरुषाङ्गभूत इति। यदि शाब्दिकरीत्या आख्यातस्य कर्त्रर्थकत्वं स्वीक्रियते तर्हि वदिधातुवाच्याया वदनक्रियायाः पुरुषाङ्गत्वं लब्धम्। प्रतिषिध्यमानस्य अनृतवदनस्य पुरुषधर्मतया तत्प्रतिषेधस्यापि पुरुषधर्मत्वेनैव निर्वाहः क्रियते, आकाङ्क्षावशात् प्रवृत्तिप्रतिषेधयोः समानविषयकत्वनियमात्। किञ्च प्रकृतः श्रौतप्रतिषेधः अनृतवदनवर्जनपरस्य स्मार्तप्रतिषेधस्य[5] मूलभूतः। ततश्चानृतवदनप्रतिषेधः अपूर्वतया पुरुषधर्मत्वाद् विधिरिति प्रथमः पूर्वपक्षो ज्ञायते।

(२) क्रतुयुक्तपुरुषार्थतया अनुवादः - अत्र कर्तुः आख्यातलभ्यत्वात् स श्रुतिगम्यः, क्रतुश्च प्रकरणबोध्यः। श्रुतिप्रकरणयोः श्रुतेर्बलवत्त्वाद् निषेधः पुरुषार्थ एव स्यादिति निरूपितम्। परन्तु प्रकृते श्रुतिप्रकरणयोः विरोधाभावात्ताभ्यां मिलिताभ्यां निषेधस्य क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वं सिध्यतीति विशेषः। अतः श्रुतिप्रकरणाभ्यां निषेधः क्रतुयुक्तपुरुषधर्म इति लब्धम्। किञ्चोपनयनमारभ्य मरणं

यावत् पुरुषेणानृतं वर्जनीयमिति प्रतिपादयति स्मृतिप्रतिषेधः, एतस्मिन्काले क्रतोरन्तर्भावात् तस्मिन्नपि स्मृतिप्रतिषेधः प्रसक्त एव। अतः प्रकृतः श्रुतिप्रतिषेधः न विधिः किन्तु स्मृतिप्रतिषेधस्य अनुवाद एवेति समायातम्। ततश्च क्रतुयुक्तपुरुषधर्मतयायं श्रुतिप्रतिषेधोऽनुवाद इति द्वितीयः पूर्वपक्षो बोध्यः।

(३) केवलक्रत्वर्थतया अनुवादः - आख्यातार्थो भावनेति मीमांसकानां सिद्धान्तः। अतो वदेदित्यत्र आख्याताद् भावनाया एव वाच्यत्वेन प्रतीतिर्भवति। एवञ्चाख्यातश्रुत्या अनृतवदनाभावस्य उपस्थितिः, तस्य च प्रकरणप्रमाणेन क्रतुमात्रधर्मत्वमिति तृतीयपूर्वपक्षः। अत्राख्यातस्य भावनार्थकत्वात्प्रथमतो भावनाया एवोपस्थितिर्भवति तदनन्तरमर्थतः कर्तृरूपार्थः प्रतीयते। एवं वाच्यस्तरे उपकार्यत्वेन प्रकरणप्रमाणलब्धस्य क्रतोरेव प्रतीतिर्भवति। अतो निषेधस्य प्रकरणप्रमाणेन क्रतुमात्रधर्मत्वं सिध्यतीत्याशयः। सार्वत्रिकस्य स्मार्तप्रतिषेधस्य क्रतावपि प्राप्तिसम्भवात् तदनुवादत्वेनैव प्रकृतः श्रुतिप्रतिषेधः परामृश्यते। एवञ्च केवलक्रतुधर्मतयायं श्रौतप्रतिषेधोऽनुवाद इति तृतीयः पूर्वपक्षो बोध्यः।

इत्थं कर्त्रधिकरणे त्रयः पूर्वपक्षा उपन्यस्ताः। अत्र निषेधस्य पुरुषमात्रधर्मत्वमथवा क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वमुत क्रतुमात्रधर्मत्वमिति संशयो भवति। तत्रापि अनृतवर्जनस्य विधित्वमथवा अनुवादत्वमित्यस्मिन् विषयेऽपि सन्देहावसरः प्रतिपादितः। ततश्च श्रुतिप्रतिषेधस्यानुवादत्वं केवलक्रत्वर्थत्वञ्चेति अन्ततः पूर्वपक्षिणां मतं लभ्यते।

कर्त्रधिकरणे सिद्धान्तः

महर्षिजैमिनिना "विधिर्वा संयोगान्तरादि"ति[6] निषेधस्य विधित्वप्रतिपादकं सूत्रमुपन्यस्तम्। तत्र भट्टपादप्रभृतिभिः सिद्धान्तरूपेण त्रयः पक्षा निरूपिताः, त्रिष्वपि पक्षेषु संयोगान्तरात् श्रुतिप्रतिषेधस्य विधित्वमेव प्रतिपाद्यते। पुरुषाङ्गत्वेन विधिः, क्रतुयुक्तपुरुषाङ्गत्वेन विधिः क्रतुमात्रधर्मत्वेन विधिश्चेति तत्रत्यानां त्रयाणां पक्षाणां सङ्ग्रहः।

(१) केवलपुरुषार्थतया विधिः - तत्र प्रथमः सिद्धान्तः केवलपुरुषार्थतया श्रुतिनिषेधस्य विधित्वमिति। शाब्दिकरीत्या आख्यातस्य कर्त्राद्यर्थकत्वाद् श्रुतिप्रतिषेधस्य पुरुषमात्रेण सम्बन्धः सिध्यति, अनृतवर्जनवाक्ये च निषेधस्य केवलपुरुषार्थत्वं लभ्यते। स्मृतिप्रतिषेधे सत्यं वदेदित्येवम् अनुष्ठेयतयोपदेशावसरे अनृतं न वदेदिति निर्दिष्टम्। अनृतवर्जनस्यानुष्ठेयत्वासम्भवात्तत्र नञः पर्युदासार्थकत्वं स्वीक्रियते। तदा स्मार्तनिषेधस्य अननृतवदनसङ्कल्पपरत्वं लब्धम्। पुरुषस्य च नियमानुष्ठानेन सम्बन्धः सिध्यति। परन्तु श्रुतिप्रतिषेधे अनुष्ठेयवाचकानां व्रतादिशब्दानामभावाद् निषेधस्य कर्तव्यत्वेनोपदेशो न सम्भवति। अतोऽनृतं वर्जनीयमिति पदार्थप्रतिषेधेनैव पुरुषस्य सम्बन्धः सिध्यति। ततश्च स्मृतौ नियमानुष्ठानेन पुरुषसम्बन्धः, श्रुतौ पदार्थप्रतिषेधेन पुरुषसम्बन्ध इति संयोगान्तरात् सम्बन्धान्तरात् श्रौतप्रतिषेधस्य विधित्वमिति सिद्धान्तितम्।

(२) क्रतुयुक्तपुरुषार्थतया विधिः – आख्यातस्य कर्त्रर्थकत्वे श्रुतिप्रमाणेन कर्तृरूपार्थस्योपस्थितिर्भवति। प्रकरणप्रमाणेन च क्रतुरूपार्थस्योपस्थितिः। प्रकृते श्रुतिप्रकरणयोरविरोधात् श्रौतनिषेधस्य क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वं, स्मृतिप्रतिषेधानुवादकत्वमिति पूर्वं प्रतिपादितम्। अथ न संशयं प्रपद्येतेत्यादौ स्मृतौ कर्तव्यार्थकानां व्रतादिशब्दानामुपक्रमाभावाद् नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वमेव सिध्यति। तदा स्मार्तनिषेधस्य निषेधत्वमेव, न तु अननृतवदनसङ्कल्पपरत्वम्। एवञ्च श्रुतिस्मृत्योरुभयत्रापि पुरुषसम्बन्धः पदार्थप्रतिषेधेनैवेति श्रौतनिषेधस्यानुवादत्वापत्तिः। अतः क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वात् संयोगान्तरात् श्रुतिप्रतिषेधस्य विधित्वमिति द्वितीयः पक्षः।

(३) केवलक्रत्वर्थतया विधिः – मीमांसकमते आख्यातस्य भावनार्थकत्वात् श्रुतिप्रतिषेधस्य क्रतुमात्रधर्मत्वमिति तृतीयः पक्षो निरूपितः। अत्रापि निषेधस्य विधित्वं निरूप्यते। स्मार्तप्रतिषेधस्य केवलपुरुषधर्मत्वम्, श्रौतस्य तु क्रतुमात्रधर्मत्वम्। अत एकत्र निषेधस्य पुरुषमात्रेण सम्बन्धः, अपरत्र केवलक्रतुनेति सम्बन्धान्तरात् संयोगान्तरात् श्रुतिप्रतिषेधो विधिरिति तृतीयपक्षस्य सारः।

इत्थं भट्टपादादिभिः कर्त्रधिकरणे सिद्धान्तरूपेण त्रयः पक्षा विन्यस्ताः। त्रिष्वपि पक्षेषु संयोगान्तराद्धेतोः श्रुतिप्रतिषेधस्य विधित्वं प्रतिपादितम्। श्रुतिप्रतिषेधस्य स्मृतिनिषेधानुवादकत्वे स्मृतौ यत्प्रायश्चित्तं निर्धारितं तस्य क्रतुविषयेऽपि प्रवृत्तिः स्यात्, श्रौतप्रायश्चित्तस्य च प्राप्तिर्न स्यात्। तन्नेष्टम्, अतः श्रुतिप्रतिषेधस्य विधित्वं प्रतिपाद्यते। ततः क्रतौ श्रुतिप्रतिषेधातिक्रमे क्रतुपुरुषयोरुभयोरपि वैगुण्यमिति तत्परिहाराय सारस्वतेष्टिरूपं श्रौतमेव प्रायश्चित्तं प्राप्नोतीति विधित्वपक्षे फलं बोध्यम्।

जञ्जभ्यमानाधिकरणपरिचयः

“जञ्जभ्यमानोऽनुब्रूयान्मयि दक्षक्रतू[7]” इति वाक्यमाश्रित्य जञ्जभ्यमानाधिकरणं प्रवृत्तम्। आचार्यनागेशेन कर्त्रधिकरणस्थस्य विषयस्य समन्वयाय जञ्जभ्यमानाधिकरणमपि उपयोजितम्। तत्र मन्त्रजपस्य केवलपुरुषार्थत्वमुत क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वमिति विचार्यते। प्रसङ्गप्राप्तत्वात्सम्प्रति मीमांसकदिशा जञ्जभ्यमानाधिकरणस्य संक्षिप्तः परिचयः प्रदीयते।

जञ्जभ्यमानाधिकरणे पूर्वपक्षः

तत्र जञ्जभ्यमान इति कर्तृशानजन्तघटितवाक्यप्रमाणेन मन्त्रजपस्य केवलपुरुषार्थत्वमिति पूर्वपक्षः। “अहीनवत्पुरुषस्तदर्थत्वादि”ति[8] तत्र पूर्वपक्षोपपादकं सूत्रम्। यद्यपि प्रकरणप्रमाणेन मन्त्रजपस्य क्रत्वङ्गत्वं प्राप्नोति तथापि मन्त्रजपो ज्योतिष्टोमप्रकरणात्पृथक्कृत्य वाक्यप्रमाणेन पुरुषमात्रे सम्बध्यत इति तदाशयः। अत्र प्रकरणोल्लङ्घनस्य विषये दृष्टान्तत्वेन

ज्योतिष्टोमप्रकरणपठितं "तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्ये"ति[9] वाक्यम् उदाहृतम्। अत्र साह्नेति ज्योतिष्टोमस्य छान्दसं रूपम्, उपसदः इष्टिविशेषः। अस्मिन्वाक्ये प्रकरणप्रमाणेन द्वादशोपसत्कत्वस्य ज्योतिष्टोमाङ्गत्वं प्राप्तम्, श्रुतिप्रमाणेन च द्व्यहादिद्वादशाहान्ताहर्गणसाध्यक्रत्वङ्गत्वं प्राप्तम्। ततः श्रुतिप्रकरणयोः श्रुतेर्बलवत्त्वाद् द्वादशोपसत्कत्वस्य ज्योतिष्टोमाङ्गत्वं निर्णीतम्। एवं जञ्जभ्यमानाधिकरणेऽपि वाक्यप्रकरणयोः वाक्यप्रमाणस्य बलवत्त्वाद् मन्त्रजपस्य केवलपुरुषार्थत्वं सिध्यतीति पूर्वपक्षिणामाशयः।

जञ्जभ्यमानाधिकरणे सिद्धान्तः

अविरुद्धाभ्यां वाक्यप्रकरणाभ्यां मिलिताभ्यामेव मन्त्रजपस्य क्रतुयुक्तपुरुषाङ्गत्वमिति जञ्जभ्यमानाधिकरणे सिद्धान्तः। "प्रकरणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य संस्कारो द्रव्यवदि"ति[10] तत्र सिद्धान्तोपपादकं सूत्रम्। अत्र श्रुत्या मन्त्रजपस्य पुरुषार्थत्वं, प्रकरणेन च क्रत्वर्थत्वं प्राप्तम्। अनयोर्विरोधाभावादाभ्यां मिलिताभ्यां मन्त्रवचनस्य क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वं सिध्यति। सत्येव विरोधे बलाबलभावसम्भवात् प्रकृते चाविरोधात् श्रुतिप्रकरणाभ्यां मन्त्रजपस्य क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वमेव स्वीकर्तव्यमित्याशयः। "व्रीहीन् प्रोक्षति[11]" इति स्थले श्रुत्या प्रोक्षणस्य व्रीह्यर्थत्वम्, प्रकरणेन क्रत्वर्थत्वं प्राप्तम्। अविरोधाद् मिलिताभ्यां ताभ्यां क्रतुयुक्तव्रीहीणामेव प्रोक्षणविधिः सिध्यति। इत्थं जञ्जभ्यमानाधिकरणेऽपि मन्त्रवचनात्मकः संस्कारो न पुरुषमात्रार्थः, अपि तु क्रतुयुक्तपुरुषार्थ एवेति सिद्धान्तिनामाशयः।

विशेषः - मीमांसकैः प्रधानतः अनृतवर्जनस्य विधित्वमुत अनुवादत्वमिति कर्त्रधिकरणे विचार्यते। मन्त्रजपस्य केवलपुरुषार्थत्वमुत क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वमिति च जञ्जभ्यमानाधिकरणे आलोच्यते। "नानृतं वदेदि"ति[12] निषेधः कर्त्रधिकरणस्य विषयवाक्यम्, अत एतदधिकरणं निषेधपरम्। "जञ्जभ्यमानोऽनुब्रूयान्मयि दक्षक्रतू[13]" इति विधिः जञ्जभ्यमानाधिकरणस्य विषयवाक्यम्, अतस्तदधिकरणं विधिपरम्। कर्त्रधिकरणे श्रुतिप्रकरणयोः विरोधो भवति न वेति विचार्यते, जञ्जभ्यमानाधिकरणे च वाक्यप्रकरणयोः विरोधो विचार्यत इति मीमांसकमते उभयोरधिकरणयोः विषयभेदः।

नागेशाभिमतः कर्त्रधिकरणसमन्वयः

शाब्दिकानां मते आख्यातस्य कर्त्राद्यर्थकत्वमेव सिद्धान्तितम्। परन्तु तथा स्वीकारे कर्त्रधिकरणे अनृतवर्जनस्य पुरुषमात्रधर्मत्वं स्यात्, अनृतवदनेन क्रतोः वैगुण्यं न स्यादिति अनिष्टापत्तिः। अत आख्यातस्य भावनार्थकत्वं स्वीकर्तव्यमिति मीमांसकानामाशयः। अस्मिन्प्रसङ्गे आख्यातस्य कर्त्राद्यर्थकत्वेऽपि कर्त्रधिकरणे न दोष इति नागेशाचार्येण प्रतिपाद्यते। आख्यातार्थविचारप्रसङ्गे तेन कर्त्रधिकरणं जञ्जभ्यमानाधिकरणमिति अधिकरणद्वयस्य युगपत्समन्वयो व्याख्यातः। तत्र जञ्जभ्यमानाधिकरणस्थं सूत्रद्वयम् आश्रित्य केवलपुरुषार्थत्वमुत क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वमिति

निषेधस्य अङ्गाङ्गिभावविषये समन्वयः प्रदर्शितः। कर्त्रधिकरणस्थं सूत्रद्वयमाश्रित्य विधित्वमुतानुवादत्वमिति श्रौतनिषेधस्य स्वरूपविषये विचारः कृतः। इत्थं नागेशदिशा पूर्वपक्षसिद्धान्तयोः प्रकारद्वयेन विन्यासः सम्भवतीति विशेषः। सम्प्रति अङ्गिविषये पूर्वपक्षसिद्धान्तयोः वर्णनं क्रियते।

अङ्गिनिर्णायकः पूर्वपक्षः

उभयत्राप्यधिकरणे प्रथमतो विधिनिषेधयोः केवलपुरुषार्थत्वम् आशङ्कितम्, तदनु क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वं सिद्धान्तितम्। आख्यातस्य कर्त्रर्थकत्वात् अनृतवर्जनप्रसङ्गे निषेधस्य केवलपुरुषार्थत्वम्, जञ्जभ्यमानाधिकरणे च मन्त्रजपविधेः पुरुषमात्रधर्मत्वमिति आशङ्कितम्। यद्यपि प्रकरणप्रमाणेनानयोः क्रत्वर्थत्वमेव लभ्यते, तथापि श्रुतिवाक्ययोः प्रकरणापेक्षया बलवत्त्वाद् विधिनिषेधयोः केवलपुरुषार्थत्वं सिध्यति। ततः प्रकरणं हित्वा प्रबलाभ्यां श्रुतिवाक्याभ्याम् अनृतवर्जनमन्त्रजपयोः केवलपुरुषार्थत्वं सम्पद्यते। यथा ज्योतिष्टोमप्रकरणे द्वादशोपसत्कत्वं ज्योतिष्टोमप्रकरणात् पृथक्कृत्य द्विरात्राद्यहीनेषु सम्बध्यते तथात्र कर्त्रधिकरणे जञ्जभ्यमानाधिकरणे च यथाक्रमम् अनृतवर्जनं मन्त्रजपश्च प्रकरणात् पृथक्कृत्य पुरुषे सम्बध्यते। प्रबलाभ्यां श्रुतिवाक्याभ्याम् अनृतवर्जन-मन्त्रजपयोः केवलपुरुषार्थत्वमेव सिध्यति न तु क्रत्वङ्गत्वमपीति भावः। अतोऽधिकरणद्वयेऽपि केवलपुरुषार्थत्वमिति पूर्वपक्षस्य तुल्यत्वेन "अहीनवत्पुरुषधर्मस्तदर्थत्वात्[14]" इत्येकमेव अङ्गिविषये पूर्वपक्षोपपादकं सूत्रमिति आचार्यनागेशस्याशयः।

अङ्गिनिर्णायकः सिद्धान्तपक्षः

"प्रकरणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य संस्कारो द्रव्यवदि"ति[15] जञ्जभ्यमानाधिकरणस्थं सूत्रमत्र सिद्धान्तोपपादकत्वेन प्रतिपादितं नागेशाचार्येण। श्रुतिप्रकरणाभ्यां क्रतुयुक्तपुरुषस्यैव अनृतवर्जनानुवचनादिसंस्कारो विधीयत इति तदाशयः। यद्यपि श्रुतिप्रमाणेन अनृतवर्जनस्य वाक्यप्रमाणेन च मन्त्रजपस्य केवलपुरुषार्थत्वं लभ्यते, तथापि विरोधाभावात् श्रुतिप्रकरणाभ्यां वाक्यप्रकरणाभ्याञ्च क्रतुयुक्तपुरुषं प्रत्येव अनृतवर्जनस्य मन्त्रजपस्य चाङ्गत्वं बोध्यमिति भावः। इत्थम् अनृतवर्जनस्य क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वमिति नागेशाभिमतः सिद्धान्तो बोध्यः।

स्वरूपनिर्णायकः पूर्वपक्षः

कर्त्रधिकरणोपात्तस्य अनृतवर्जनात्मकस्य श्रौतप्रतिषेधस्य क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वमिति सिद्धान्तितम्। अस्य स्मृतिप्रतिषेधानुवादत्वमिति नागेशाभिमतः पूर्वपक्षः। "अकर्म क्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यादि"ति[16] पूर्वपक्षोपपादकं सूत्रं बोध्यम्। क्रतुसंयुक्तं दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितम्, अकर्म कर्मनिषेधकम् अनृतवर्जनवाक्यम्, तस्य अनारभ्याधीतेन स्मार्तेन

अनृतवर्जनवाक्येन संयोगात् समानाकारत्वात्क्रतौ नित्यसिद्धप्रतिषेधस्य अनुवादः स्यादिति सूत्रस्याशयः। श्रौतस्य स्मार्तस्य चानृतवर्जनवाक्यस्य शब्दतोऽर्थतश्च समानाकारकत्वात् श्रुतिप्रतिषेधेन क्रतौ नित्यसिद्धस्य प्रतिषेधस्य अनुवाद एव स्यान्न तु विधिः। स्मृतिशास्त्रेषु उपनयनप्रभृति यावज्जीवं विहितम् अनृतवर्जनं दर्शपूर्णमासयोरपि नित्यं प्राप्तम्, अतः दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितेन अनृतवर्जनवाक्येन अयं स्मृतिप्रतिषेधः अनूद्यत इति पूर्वपक्षः।

अनुवाद्यानुवादकयोश्च समानविषयकत्वात् स्मृतौ यथा प्रायश्चित्तं निर्धारितं तादृशं प्रायश्चित्तं क्रतावपि अनृतवदने आचरणीयमिति समायातम्। अनेन स्मार्तम् आचमनादिकं प्रायश्चित्तमेव क्रतुदशायाम् आचरणीयं न तु सारस्वतेष्टिरूपं श्रौतं प्रायश्चित्तमित्याशयः फलति।

स्वरूपनिर्णायकः सिद्धान्तपक्षः

श्रौतप्रतिषेधस्य विधित्वमिति सिद्धान्तपक्षः। शब्दशक्त्या स्मार्तप्रतिषेधस्य नियमपरत्वम्, श्रौतस्य निषेधपरत्वमिति भेदादेव श्रौतप्रतिषेधस्य विधित्वं साधनीयमिति भावः। "विधिर्वा संयोगान्तरादि"ति[17] सिद्धान्तोपपादकं सूत्रम्। नागेशमतेऽत्र संयोगान्तरादित्यस्य शब्दशक्तिभेदादिति तात्पर्यम्। तथाहि, स्मृतिशास्त्रे सत्यं ब्रूयादित्यादिना स्मृतिवाक्येन कर्तव्यत्वेन धर्म उपदिश्यते। तत्र स्मार्तप्रतिषेधस्य कर्तव्यत्वासम्भवाद् नञः पर्युदासरूपार्थः स्वीक्रियते। अनया रीत्या स्मृतिप्रतिषेधस्य अननृतवदनसङ्कल्पपरत्वं सम्पद्यते। श्रौतप्रतिषेधस्य विषये तथा प्रसङ्गो नास्ति। अतस्तत्र नञः प्रसज्यप्रतिषेधरूपमर्थं स्वीकृत्य साक्षान्निषेध एव विधीयते। एवं संयोगान्तरात् शब्दशक्तिभेदात् श्रुतिप्रतिषेधो विधिरिति आशयः।

वस्तुतस्तु शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् श्रौतप्रतिषेधस्य विधित्वमिति नागेशाचार्यस्य तात्पर्यम्। प्रकृते शब्दशक्तिमनुसृत्य नागेशाचार्येण संयोगान्तरशब्दस्य चतुर्धार्थो व्याख्यातः, ते च - क्रतुप्रकरणपाठात्, व्रतोपक्रमासम्भवात्, अनुवादफलाभावात् प्रयोजनान्तरसद्भावादिति च। एवमेभ्यः कारणेभ्यः श्रौतप्रतिषेधस्य विधित्वमिति तन्मते सिद्धान्तो बोध्यः।

अयमत्र सारः

नागेशाशयः - अत्र "नानृतं वदेदि"ति[18] क्रतुप्रकरणपठितः श्रौतनिषेधः समानाकारत्वात् स्मार्तनिषेधस्यानुवाद इति पूर्वपक्षः। ततः संयोगान्तरात् शब्दशक्तिभेदाद् विध्यन्तरमिदमिति सिद्धान्तः। ततश्च अनृतवदनप्रतिषेधस्य मन्त्रवचनस्य चोभयोरपि केवलपुरुषार्थत्वमिति पूर्वपक्षः। उभयोरपि क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वमिति तत्र सिद्धान्तः। केवलपुरुषार्थत्वमिति पूर्वपक्षेणोपस्थापिते अहीनवदादिदृष्टान्ते "व्यपदेशादपकृष्येत[19]" इति बाधकसूत्रम्। समानविषयत्वे सति विरोधः, विरोधे सत्येव बाध्यबाधकभाव इति तस्य तात्पर्यार्थः। अयमेव आचार्यनागेशसम्मतो जैमिनिसूत्रसमन्वयो बोध्यः।

मीमांसकाशयः - नव्यमीमांसकानां मते तु पूर्वपक्षसिद्धान्तपक्षयोः भिन्नरीत्या विन्यासः क्रियते। तत्र कर्त्रधिकरणे प्रथमतोऽनृतप्रतिषेधः किं पुरुषधर्मतया विधिः उत क्रतुयुक्तपुरुषधर्मतया अनुवादः अथवा, केवलक्रत्वर्थत्वेन अनुवाद इति पूर्वपक्षः। तत्र वदेदिति आख्यातेन भावनोपस्थित्या श्रुत्या प्रकरणस्य बाधाद् अनृतवर्जनस्य केवलक्रत्वर्थत्वेन अनुवादत्वमिति पूर्वपक्षिणामाशयः। ततश्च संयोगान्तरात् प्रयोजनान्तराद् अनृतवदननिषेधस्य शुद्धक्रत्वर्थतया विधित्वमिति सिद्धान्तपक्षः। तदनन्तरं जञ्जभ्यमानाधिकरणे मन्त्रजपस्य केवलपुरुषार्थत्वमिति पूर्वपक्षः। वाक्यप्रकरणयोरविरोधाद् मिलिताभ्यां ताभ्यां मन्त्रजपस्य क्रतुयुक्तपुरुषाङ्गत्वमिति सिद्धान्तः। श्रुतिप्रमाणेन आख्यातार्थभूतभावनाया एवोपस्थितेः कर्त्रधिकरणे प्रकरणप्रमाणेन क्रतुं प्रत्येव अनृतवर्जनस्याङ्गत्वबोधनात् निषेधस्य केवलक्रत्वर्थत्वं सिध्यति। जञ्जभ्यमानाधिकरणे तु वाक्येन प्रकरणस्य बाधाभावेन मन्त्रजपस्य वाक्यप्रकरणाभ्यां क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वमिति नव्यमीमांसकानामाशयः।

विमर्शः

कर्त्रधिकरणे श्रुतिप्रतिषेधस्य केवलक्रत्वर्थत्वेन विधित्वमिति मीमांसकानां सिद्धान्तः। नागेशादीनां मते तु निषेधस्य क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वेन विधित्वमिति सिद्धान्तः। एवं सिद्धान्तविरोधात् समन्वयोऽपि विरुध्यते। आख्यातार्थविषये मतभेदादेव अयं महान् विवादप्रपञ्च आरभ्यत इति बोध्यम्। सम्प्रति उभयोरपि मतयोः विमर्शः प्रस्तूयते।

(१) अत्र शाब्दिकरीत्याख्यातस्य कर्त्रर्थकत्वे स्वीकृते कर्त्रधिकरणे श्रुत्या प्रकरणस्य बाधादनृतवर्जनस्य केवलपुरुषधर्मतापत्तिः स्यात्। तथा सति क्रतुवैगुण्यं न प्राप्येत, अतः कर्तुराख्यातावाच्यत्वं प्रतिपादयन्ति मीमांसकाः। एवम् अनृतवर्जनस्य केवलक्रतुधर्मत्वसम्पादनाय तैः आख्यातार्थो भावना, न कर्तेति व्यवस्थीयते। तदा श्रुतिप्रतिषेधस्य क्रत्वर्थत्वं लभ्यत इति सिध्यति क्रतुवैगुण्यप्रतिपादनम्।

(२) आख्यातस्य कर्त्रर्थकत्वेन श्रौतस्मार्तयोः उभयोरपि प्रतिषेधयोः केवलपुरुषार्थत्वे श्रुतिप्रतिषेधस्य अनुवादकत्वापत्तिः। तदा क्रतुविषये पुरुषवैगुण्यपरिहाराय स्मार्तप्रायश्चित्तस्यैव प्रवृत्तिः स्यान्न श्रौतस्येति मीमांसकैः शाब्दिकमते दोष आशङ्कितः। अत आख्यातस्य भावनार्थकत्वव्याख्यानेन मीमांसकैः श्रुतिप्रतिषेधस्य केवलक्रत्वर्थत्वं प्रतिपादितम्। ततश्च अनृतवदनजन्यं क्रतुवैगुण्यं प्रतिपादनीयमिति संयोगान्तरात् प्रयोजनान्तरात् श्रुतिप्रतिषेधो विधिरिति मीमांसकैः निरूपितम्।

(३) मीमांसकैः श्रौतनिषेधस्य केवलक्रत्वर्थत्वे क्रतुविषयेऽपि वैगुण्यप्रतिपादनमिति प्रथमं प्रयोजनमुक्तम्। तच्च शाब्दिकमतेऽपि सिध्यतीति नागेशादयः। आख्यातस्य कर्त्रर्थकत्वात् श्रुत्या निषेधस्य पुरुषार्थत्वं प्राप्नोति, प्रकरणप्रमाणेन च क्रत्वर्थत्वं प्राप्नोति। अत्र श्रुतिप्रकरणयोः

विरोधाभावात् ताभ्यां मिलिताभ्यां निषेधस्य क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वमेव सम्पद्यते। अतोऽनृतवदने यथा पुरुषस्य वैगुण्यं तथा क्रतोरपीति सम्भवति क्रतुविषये वैगुण्यप्रतिपादनम्। अतः क्रतुवैगुण्यप्रतिपादनाय श्रौतनिषेधस्य केवलक्रत्वर्थत्वप्रतिपादनम्, तदर्थञ्च आख्यातस्य भावनार्थकत्वनिरूपणम् अयुक्तमिति नागेशस्याशयः।

(४) श्रुतिनिषेधस्य विधित्वमिति निषेधस्य केवलक्रत्वर्थत्वे द्वितीयं प्रयोजनमुक्तं मीमांसकैः । तदपि आख्यातस्य कर्त्रर्थकत्वे सिध्यतीति नागेशाचार्यो विचारयति। तथाहि, "विधिर्वा संयोगान्तरादि"ति[20] सूत्रे संयोगान्तरशब्दस्य प्रयोजनान्तरत्वेन व्याख्यानं कृतं मीमांसकैः। नागेशमते त्वस्य शब्दशक्तिभेदादित्यर्थः। स्मृतिशास्त्रे सत्यं ब्रूयादित्यादिना स्मृतिवाक्येन कर्तव्यत्वेन धर्म उपदिश्यते। तत्र स्मार्तप्रतिषेधस्य कर्तव्यत्वासम्भवाद् नञः पर्युदासरूपार्थमादाय स्मृतिप्रतिषेधस्य अननृतवदनसङ्कल्पपरत्वं सम्पद्यते। श्रौतप्रतिषेधस्य विषये कर्तव्यार्थकव्रतादिशब्दानां प्रयोगो नास्ति। अतोऽत्र नञः प्रसज्यप्रतिषेधरूपमर्थं स्वीकृत्य साक्षान्निषेध एव विधीयते। एवं संयोगान्तरात् शब्दशक्तिभेदादेव श्रुतिप्रतिषेधस्य विधित्वं सिध्यति। तदर्थं प्रतिषेधस्य केवलक्रत्वर्थत्वप्रतिपादनम् अयुक्तमिति भावः।

सिद्धान्तः

(१) जञ्जभ्यमानाधिकरणप्रामाण्येन अनृतवर्जनस्य क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वं सिद्धम्। आख्यातस्य कर्त्रर्थकत्ववादिनां शाब्दिकानां मतेऽपि श्रौतप्रतिषेधस्य क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वमेव लभ्यत इति न कापि विरोधापत्तिः। मीमांसकानां मते आख्यातस्य भावनार्थकत्वात् श्रुतिप्रतिषेधस्य केवलक्रत्वर्थत्वं प्राप्नोतीति तन्मते जञ्जभ्यमानाधिकरणस्य विरोधापत्तिः।

(२) मीमांसकैः आख्यातस्य भावनार्थकत्वं प्रतिपादितम्, कृताञ्च कर्त्रर्थकत्वं स्वीकृतम्। एवं वैषम्यादेव कर्त्रधिकरणे निषेधस्य केवलक्रत्वर्थत्वम्, जञ्जभ्यमानाधिकरणे च विधेः क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वमिति भिन्नरीत्या निर्वाहः क्रियते। शाब्दिकैस्तु उभयत्रापि कर्तुरेव वाच्यत्वं व्याख्याय विधिनिषेधयोः क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वमेव प्रतिपाद्यत इति तन्मते लाघवम्।

(३) अत्र शाब्दिकरीत्या निषेधस्य क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वस्वीकारे मीमांसकमतविरोधापत्तिर्न शङ्कनीया, मीमांसकमतेऽपि निषेधस्य अन्ततः क्रतुयुक्तपुरुष एव पर्यवसानात्। तथाहि, भट्टपादादिरीत्या आख्यातस्य भावनार्थकत्वाद् वाच्यस्तरे अनृतवर्जनस्य शुद्धक्रत्वर्थत्वम्। ततो भावनया कर्तुराक्षेपात् लक्ष्यस्तरे तु निषेधस्य क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वमिति निर्वाहः। तन्मते कर्त्रधिकरणे लक्षणया निषेधस्य पुरुषाङ्गत्वम्, जञ्जभ्यमानाधिकरणे च वाक्यप्रमाणेन विधेः पुरुषाङ्गत्वमिति भावः। अतः शाब्दिकरीत्या श्रौतनिषेधस्य क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वप्रतिपादने न कश्चित् सिद्धान्तविरोधः। ततश्च क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वेनैव यद्युभयत्र निर्वाहस्तर्हि मीमांसकैः कृत्प्रत्ययवद् आख्यातस्यापि कर्त्रर्थकत्वं स्वीकर्तव्यमिति ज्ञेयम्।

(४) आख्यातस्य कर्त्रर्थकत्वेन श्रौतनिषेधस्य केवलपुरुषार्थत्वात् अनुवादत्वापत्तिः स्यादित्यतो मीमांसकैः आख्यातस्य भावनार्थकत्वं स्वीक्रियते। परन्तु केवलपुरुषार्थत्वेऽपि शब्दशक्तिभेदान्निषेधस्य विधित्वं सम्भवतीति विशेषः। अतः शब्दशक्तिस्वाभाव्येनैव विधित्वसम्भवे प्रयोजनान्तरसद्भावमात्रेण श्रुतिप्रतिषेधस्य विधित्वप्रतिपादनम्, तदर्थञ्च आख्यातस्य भावनार्थकत्वप्रतिपादनम् अनुचितमिति बोध्यम्।

(५) इत्थं पर्यालोचनया भट्टपादादीनां नव्यमीमांसकानामपेक्षया नागेशाचार्यस्यैव मतं युक्ततरमिति प्रतिभाति। ततश्च नव्यमीमांसककृतः अधिकरणविभागः, निषेधस्य केवलक्रत्वर्थत्वसिद्धान्तः, तत्समर्थनाय आख्यातस्य कर्तृवाचित्वविरोध इति सर्वोऽपि प्रपञ्चः सततमसङ्गत एवेति प्रकृतप्रबन्धे सिद्धान्तो लभ्यते।

उपसंहारः

कर्त्रधिकरणे आख्यातं कर्तृवाचकमिति शाब्दिकमतं तिरस्कृत्य मीमांसकैः आख्यातार्थो भावनेति सिद्धान्तितम्। अत्राख्यातस्य भावनार्थकत्वानुकूल्येनैव पूर्वपक्षसिद्धान्तयोः मतविन्यासः कृतः। अत एतदधिकरणं मीमांसकानां हृदयभूतम्। परन्तु शाब्दिकैः आख्यातस्य कर्त्रर्थकत्वानुकूल्येनैव तस्याधिकरणस्य व्याख्यानं क्रियते। कौण्डभट्टादिभिर्वैयाकरणैः कर्त्रधिकरणे श्रौतप्रतिषेधस्य क्रतुयुक्तपुरुषार्थत्वं प्रतिपाद्यैव विरतम्, परन्तु तथा स्वीकारे तत्रत्यानां सूत्राणां पूर्वपक्षसिद्धान्तयोश्च समन्वयः कथं स्यादिति नागेशेन विशेषतः प्रदर्शितमिति परिलक्ष्यते। अत्र प्रबन्धे कुमारिलभट्टदिशा नागेशदिशा च कर्त्रधिकरणस्य समन्वयः कथं स्यादित्येव प्रधानतो विचार्यते। प्रसङ्गप्राप्तत्वाद् जञ्जभ्यमानाधिकरणस्यापि विचारः प्रस्तुतः। अत्र एकैकस्यापि विचारबिन्दोः युक्तत्वायुक्तत्वे विद्वांस एव प्रमाणमिति विनिवेद्य अत्रैव विरम्यत इति शम्।

सन्दर्भसूची

[1] तैत्तिरीयब्राह्मणम्-१/५/३/१।

[2] अत्राख्यातशब्दस्य तिङ्-प्रत्ययरूपार्थे व्यवहारो बोध्यः।

[3] जैमिनिसूत्रम्-०३/०४/२८।

[4] तैत्तिरीयब्राह्मणम्-१/५/३/१।

[5] “सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् … ॥” इत्यादिः अनृतवर्जनपरः स्मृतिप्रतिषेधः।

[6] जैमिनिसूत्रम्-०३/०४/१९।

[7] दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितमेतद्वाक्यम्।

[8] जैमिनिसूत्रम्-०३/०४/२०।

[9] तैत्तिरीयसंहिता-६/२/५/१।

[10] जैमिनिसूत्रम्-०३/०४/२१।

[11] तैत्तिरीयब्राह्मणम्-३/२/५/४।

[12] तत्रैव-१/५/३/१।

[13] दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितमेतद्वाक्यम्।
[14] जैमिनिसूत्रम्-०३/०४/२०।
[15] तत्रैव-०३/०४/२१।
[16] तत्रैव-०३/०४/२८।
[17] तत्रैव-०३/०४/१९।
[18] तैत्तिरीयब्राह्मणम्-१/५/३/१।
[19] जैमिनिसूत्रम्-०३/०४/२२।
[20] तत्रैव-०३/०४/१९।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. कौण्डभट्टः। (प्रथमप्रकाशनम्, 2019 ई.)। *वैयाकरणसिद्धान्तभूषणम्* (निरञ्जनीव्याख्यया प्रकाशटिप्पण्या च सहितम्, द्वितीयो भागः)। सम्पा. के.वि. रामकृष्णमाचार्यः। Institut Français de Pondichéry, श्रीसोमनाथ-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, École Française D'extrême-Orient ।
2. कौण्डभट्टः। (पुनर्मुद्रितसंस्करणम्, २०७८ वि.सं.)। *वैयाकरणभूषणसारः* (प्रभा-दर्पण-व्याख्याद्वयोपेतः)। वाराणसी: चौखम्भा संस्कृत संस्थान।
3. कौण्डभट्टः। (२००९ ई.)। *वैयाकरणभूषणसारः* (काशिका-दर्पण-व्याख्याद्वयोपेतः)। वाराणसी: चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
4. नागेशभट्टः। (प्रथमसंस्करणम्, 1990 ई.)। *वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा* (प्रथमो भागः)। सम्पा. आचार्यरामप्रसादत्रिपाठी। वाराणसी: सम्पूर्णानन्दसंस्कृविश्वविद्यालयः।
5. नागेशभट्टः। (प्रथमसंस्करणम्, 1997 ई.)। *वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा* (द्वितीयो भागः)। सम्पा. आचार्यरामप्रसादत्रिपाठी। वाराणसी: सम्पूर्णानन्दसंस्कृविश्वविद्यालयः।
6. पेन्ना, मधुसूदनः। (२०२१ ई.)। *मीमांसादर्शनम्* (शाबरभाष्य-श्लोकवार्तिक-तन्त्रवार्तिक-टुप्टीका-प्रभाटीकासहितम्)। नवदेहली: न्यु भारतीय बुक कर्पोरेशन।
7. लौगाक्षिभास्करः। (२०१७ ई.)। *अर्थसङ्ग्रहः* (अर्थालोक-संस्कृत-टीकासंवलितः)। वाराणसी: चौखम्भा पब्लिशर्स।

पाणिनीयव्याकरणे कर्त्रर्थककृत्प्रत्ययाः भाषावैज्ञानिकमेकं समीक्षणम्

डॉ. सुदीप-मण्डलः

सहायकाध्यापकः, संस्कृतविभागे उत्तरवङ्गविश्वविद्यालयस्य पश्चिमवङ्गस्थस्य

भूमिका

षट्सु वेदाङ्गेषु प्रधानं भवति व्याकरणम्। प्रसिद्धत्वेन गृहीतेषु अष्टसु नवसु वा व्याकरणेषु अन्यतमं भवति पाणिनीयव्याकरणम्। तत्र प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां पदानां साधुत्वं प्रतिपाद्यते। तच्च पदं सुबन्ततिङन्तभेदेन द्विधा वर्तते। तद्विधायकं सूत्रं तावत्- "सुप्तिङन्तं पदम्"[1] इति। तयोः तिङन्तपदानां प्रकृतिः भवति धातुः। सुबन्तपदानां प्रकृतिस्तु ङ्यन्तमाबन्तं प्रातिपदिकञ्चेति। तत्र ङीति ङीप् ङीष् ङीन् इत्येतेषां सामान्यरूपम्। आप् इत्यनेनापि टाप् चाप् डाप् इत्येते गृह्यन्ते। प्रातिपदिकस्य तु कृदन्तः तद्धितान्तः समासः केवलविशेष्यश्चेति भेदैः चत्वारः भेदाः विद्यन्ते। प्रतीयते विधीयते इति प्रत्ययः। स च प्रत्ययशब्दः प्रतिपूर्वकात् इण्-धातोः अच्प्रत्यये निष्पद्यते। अतिङ् अर्थात् तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञकः भवति। धातोः विहिताः तिङ्भिन्नाः प्रत्ययाः कृत्संज्ञकाः इत्यर्थः। तद्विधायकं पाणिनीयसूत्रं तावत्- "कृदतिङ्"[2] इति। ते कृत्प्रत्ययाः कर्तृकर्मभावादिषु अर्थेषु विद्यन्ते। तेषु केवलं कर्त्रर्थकानां कृत्प्रत्ययानामेव भाषावैज्ञानिकमध्ययनं प्रबन्धेऽस्मिन् प्रस्तूयते। भाषायाः विज्ञानमर्थात् विशिष्टरूपेण ज्ञानं भवति भाषाविज्ञानम्। तच्च व्याकरणात्मकं भवति। तस्य विज्ञानदृष्टिमूलकस्य व्याकरणात्मकस्य ज्ञानमेव भाषाविज्ञानमित्युच्यते। यथा चोक्तम्–

भाषायाः विज्ञानं सर्वाङ्गं व्याकरणात्मकम्।

विज्ञानदृष्टिमूलं तत्भाषाविज्ञानमुच्यते।। इति

१. कर्त्रर्थककृत्प्रत्ययानां वैशिष्ट्यम्

कर्तृकर्मभावादिष्वर्थेषु विद्यमानेषु कृत्प्रत्ययेषु केवलं कर्त्रर्थे ये कृत्प्रत्ययाः विधीयन्ते तेषां वैशिष्ट्यानि अत्रालोच्यन्ते। एतेषां कर्त्रर्थकानां कृत्संज्ञकानां प्रत्ययानां प्रकृतिः, अर्थाः, प्रयोगवैचित्र्यं, कर्तृत्वाद्यर्थकत्वं चेत्यादिविषयाः ससूत्रं सोदाहरणञ्च प्रबन्धेऽस्मिन् सरलतया समासेन चालोच्यन्ते।

१.१. क्तवतु– प्रत्ययोऽयं "क्तक्तवतू निष्ठा"[3] इति सूत्रेण निष्ठासंज्ञां प्राप्य "निष्ठा"[4] इति सूत्रेण भूते कर्त्रर्थे च विधीयते। क्तवतुप्रत्ययस्यास्य ककारस्य "लशक्वतद्धिते"[5] इति सूत्रेण,

उकारस्य “उपदेशेऽजनुनासिक इत्”[6] इति सूत्रेण च इत्संज्ञायां “तस्य लोपः”[7] इत्यनेन तयोः ककारोकारयोः लोपे तवत् इत्येव अवशिष्यते। तत्र ककारः कित्कार्यार्थः, उकारश्च उगित्कार्यार्थः इति बोध्यम्। यथा पठ्-धातोः क्तवतु-प्रत्यये अनुबन्धलोपे इडागमे नुमागमे संयोगान्तलोपे उपधादीर्घे च पठितवान् इति रूपं सिद्ध्यति। भूतार्थवृत्तेः धातोः निष्ठाविधानात् क्तवतुप्रत्ययान्तोऽपि भूतकाले एव प्रयुज्यते। तेन रामः वनं गतवान् इत्यस्य रामाभिन्नैककर्तृकवनकर्मकोत्तरदेशसंयोगानुकूलातीतकालिकव्यापारः इत्यर्थः सम्पद्यते। अत्र क्तवतुप्रत्ययेन अतीतकालः सूच्यते। अनेन क्तवतुप्रत्ययान्तेन वाक्यसमाप्तिः अर्थात् क्रियायाः समाप्तिः अपि सूच्यते। अतः रामः वनं गतवान् इत्यत्र पृथक्तया समाप्तिसूचकस्य आसीदित्यादिक्रियापदस्यापेक्षा न भवति। क्वचित् रामः वनं गतवान् आसीदित्यादिरूपेण अस्त्यासीदित्यादीनां प्रयोगोऽपि दृश्यते। तदा तु क्रियापदोक्तकालस्य सापेक्षे क्तवतुप्रत्ययान्तस्यास्य अतीतकालत्वं बोध्यम्। अस्य क्तवतुप्रत्ययान्तस्य सर्वासु विभक्तिषु प्रयोगः सम्भवति। यथा पठितवान् रामः, पठितवन्तं रामं, पठितवता रामेण, पठितवते रामाय, पठितवतः रामात्, पठितवतः रामस्य, पठितवति रामे इत्यादिरूपेण। क्तवतुप्रत्ययान्तस्यास्य भावसप्तम्यामपि प्रयोगः दृश्यते। यथा पठितवत्सु छात्रेषु आचार्यः अगच्छत् इति। “कर्तरि कृत्”[8] इति सूत्रेण कर्त्रर्थे विधीयते कतृविशेषणरूपोऽयं कृत्संज्ञकः क्तवतुप्रत्ययः। अतः कर्तुः लिङ्गवचनानुसारेणैव क्तवतुप्रत्ययान्तस्यापि समानलिङ्गवचनत्वं प्राप्यते। यथा रामः पठितवान्, रामाः पठितवन्तः, सीता पठितवती, सीताः पठितवत्यः, मित्रं पठितवत्, मित्राणि पठितवन्तीति।

१.२. क्त– “क्तक्तवतू निष्ठा”[9] इति सूत्रेण निष्ठासंज्ञकत्वादयं क्तप्रत्ययोऽपि “निष्ठा” इत्यनेन सूत्रेण भूते विधीयते। यद्यपि क्तप्रत्ययः भावकर्मणोः एव भवति तथापि “आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च”[10] “गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुह-जीर्यतिभ्यश्च”[11] इति सूत्राभ्यां कर्तरि अपि भवति। क्तप्रत्ययस्यास्य ककारस्य इत्संज्ञायां लोपे च त इत्येव अवशिष्यते। तस्य क्तप्रत्ययस्य कित्त्वात् गुणनिषेधादयः सिद्ध्यन्ति। यथा गम्-धातोः क्तप्रत्यये अनुबन्धलोपे गम् त इति जाते किति क्तप्रत्यये परे “अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति”[12] इत्यनेन अनुनासिकस्य मकारस्य लोपे गत इति रूपं सिद्ध्यति। भूतार्थवृत्तेः धातोः निष्ठाविधानात् क्तप्रत्ययोऽयमपि भूतकाले भवति। तेन रामः विद्यालयं गतः इत्यस्य रामाभिन्नैककर्तृकविद्यालयैककर्मकोत्तरदेश-संयोगानुकूलातीतकालिकव्यापारः इत्यर्थः सम्पद्यते। अर्थात् क्तप्रत्ययेन अतीतकालः सूच्यते। अनेन क्तप्रत्ययान्तेन वाक्यसमाप्तिः अर्थात् क्रियायाः समाप्तिः अपि सूच्यते। अतः रामः वनं गतः इत्यत्र पृथक्तया समाप्तिसूचकस्य आसीदित्यादिक्रियापदस्यापेक्षा न भवति। कर्तृविशेषणरूपोऽयं कृत्संज्ञकः क्तप्रत्ययः कर्त्रर्थे विधीयते। अतः “यल्लिङ्गं यद्वचनं या च विभक्तिर्विशेषस्य, तल्लिङ्गं तद्वचनं सा च विभक्तिर्विशेषणस्यापि” इति नियमात् कर्त्रानुगुण्येन लिङ्गवचनपरिवर्तनं क्तप्रत्ययान्तस्यापि

दृश्यते। यथा रामः गतः, रामाः गताः, सीता गता, सीताः गताः, मित्रं गतम्, मित्राणि गतानि इति। भावसप्तम्यामप्यस्य क्तप्रत्ययान्तस्य प्रयोगः दृश्यते। यथा रामे गते वयं पठामः इति।

१.३. शतृ- "लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे"[13] इत्यनेन परस्मैपदिनः धातोः वर्तमानकाले कर्त्रर्थकः शतृप्रत्ययोऽयं विधीयते। अस्य शतुः शकारस्य ऋकारस्य च इत्संज्ञायां तयोः लोपे अत् इत्येव अवशिष्यते। तत्र शकारः सार्वधातुकार्थम्, ऋकारश्च उगित्कार्यार्थं प्रयुज्यते। यथा पच्-धातोः शतृप्रत्यये शपि अनुबन्धलोपे पच् अ अत् इति जाते नुमागमे संयोगान्तलोपे प्रक्रियाक्रमे पचन् इति रूपं सिद्ध्यति। यद्यपि शतृप्रत्ययोऽयम् अप्रथमासमानाधिकरणे भवतीति उच्यते। यथा पचन्तं रामं पश्य, पचता रामेण कृतम्, पचते रामाय देहि, पचतः रामात् स्वीकुर्वन्तु, पचतः बालकस्य नाम किम्, पचति रामे सामर्थ्यमस्ति इत्यादिः। तथापि लडिति वर्तमाने लब्धे पुनर्लड्ग्रहणसामर्थ्यात् प्रथमासमानाधिकरणे अपि शतृप्रत्ययः भवति। यथा रामः गच्छन् अस्ति इति। अर्थात् सर्वासु विभक्तिषु अस्य शतृप्रत्ययस्य प्रयोगः सम्भवति। शतृप्रत्ययान्तेनानेन क्रियायाः समाप्तिः न सूच्यते। अतः शतृप्रत्ययान्तघटके वाक्ये "रामः पचन् अस्ति" इत्यादौ क्रियायाः समाप्तिसूचकानाम् अस्त्यासीदित्यादिपदानामपेक्षा भवति। पुनश्च यद्यपि वर्तमानकाले शतृप्रत्ययः विधीयते तथापि क्रियासमाप्तिसूचकैः अस्त्यासीदित्यादिक्रियापदैः यः कालः निर्दिश्यते, शतृप्रत्ययान्तेन स एव कालः बोध्यते। अर्थात् वाक्यसमाप्तिसूचकैः क्रियापदैः ज्ञापितः कालः एव शत्रन्तस्य वर्तमानः कालः इति वर्तमानशब्देनात्र सूच्यते। तेन रामः गच्छन् हसति इत्यत्र हसति इति क्रियापदेन यथा वर्तमानकालिकी हसनक्रिया ज्ञायते तथैव तत्र विद्यमानेन गच्छन् इति शतृप्रत्ययान्तेन वर्तमानकालिकी गमनक्रिया ज्ञायते। ततः रामः गच्छन् हसति इत्यस्य समानकालिकोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापाराश्रयाभिन्न-रामाभिन्नैककर्तृक-हसनानुकूलवर्तमानकालिकव्यापारः इत्यर्थः सम्पद्यते। पुनश्च रामः गच्छन् अखादीत् इत्यत्र अखादीत् इति क्रियापदेन यथा अतीतकालिकी क्रिया ज्ञायते तथैव तत्र विद्यमानेन गच्छन् इति शत्रन्तेन अतीतकालिकी गमनक्रिया ज्ञायते। तेन रामः गच्छन् अखादत् इत्यस्य समानकालिकोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापाराश्रयाभिन्न-रामाभिन्नैककर्तृकखादनानुकूलभूतकालिकव्यापारः इत्यर्थः सम्पद्यते। अयमपि "कर्तरि कृत्"[14] इति सूत्रेण कर्त्रर्थे विधीयते। अतः कर्तृविशेषणस्यास्य शतृप्रत्ययान्तस्य कर्त्रानुगुण्येन समानलिङ्गवचनत्वं प्राप्नोति। तेन रामः गच्छन् अस्ति, सीता गच्छन्ती अस्ति, मित्रं गच्छत् अस्ति इत्यादिरूपेण प्रयोगः भवति।

१.४. शानच्- "लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे"[15] इत्यनेन आत्मनेपदिनः धातोः वर्तमानकाले शानच्प्रत्ययोऽयं विधीयते। अस्य शानचः शकारस्य चकारस्य च इत्संज्ञायां तयोः लोपे आन इत्येव अवशिष्यते। तत्र शकारः सार्वधातुकार्थम्, चकारश्च स्वरार्थं प्रयुज्यते। यथा पच्-धातोः शानचि शपि अनुबन्धलोपे पच् अ आन इति जाते मुगागमे पचमान इति रूपं सिद्ध्यति। अयं शानच्प्रत्ययोऽपि अप्रथमासमानाधिकरणे भवतीति उच्यते। यथा वन्दमानं रामं पश्य,

वन्दमानेन रामेण उक्तम्, वन्दमानाय रामाय देहि, वन्दमानात् रामात् स्वीकुर्वन्तु, वन्दमानस्य बालकस्य नाम किम्, वन्दमाने रामे सामर्थ्यमस्ति इत्यादिः। परन्तु लडिति वर्तमाने लब्धे पुनर्लड्ग्रहणसामर्थ्यात् प्रथमासमानाधिकरणे अपि शानच्प्रत्ययः भवति। यथा कम्पमानः पुरुषः गच्छति इति। अर्थादस्य शानचोऽपि सर्वासु विभक्तिषु प्रयोगः सम्भवति। शानच्प्रत्ययान्तेनानेनापि क्रियायाः समाप्तिः न सूच्यते। अतः शानच्प्रत्ययान्तघटके वाक्ये "रामः वन्दमानः अस्ति" इत्यादौ क्रियायाः समाप्तिसूचकानाम् अस्त्यासीदित्यादिपदानामपेक्षा भवति। यद्यपि वर्तमानकाले शानच्प्रत्ययः विधीयते तथापि क्रियासमाप्तिसूचकैः अस्त्यासीदित्यादिपदैः यः कालः निर्दिश्यते, शानच्प्रत्ययान्तेनापि स एव कालः बोध्यते। अर्थात् अत्रापि वाक्यसमाप्तिसूचकैः क्रियापदैः ज्ञापितः कालः एव शानजान्तस्य वर्तमानः कालः इति वर्तमानशब्देन सूच्यते। तेन रामः वन्दमानः अस्ति इत्यादौ अस्तिक्रियासापेक्षे वन्दमानः इति शानच्प्रत्ययान्तस्य स्तुत्यनुकूलक्रिया वर्तमानकालिकी इति सिद्ध्यति। ततः रामः वन्दमानः अस्ति इत्यस्य स्तुत्यनुकूलव्यापाराश्रयरामाभिन्नैककर्तृकसत्तानुकूल-वर्तमानकालिकव्यापारः इत्यर्थः सम्पद्यते। पुनश्च रामः वन्दमानः आसीदित्यत्र आसीदिति अतीतकालिकक्रियापदसापेक्षे वन्दमानः इति शानजान्तस्य स्तुत्यनुकूलक्रिया अतीतकालिकी इत्येव ज्ञायते। तेन रामः वन्दमानः आसीदित्यस्य स्तुत्यनुकूलव्यापाराश्रयरामाभिन्नैककर्तृक-सत्तानुकूलातीतकालिकव्यापारः इत्यर्थः सम्पद्यते। अयमपि "कर्तरि कृत्" इति सूत्रेण कर्त्रर्थे विधीयते। अतः कर्तृविशेषणस्यास्य शानच्प्रत्ययान्तस्य कर्त्रानुगुण्येन समानलिङ्गवचनत्वं प्राप्नोति। तेन रामः कम्पमानः अस्ति, सीता कम्पमाना अस्ति, मित्रं कम्पमानम् अस्ति इत्यादिरूपेण प्रयोगः भवति। कर्मणि शानच् तु सर्वेभ्यः धातुभ्य अर्थात् आत्मनेपदिभ्यः परस्मैपदिभ्यः च धातुभ्यः भवति। स च कर्मणः एव विशेषणमिति ज्ञेयम्।

१.५. कानच्- "लिटः कानज्वा"[16] इत्यनेन छन्दसि परोक्षभूतकाले लिटः स्थाने कर्त्रर्थकः कानच्प्रत्ययोऽयं विधीयते। छन्दसि अनद्यतनपरोक्षत्वं न विवक्षितम्। अतः छन्दसि भूतसामान्ये लिटः कानच् भवतीत्यर्थः सम्पद्यते। प्रत्ययान्तेनानेन भूतकालः एव सूच्यते। तत्र कानजान्तस्यातीतकालत्वं वाक्ये प्रयुज्यमानायाः मूलक्रियायाः सापेक्षे इति बोध्यम्। अस्य कानचः ककारचकारयोः इत्संज्ञायां तयोः लोपे आन इत्येव अवशिष्यते। तत्र कित्करणं गुणनिषेधादिकार्यार्थम्, चित्करणं तु अन्तोदात्तस्वरार्थमिति बोध्यम्। यथा चिधातोः लिटि धातोः द्वित्वे अभ्यासादुत्तरस्य चकारस्य कुत्वे यणादेशे चिक्यान इति रूपं सिद्ध्यति। ततः ब्राह्मणः अग्निं चिक्यानः इत्यस्य ब्राह्मणाभिन्नैककर्तृकाग्निकर्मकचयनानुकूलातीतकालिकव्यापारः इत्यर्थः सम्पद्यते। अनेन कानच्प्रत्ययेन असमापिका क्रिया उच्यते। अतः क्रियासमाप्त्यर्थं पृथक्तया अस्त्यासीदित्यादिपदानि वाक्ये उपयुज्यन्ते। अस्य कानचः सर्वासु विभक्तिषु प्रयोगः सम्भवति। यथा अग्निं चिक्यानं ब्राह्मणं पश्य, अग्निं चिक्यानेन ब्राह्मणेन मन्त्रः पठ्यते, चिक्यानाय ब्राह्मणाय देहि, चिक्यानात् ब्राह्मणात्, चिक्यानस्य ब्राह्मणस्य, चिक्याने ब्राह्मणे इत्यादयः। ब्राह्मणे अग्निं चिक्याने सति यज्ञारम्भः भवेदित्यादिरूपेण भावसप्तम्यामपि अप्यस्य कानचः प्रयोगः सम्भवति।

पुनश्च "कर्तरि कृत्" इति सूत्रेण कर्त्रर्थे अयं कानच् भवति। अतः कर्तृविशेषणत्वात् कृत्संज्ञकस्यास्य कानच्प्रत्ययान्तस्य कर्त्रानुगुण्येन समानलिङ्गवचनत्वं प्राप्नोति। यथा अग्निं चिक्यानः ब्राह्मणः, चिक्यानाः ब्राह्मणाः, चिक्याना माता, चिक्यानाः मातरः, चिक्यानं मित्रम्, चिक्यानानि मित्राणि इति।

१.६. क्वसु– "क्वसुश्च"[17] इत्यनेन सूत्रेण छन्दसि भूतकाले कर्त्रर्थकः क्वसुः भवति। छन्दसि अनद्यतनपरोक्षत्वाभावात् भूतसामान्ये लिटः क्वसुः भवतीत्यर्थः सम्पद्यते। अयं यथा छन्दसि भवति तथा भाषायामपि "भाषायां सदवसश्रुवः"[18] इति सूत्रेण सदादिभ्यः विकल्पेन भवति। तत्र क्वसोः ककारस्य उकारस्य च इत्संज्ञायाम्, तयोः लोपे वस् इत्येव अवशिष्यते। कित्करणं गुणनिषेधादिकार्यार्थम्, उगित्करणं नुमर्थमिति बोध्यम्। यथा पाधातोः लिटि, लिटः क्वस्वादेशे इटि आकारलोपे द्वित्वे अभ्यासकार्ये नुमागमे संयोगान्तलोपे उपधादीर्घे पपिवान् इति रूपं सिद्ध्यति। भूतसामान्ये विधानात् अनेन क्वस्वन्तेन भूतकालः एव सूच्यते। तेन रामः पपिवान् इत्यस्यार्थः रामाभिन्नैककर्तृकपानानुकूलातीतकालिकव्यापारः इत्यर्थः सम्पद्यते। अनेन क्वसुप्रत्ययान्तेन क्रियायाः समाप्तिः अपि सूच्यते। अतः रामः पपिवान् इत्यत्र पृथक्तया समाप्तिसूचकस्य आसीदित्यादिक्रियापदस्यापेक्षा न भवति। क्वचित् रामः पपिवान् आसीदित्यादिरूपेण अस्त्यासीदित्यादीनां प्रयोगोऽपि दृश्यते। तदा तु क्रियापदोक्तकालसापेक्षे अस्य क्वसुप्रत्ययान्तस्यातीतकालत्वमिति बोध्यम्। अस्य क्वसुप्रत्ययान्तस्य सर्वासु विभक्तिष्वपि प्रयोगः सम्भवति। भावसप्तम्यामपि अस्य प्रयोगः सम्भवति। कतृविशेषणरूपोऽयं कृत्संज्ञकः क्वसुप्रत्ययः "कर्तरि कृत्" इति सूत्रेण कर्त्रर्थे विधीयते। अतः विशेषणरूपस्य क्वसुप्रत्ययान्तस्य विशेष्यानुसारेण समानलिङ्गवचनत्वं प्राप्नोति। यथा रामः पपिवान्, रामाः पपिवांसः, सीता पप्युषी, मित्रं पपिवः इति।

१.७. शानन्– "पूङ्यजोः शानन्"[19] इत्यनेन कृत्संज्ञकोऽयं शानन्प्रत्ययः पूङ्यज्धातुभ्यां कर्त्रर्थे विधीयते। "वर्तमाने लट्"[20] इत्यतः वर्तमाने इत्यस्यानुवृत्त्या लाभात् प्रत्ययोऽयं वर्तमानकाले भवति। अत्रापि वर्तमानशब्देन वाक्यसमाप्तिसूचकैः क्रियापदैः ज्ञापितः कालः एव शानन्प्रत्ययान्तस्य वर्तमानः कालः इति सूच्यते। पुनश्च सूत्रेऽस्मिन् लटः निवृत्त्या लादेशत्वाभावात् शाननः स्वतन्त्रत्वं सिद्ध्यति। तेन पवते यजते इत्यादयोऽपि स्यात्। ततः "कर्तरि कृत्" इत्यनेन कर्तरि एवायं प्रत्ययः विधीयते, न तु भावकर्मणोः। शाननोऽस्य शकारस्य नकारस्य च इत्संज्ञायां तयोः लोपे आन इत्येव तिष्ठति। अत्र शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थं, नकारः आद्युदात्तस्वरार्थं प्रयुज्यते। यथा पूङ् पवने इति धातोः शानने शपि अनुबन्धलोपे पू अ आन इति जाते गुणे अवादेशे मुगागमे पवमान इति रूपं सिद्ध्यति। ततः ब्राह्मणः सोमं पवमानः अस्ति इत्यस्यार्थः भवति सोमकर्मकपवनानुकूलवर्तमानकालिक-व्यापाराश्रयब्राह्मणाभिन्नैककर्तृकसत्तानुकूलवर्तमानकालिकव्यापारः इति। अनेन शानन्प्रत्ययेन क्रियायाः समाप्तिः न भवति। अतः समाप्तिसूचकानामस्त्यादीनां प्रयोगः दृश्यते। तैः समाप्तिसूचकैः

पदैः उक्तः कालः शाननोऽपि कालः इति ज्ञेयम्। सर्वासु विभक्तिषु चास्य प्रयोगः सम्भवति। यथा सोमं पवमानं ब्राह्मणं, सोमं पवमानेन ब्राह्मणेन, सोमं पवमानाय ब्राह्मणाय, सोमं पवमानात् ब्राह्मणात्, सोमं पवमानस्य ब्राह्मणस्य, सोमं पवमाने ब्राह्मणे इत्यादयः। ब्राह्मणे सोमं पवमाने यज्ञारम्भः स्यादित्यादिरूपेण भावसप्तम्यामपि अस्य प्रयोगः भवति। कर्तृविशेषणत्वात् शाननोऽस्य कर्त्रनुसारेण समानलिङ्गवचनत्वं प्राप्नोति। यथा पवमानः ब्राह्मणः, पवमानाः ब्राह्मणाः, पवमाना व्यक्तिः, पवमानाः व्यक्तयः, पवमानं मित्रं पवमानानि मित्राणि इति। शानच्शाननोः रूपभेदाभावेऽपि पार्थक्यं तु अस्त्येव। यथा शानचा चित्स्वरः शानना च नित्स्वरः सिद्ध्यति। पुनः शानच् धातुसामान्यात् विधीयते। परन्तु शानन् पूङ्यजोः एव विधीयते न तु अन्यत्र।

१.८. चानश्- कृत्संज्ञकोऽयं प्रत्ययः "ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्"[21] इति सूत्रेण ताच्छील्यादिष्वर्थेषु वर्तमानात् धातोः कर्त्रर्थे भवति। अत्रापि वर्तमाने इत्यस्य अनुवृत्त्या लाभात् वर्तमानकाले एवायं भवति। अत्रापि वर्तमानशब्देन वाक्यसमाप्तिसूचकैः क्रियापदैः ज्ञापितः कालः एव चानशः वर्तमानः कालः इति सूच्यते। पुनः अत्र लटः निवृत्त्या लादेशत्वाभावात् अस्यापि स्वतन्त्रत्वं सिद्ध्यति। तेन परस्मैपदिभ्यः धातुभ्योऽप्ययं चानश् विधीयते। अस्य चानशः चकारस्य शकारस्य च इत्संज्ञायां लोपे आन इत्येव अवशिष्यते। अत्र चकारः चित्स्वरार्थः, शकारश्च सार्वधातुकार्थः वर्तते। यथा भुञ्जधातोः चानशि अनुबन्धलोपे भुञ्जान इति रूपं सिद्ध्यति। अनेन चानशा वाक्यं न समाप्यते। अतः वाक्यसमाप्त्यर्थमस्त्यादीनां प्रयोगः अपेक्षते। यथा भोगं भुञ्जानः अस्तीति। ततः मनुष्यः भोगं भुञ्जानः अस्तीत्यस्यार्थः भवति भोगसम्पादनानुकूलवर्तमानकालिक-व्यापाराश्रयमनुष्याभिन्नैककर्तृकसत्तानुकूलवर्तमानकालिकव्यापारः इति। अस्यापि भुञ्जानं मनुष्यं, भुञ्जानेन मनुष्येण, भुञ्जानाय मनुष्याय, भुञ्जानात् मनुष्यात्, भुञ्जानस्य मनुष्यस्य, भुञ्जाने मनुष्ये इत्यादिरूपेण सर्वासु विभक्तिषु प्रयोगः दृश्यते । भावसप्तम्यामपि अस्य प्रयोगः सम्भवति। यथा भोगं भुञ्जाने मनुष्ये कथं मोक्षः इति। अस्य लादेशत्वाभावात् "कर्तरि कृत्" इत्यनेन कर्तरि एवास्य विधानम्। तेन कर्त्रानुगुण्येन समानलिङ्गवचनत्वं सिद्ध्यति। यथा भोगं भुञ्जानः मनुष्यः, भुञ्जानाः मनुष्याः, भुञ्जाना नारी, भुञ्जानाः नार्यः, भुञ्जानं मित्रं, भुञ्जानानि मित्राणि इति। शानच्चानशोः समानरूपत्वेऽपि फलभेदस्तु अस्त्येव। यथा शानच् आत्मनेपदिभ्यः धातुभ्यः विधीयते, परन्तु चानश् ताच्छील्यादिष्वर्थेषु विद्यमानेभ्यः परस्मैपदिभ्योऽपि विधीयते।

१.९. ण्वुल्– कृत्संज्ञकोऽयं प्रत्ययः "ण्वुल्तृचौ"[22] इति सूत्रेण सर्वेभ्यः धातुभ्यः कर्त्रर्थे विधीयते। अस्य ण्वुलः णकारस्य लकारस्य च इत्संज्ञायां तयोः लोपे वु इत्येव अवशिष्यते। ण्वुलि णकारः वृद्ध्यर्थकः लकारश्च स्वरार्थकः वर्तते। यथा पच्-धातोः ण्वुलि अनुबन्धलोपे पच् वु इति जाते "युवोरणाकौ"[23] इति सूत्रेण वोः अक् इत्यादेशे पाचकः इति रूपं सिद्ध्यति। "कर्तरि कृत्" इति सूत्रेण कर्त्रर्थे अयं ण्वुल् भवति। तेन ण्वुलः अर्थः भवति कर्ता। ततः पाचकः इत्यस्यार्थः पाककर्ता इत्यर्थः सम्पद्यते। अनेन न कोऽपि कालः सूच्यते। अतः वाक्यसमाप्त्यर्थं पृथक्तया

अस्त्यादिक्रियापदानामपेक्षा भवति। यद्यपि कालनिरपेक्षोऽयं कृत्संज्ञकः ण्वुल् प्रत्ययः तथापि ण्वुल्तृचोः वर्तमानकालादन्यत्र न प्रयोगः इति भाष्यकारेणोक्तम्। तत्र वर्तमानशब्देन वाक्यस्थैः क्रियापदैः उक्तः कालः एव सूच्यते। अस्य ण्वुल्प्रत्ययस्य सर्वासु विभक्तिषु प्रयोगः सम्भवति। यथा पाचकः गच्छति, पाचकं पश्य, पाचकेन कृतम्, पाचकाय देहि, पाचकात् स्वीकरोतु, पाचकस्य वस्तु, पाचके बुद्धिः अस्ति इत्यादयः। पाचके आगते रन्धनक्रिया आरब्धा इत्यादिरूपेण भावसप्तम्यामपि अस्य प्रयोगः सम्भवति। कर्तृविशेषणत्वात् कर्तुः लिङ्गवचनानुसारेण अस्य ण्वुलोऽपि समानलिङ्गवचनत्वं प्राप्नोति। यथा पाचकः रामः, पाचकाः रामाः, पाचिका नारी,पाचिकाः नार्यः इत्यादयः। पाचकः रामः आगच्छति इत्यादिषु ण्वुल्प्रत्ययान्तस्य यथा विशेषणरूपेण प्रयोगः दृश्यते तथा क्वचित् पाचकः गच्छति इत्यादिषु विशेष्यरूपेणापि अस्य ण्वुल्प्रत्ययान्तस्य प्रयोगः दृश्यते।

१.१०. तृच्– अयं कर्त्रर्थकः कृत्प्रत्ययोऽपि "ण्वुल्तृचौ"[24] इत्यनेन धातोः विधीयते। अस्य तृचः चकारस्य इत्संज्ञायां लोपे तृ इत्येव अवशिष्यते। स च चकारः "तुश्छन्दसि"[25] इत्यादौ सामान्यग्रहणार्थं प्रयुज्यते, न तु अन्तोदात्तस्वरार्थम्। यतो हि "आद्युदात्तश्च"[26] इत्यनेनैव स्वरः सिद्ध्यतति। यथा हृधातोः तृचि अनुबन्धलोपे गुणे रपरत्वे विभक्तिकार्ये हर्ता इति रूपम्। अत्र विद्यमानस्य तृच्प्रत्ययस्यार्थः कर्ता। अतः हर्ता इत्यस्य हरणकर्ता इत्यर्थः। यद्यपि अनेन कोऽपि कालः न सूच्यते तथापि वर्तमानकाले एव ण्वुल्तृचोः प्रयोगः इति भाष्यम्। अत्रापि वर्तमानशब्देन वाक्यस्थैः क्रियापदैः उक्तः कालः एव सूच्यते। अस्य तृचः सर्वासु विभक्तिष्वपि प्रयोगः दृश्यते। यथा कर्ता कार्यं करोति, कर्तारं पश्य, कर्त्रा कार्यं कृतम्, कर्त्रे देहि, कर्तुः चाकलेहं स्वीकरोतु, कर्तुः हस्तात् पतितम्, कर्तरि ज्ञानमस्ति इत्यादयः। भावसप्तम्यामपि अस्य प्रयोगः सम्भवति। यथा कर्तरि आगते द्वारमुद्धाटयतु इति। अयं तृच् "कर्तरि कृत्" इति सूत्रेण कर्त्रर्थे विधीयते। अतः कर्तृविशेषणत्वात् कर्तुः लिङ्गवचनानुसारेण तृजन्तस्यापि समानलिङ्गवचनत्वं प्राप्नोति। यथा कर्ता आगच्छति, कर्तारः आगच्छन्ति, कर्त्री आगच्छति, कर्त्र्यः आगच्छन्ति इत्यादयः। तृजन्तस्य क्वचित् विशेष्यरूपेण क्वचित् विशेषणरूपेण प्रयोगः सम्भवति। यथा कर्ता रामः आगच्छति इत्यादिषु तृजन्तस्य रामविशेषणरूपेण प्रयोगः। परन्तु कर्ता आगच्छति इत्यादिषु तु तृजन्तस्य विशेष्यरूपेण प्रयोगः दृश्यते।

१.११. ल्यु– "नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः"[27] इति सूत्रेणायं कृत्संज्ञकः ल्युः प्रत्ययः भवति। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकं सम्बध्यते इति नियमात् नन्द्यादिभ्यः ल्युः इति सिद्ध्यति। धातुपाठे सन्निविष्टानां नन्द्यादीनां नात्र ग्रहणम्। परन्तु वृत्तौ पठितेषु नन्दन रमण इत्येवमादिषु प्रातिपदिकेषु अपोद्धृत्य ये प्रकृतयः दृश्यन्ते, तेषां नन्द्यादीनामेवात्र ग्रहणम्। तत्प्रयोजनं तु संज्ञाविशिष्टे साधुत्वम्। तेभ्यः नन्द्यादिगणे विद्यमानेभ्यः ण्यन्तेभ्यः अण्यन्तेभ्यः वा धातुभ्यः ल्युप्रत्ययः भवति। तस्य ल्युप्रत्ययस्य लकारस्य इत्संज्ञायां लोपे यु इत्येव अवशिष्यते। तत्र लित्करणं स्वरार्थमेव। यथा ण्यन्तात् टुनदि इति धातोः प्रकृतसूत्रेण ल्युप्रत्यये अनुबन्धलोपे णिचः

लोपे नन्द् यु इति जाते योः अनादेशे नन्दन इति रूपं सिद्ध्यति। प्रत्ययोऽयं "कर्तरि कृत्" इत्यनेन कर्त्रर्थे विधीयते। तेन नन्दन इत्यस्य समृद्धकर्ता इत्यर्थः। अत एव वृत्तौ नन्दयतीति नन्दनः इत्युक्तम्। ल्युप्रत्ययेनानेन क्रियासमाप्तिः न दृश्यते। अतः क्रियायाः समाप्त्यर्थं ल्युप्रत्ययघटके वाक्ये अस्त्यादीनां क्रियापदानामपेक्षा भवति। सर्वासु प्रथमादिषु विभक्तिषु नन्दनः पश्यति, नन्दनं पश्य, नन्दनेन पृष्ठम्, नन्दनाय देहि, नन्दनात् प्राप्तम्, नन्दनस्य लावण्यं, नन्दने कला इत्यादिरूपेण ल्युप्रत्ययान्तस्यास्य प्रयोगः सम्भवति। नन्दने आगते अस्माकं समृद्धिः इत्यादिरूपेण भावसप्तम्यामपि अस्य प्रयोगः सम्भवति। कर्तृविशेषणत्वात् कर्तुः लिङ्गवचनानुसारेण अस्य ल्युप्रत्ययान्तस्यापि समानलिङ्गवचनत्वं प्राप्नोति। यथा लवणः सूपः, लवणा मृत्तिका, लवणं जलमित्यादयः।

१.१२. णिनि– "नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः"[28] इत्यनेन कृत्संज्ञकः णिनिप्रत्ययोऽयं विधीयते। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकं सम्बध्यते इति नियमात् ग्रह्यादिभ्यः णिनिः सिद्ध्यति। अत्रापि संज्ञाविशिष्टे साधुत्वलाभाय वृत्तौ पठितानां ग्रह्यादीनामेव ग्रहणम्, न तु धातुपाठे सन्निविष्टानां ग्रह्यादीनां ग्रहणम्। अतः तेभ्यः ग्रह्यादिगणे विद्यमानेभ्यः धातुभ्यः णिनिप्रत्ययः भवति। तस्य णिनेः णकारस्य इकारस्य च इत्संज्ञायां तयोः लोपे इन् इत्येव अवशिष्यते। तत्र णित्करणं वृद्ध्यादिणित्कार्यार्थम्। यथा मन्त्रयति इत्यर्थे मन्त्र् इति धातोः प्रकृतसूत्रेण णिनिप्रत्यये अनुबन्धलोपे णिचः लोपे च मन्त्रिन् इति जाते प्रक्रियाक्रमे मन्त्री इति रूपं सिद्ध्यति। अयं णिनिः अपि "कर्तरि कृत्" इति सूत्रेण कर्त्रर्थे विधीयते। ततः मन्त्री इत्यस्य मन्त्रणकर्ता इत्यर्थः सम्पद्यते। अनेन णिनिप्रत्ययेन क्रिया नोच्यते। अतः क्रियायाः समाप्त्यर्थं णिनिप्रत्ययघटके वाक्ये अस्त्यादीनां क्रियापदानामपेक्षा भवति। सर्वासु प्रथमादिषु विभक्तिषु मन्त्री गच्छति, मन्त्रिणं पश्य, मन्त्रिणा कृतम्, मन्त्रिणे ददातु, मन्त्रिणः ज्ञानं लब्धम्, मन्त्रिणः चातुर्यम्, मन्त्रिणि विचक्षणता इत्यादिरूपेण णिनिप्रत्ययान्तस्यास्य प्रयोगः सम्भवति। मन्त्रिणि विचिन्त्यमाने अस्माकं सौविध्यम् इत्यादिरूपेण भावसप्तम्यामपि अस्य प्रयोगः सम्भवति। कर्तृविशेषणत्वात् कर्तुः लिङ्गवचनानुसारेण अस्य णिनिप्रत्ययान्तस्यापि समानलिङ्गवचनत्वं प्राप्नोति। यथा मन्त्री महोदयः, मन्त्रिनः महोदयाः, मन्त्रिणी महोदया, मन्त्रिण्यः महोदयाः, मन्त्रिन् मित्रम् इत्यादयः।

१.१३.अच्- "नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः"[29] इत्यनेनायं कर्त्रर्थकः कृत्संज्ञकः अच्प्रत्ययः विधीयते। प्रत्ययोऽयं पचाद्याकृतिगणे विद्यमानेभ्यः धातुभ्यः विधीयते। अचोऽस्य चकारस्य इत्संज्ञायां लोपे अ इत्येवावशिष्यते। तत्र चित्स्वरार्थं चकारः प्रत्यये उपयुज्यते। यथा पचतीति विग्रहे पच्-धातोः प्रकृतसूत्रेण अचि अनुबन्धलोपे पच् अ इति जाते प्रक्रियाक्रमे पचः इति रूपं सिद्ध्यति। "कर्तरि कृत्" इति सूत्रेण कर्त्रर्थे कृत्संज्ञक अच्प्रत्ययोऽयं विधीयते। ततः पचः इत्यस्य पाककर्ता इत्यर्थः सम्पद्यते। अनेनापि अच्प्रत्ययेन क्रिया नोच्यते। अतः क्रियायाः समाप्त्यर्थम् अच्प्रत्ययघटके वाक्ये अस्त्यादीनां क्रियापदानामपेक्षा भवति। पचः आगच्छति, पचं पश्य, पचेन सम्पादितम्, पचाय देहि, पचात् स्वीकरोतु, पचस्य वस्तु, पचे रन्धनकला वर्तते

इत्यादिरूपेण सर्वासु प्रथमादिषु विभक्तिषु अच्प्रत्ययान्तस्यास्य प्रयोगः सम्भवति। पचे उक्ते रन्धनप्रक्रिया आरभ्यते इत्यादिरूपेण भावसप्तम्यामपि अस्य प्रयोगः सम्भवति। कर्तृविशेषणत्वात् कर्तुः लिङ्गवचनानुसारेण अस्य अच्प्रत्ययान्तस्यापि समानलिङ्गवचनत्वं प्राप्नोति। यथा पचः रामः, पचाः रामाः, पचा बालिका, पचाः बालिकाः, पचं मित्रं, पचानि मित्राणि इत्यादयः।

१.१४. ष्वुन्– "शिल्पिनि ष्वुन्"[30] इति सूत्रेण कर्त्रर्थकः कृत्प्रत्ययोऽयं विधीयते। शिल्पं भवति क्रियाकौशलम्। तस्मिन् शिल्पवति कर्तरि धातोः ष्वुन् स्यात्। ष्वुन् प्रत्ययस्य षकारस्य नकारस्य च इत्संज्ञायां तयोः लोपे वु इत्येव अवशिष्यते। ततः"युवोरनाकौ" इति सूत्रेण वोः अक् इत्यादेशः प्राप्नोति। तत्र नकारः आद्युदात्तार्थं षकारश्च ङीषर्थं प्रयुज्यते। यथा नृत्धातोः प्रकृतसूत्रेण ष्वुनि अनुबन्धलोपे अकादेशे गुणे रपरत्वे नर्तकः इति रूपम्। कृत्संज्ञकोऽयं ष्वुन्प्रत्ययः "कर्तरि कृत्" इति सूत्रेण कर्त्रर्थे विधीयते। अतः अनेन ष्वुन्प्रत्ययान्तेन कर्त्रर्थः प्रतीयते। एवं नर्तकः इत्यस्य नृत्यकर्ता इत्यर्थः सम्पद्यते। अनेन ष्वुन्प्रत्ययान्तेन क्रिया न प्रतिपाद्यते। अतः वाक्यसमाप्त्यर्थम् अस्त्यासीदित्यादीनां प्रयोगोऽपेक्षते। तत्र समाप्तिसूचकेन क्रियापदेन य कालः उच्यते, स एव ष्वुन्प्रत्ययान्तस्य कालः इति बोध्यम्। ष्वुन्प्रत्ययान्तस्यास्य सर्वासु प्रथमादिविभक्तिषु नर्तकः आगच्छति, नर्तकं पश्य, नर्तकेन दर्शितम्, नर्तकाय देहि, नर्तकात् पतितं भूषणम्, नर्तकस्य नाम किम्, नर्तके नृत्यकला अस्तीत्यादिरूपेण प्रयोगः दृश्यते। नर्तके आगते सभा आरभ्यते इत्यादिरूपेण भावसप्तम्यामपि अस्य प्रयोगः दृश्यते। कर्तृविशेषणत्वात् कर्तुः लिङ्गवचनानुसारेण अस्य ष्वुन्प्रत्ययान्तस्यापि समानलिङ्गवचनत्वं प्राप्नोति। यथा नर्तकः रामः, नर्तकाः रामाः, नर्तकी भगिनी, नर्तक्यः अप्सरसः इत्यादयः। एवमन्येष्वपि ऊह्यम्।

उपसंहारः

आचार्येण पाणिनिना विरचितायाम् अष्टाध्याय्यां तृतीयाध्याये "कृदतिङ्" इत्यनेन कृत्संज्ञां निरूप्य कृत्प्रत्ययाः प्रतिपादिताः। तेषु केवलं कर्त्रर्थकानां कृत्प्रत्ययानामेव वैशिष्ट्यमत्र आलोचितम्। अष्टाध्याय्या तृतीयाध्याये ये कर्त्रर्थकाः कृत्प्रत्ययाः प्राप्यन्ते ते तावत्– क्तवतु, क्त, शतृ, शानच्, कानच्, क्वसु, शानन्, चानश्, ण्वुल्, तृच्, ल्यु, णिनि, अच्, ष्वुन्, ष्यन् चेति। भाषायाम् एतेषां व्यवहारवैचित्र्यं सोदाहरणं ससूत्रं च प्रतिपादितम्। वैयाकरणदृष्ट्या एतेषां प्रत्ययानाम् अर्थाः, वाक्यार्थाः, क्रियान्वयः, लिङ्गवचनाद्यन्वयः चापि प्रदर्शिताः। एवम्प्रकारेण एतेषां कर्त्रर्थककृत्प्रत्ययानां भाषावैज्ञानिकमध्ययनं प्रबन्धेऽस्मिन् सरलतया प्रस्तुतमिति शम्।

***

[1] अष्टाध्यायी – [१/४/१४]
[2] अष्टाध्यायी – [३/१/९३]
[3] अष्टाध्यायी – [१/१/२६]
[4] अष्टाध्यायी – [३/२/१०२]
[5] अष्टाध्यायी – [१/३/८]

[6] अष्टाध्यायी – [१/३/२]
[7] अष्टाध्यायी – [१/३/९]
[8] अष्टाध्यायी – [३/४/६७]
[9] अष्टाध्यायी – [१/१/२६]
[10] अष्टाध्यायी – [३/४/७१]
[11] अष्टाध्यायी – [३/४/७२]
[12] अष्टाध्यायी – [६/४/३७]
[13] अष्टाध्यायी – [३/२/१२४]
[14] अष्टाध्यायी – [३/४/६७]
[15] अष्टाध्यायी – [३/२/१२४]
[16] अष्टाध्यायी – [३/२/१०६]
[17] अष्टाध्यायी – [३/२/१०७]
[18] अष्टाध्यायी – [३/२/१०८]
[19] अष्टाध्यायी – [३/२/१२८]
[20] अष्टाध्यायी – [३/२/१२३]
[21] अष्टाध्यायी – [३/२/१२९]
[22] अष्टाध्यायी – [३/१/१३३]
[23] अष्टाध्यायी – [७/१/१]
[24] अष्टाध्यायी – [३/१/१३३]
[25] अष्टाध्यायी – [५/३/५९]
[26] अष्टाध्यायी – [३/१/३]
[27] अष्टाध्यायी – [३/१/१३४]
[28] अष्टाध्यायी – [३/१/१३४]
[29] अष्टाध्यायी – [३/१/१३४]
[30] अष्टाध्यायी – [३/१/१४५]

ग्रन्थसूची

१) पतञ्जलिः। *व्याकरणमहाभाष्यम्* । श्रीगुरुप्रसादशास्त्री (सम्पा.)। नवदेहली : राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, २००६।

२) भट्टः, नागेशः। *परिभाषेन्दुशेखरः*। मिश्रः, विश्वनाथः (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, २०११।

३) भट्टः, नागेशः। *लघुशब्देन्दुशेखरः*। प्रो. बालशास्त्री (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन, २००७।

४) भट्टः, नागेशः। *लघुशब्देन्दुशेखरः* (भैरवीटिप्पणीसहितः)। शर्मा, शिवप्रसादः; शर्मा, श्रीनिवासः च (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, २००६।

५) भट्टः, कौण्डः। *वैयाकरणभूषणसारः* (सावित्रीव्याख्योपेतः)। मिश्रः, आद्याप्रसादः (सम्पा.)। वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, १९८८।

६) भट्टोजिदीक्षितः। *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी*। श्रीबालकृष्णशर्मपञ्चोली (सम्पा.)।वाराणसी : मोतीलालबनारसीदास, १९६६।

७) भट्टोजिदीक्षितः। *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी*। श्रीगोपालदत्तपाण्डेयः (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन, २०१०।

८) वामनजयादित्यौ। *काशिका* (न्यासपदमञ्जरीसहिता)। त्रिपाठी, जयशङ्करलालः; मालवीयः, सुधाकरः च (सम्पा.)। वाराणसी : तारा बुक एजेन्सी, १९८४।

***

शिक्षाव्याकरणप्रातिशाख्यशास्त्रदिशा अनुस्वारविवेकः

डॉ. देवाशीष पात्र
प्रकल्प-सहाय्यकः, संस्कृतविभागः, जादवपुर विश्वविद्यालयः

सारसंक्षेपः (Abstract)

'दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा...' इत्यादिवचनैः शास्त्रेषु अपशब्दप्रयोगः सर्वथा निन्द्यते। न केवलम् उदात्तादिस्वरभ्रमे वर्णान्तरप्रयोगे वा शब्दा दुष्टा इति कथ्यन्ते अपि तु उच्चारमस्थानभ्रष्टत्वात् कलत्वदोषेण मात्रास्खलनत्वात् धात्मत्वादिदोषैरपि शब्दानामपशब्दत्वं जायते। अतः अपशब्दप्रयोगेन यथा नः अवाग्योगविदः अज्ञानशरणाः स्याम‌ः इत्यर्थमस्माभिः शब्दानां यथार्थस्वरूपं ज्ञात्वैव ते प्रयोक्तव्याः। शब्दज्ञानञ्च वर्णज्ञानापेक्षि, वर्णसंघातेनैव शब्दनिष्पत्तेः। संस्कृतवर्णसमाम्नाये त्रिषष्टिषु चतुषष्टिषु वा वर्णेषु अनुस्वारोऽन्यतमः। अथः शिक्षाव्याकरणादिषु अनुस्वारः पृथग्वर्णत्वेनादाय तच्छरूपं वैशद्येन स्पष्टीकृतं ग्रन्थकृद्भिः। परन्त्विदानीं तच्छरूपं न ज्ञात्वैव बहुत्रास्माभिः अपभ्रंशरूपः प्रयोगः क्रियते। अस्मिन् निबन्धे शास्त्रीयदिशा तस्य स्वरूपं पर्यालोच्यते येन अनुस्वारस्य प्रकृतस्वरूपं ज्ञात्वा यथार्थः प्रयोगः कर्तुं शक्यते।

कुटशब्दाः – अनुस्वारः, प्रातिशाख्यम्, शिक्षा, व्याकरणम्, वर्णोच्चारणम् ।

उपोद्घातः

"एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुप्रयुक्तः शास्त्रान्वितः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति"[1] इति महाभाष्यवचनानुसारेण एकस्यैव शब्दस्य शास्त्रानुसारेण यथार्थतया ज्ञाने तस्य सम्यक्प्रयोगे च इहलोके अन्यत्र च मानवः कामधुग् भवति। शब्दज्ञानञ्च वर्णज्ञानापेक्षि, वर्णसंघातेनैव शब्दनिष्पत्तेः। वेदार्थज्ञापनाय प्रवृत्तेषु वेदाङ्गेषु तथा प्रातिशाख्यशास्त्रेषु तस्मादेव आदौ वर्णसमाम्नायस्तथा वर्णविचारः परिलक्ष्यते। तैत्तिरीयोपनिषदः शिक्षावल्ल्याम् आदौ "ओम् शिक्षां व्याख्यास्यामः"[2] इति प्रतिज्ञाया अनन्तरं "वर्णः स्वरो मात्रा बलं साम सन्तानञ्चेति" आदौ वर्णः समुल्लिखितः। व्याकरणस्य मूर्ध्निभूतस्य पाणिनीयव्याकरणस्य सूत्रपाठात् प्रागेव अस्माभिः माहेश्वरसूत्ररूपेण वर्णसमाम्नायः पठ्यते। शिक्षाकृतो वैयाकरणाः प्रातिशाख्यकृतश्च वर्णसंख्यावर्णस्वरूपादिविषये सदैकमत्यं न भजन्ते। वर्णाः प्रधानतः स्वरव्यञ्जनभेदेन द्विधा विभक्ताः शास्त्रकृद्भिः। शिक्षाग्रन्थेषु व्याकरणग्रन्थेषु प्रातिशाख्यग्रन्थेषु च अनुस्वारं विविधोपायेन विचार्य्य तस्य यथार्थस्वरूपं समुद्घाटितं ग्रन्थकारैः।

शिक्षाग्रन्थेषु अनुस्वारः

"वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा"[3] इति सायणाचार्यप्रदत्तात् शिक्षालक्षणात् तेषां वर्णविचारमाहात्म्यं प्रतीयत एव। वर्ण्यन्ते व्यक्तीक्रियन्ते ध्यन्यन्त इति वर्णा अकारादय इति हि व्युत्पत्तिः। शिक्षाग्रन्थेषु अस्माभिरनुस्वारः पृथग्वर्णरूपेण प्राप्यते। स्वरम् अनु भवति इति अनुस्वारः। अकाराद्यनुगमनेन अनुस्वारः इति वा। तस्मादुच्यते शिक्षाप्रकाशे 'स्वरान् अकारादीन् अनु लक्षीकृत्य प्राप्तोऽन्वर्थसंज्ञः' इति। पाणिनीयशिक्षायां प्राकृते संस्कृते चापि साकल्येन त्रिषष्टिः चतुष्षष्टिः वर्णान् वा स्वीकृत्य वर्णगणनाप्रसङ्गे उच्यते –

"स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः।
यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः॥

अनुस्वारो विसर्गश्च ᳲ क ᳲ पौ चापि पराश्रितौ "।[4] इति।

अतः अत्रानुस्वारः पृथग्वर्णत्वेनैव स्वीकृतः। किञ्च स वर्णः पराश्रिततया प्रतिपादितः, पराश्रितो नाम अनुस्वारः एकाकी पृथग्रूपेण कदापि वाक्ये न प्रयुज्यते, सर्वदा केनचित् स्वरेण स प्रयुज्यते। वर्णरत्नप्रदीपिकाशिक्षायामपि त्रिषष्टिवर्णसु अनुस्वारः पृथग्वर्णरूपेणाङ्गीकृतः –

"स्पर्शानां पञ्चमैर्योगे चत्वारश्च यमाः स्मृताः।
अनुस्वारो विसर्गश्च जिह्वामूलीय एव च"॥[5] इति।

एवं षोडशश्लोकीशिक्षायामपि –

"त्रयस्त्रिंशद्धशा वर्णाः स्वराः द्वाविंशतिः यमाः ।

चत्वारश्च विसर्गोऽनुस्वारः ᳲ क ᳲ पस्त्रिषष्टिका" ॥[6] इति

सामवेदीयायां नारदीयशिक्षायाम् अनुस्वारस्य स्वरूपमुच्यते –

"आपद्यते मकारो रेफोष्मसु प्रत्ययेष्वनुस्वारम्"[7] इति।

अर्थात् मकारो रेफेष्मसु प्रत्ययेषु परतः अनुस्वारत्वमापद्यते।

उपर्युक्तेषु शिक्षाग्रन्थेषु कुत्रापि स्वरवर्णगणनायामनुस्वारो नोल्लिखितः। शिक्षाग्रन्थेषु प्रायेण अनुस्वारः व्यञ्जनवर्णरूपेण प्रतिपादित इति प्रतीयते। किञ्च स पराश्रितः व्यञ्जनप्रकृतिकश्च इति बोध्यम्। अथर्ववेदीयायां माण्डूकीशिक्षायां त्रिविधः अनुस्वारः कर्तव्यः इति निगदितम्। ते यथा – ह्रस्वानुस्वारः, दीर्घानुस्वारः, प्लुतानुस्वारश्च। तत्रोच्यते –

"अनुस्वारास्तु कर्तव्या ह्रस्वदीर्घप्लुतास्त्रयः।
अयँ राजा पशोर्मासं क्षत्रियाणां धनूँषि च ।।[8] इति

अथर्ववेदीयायां माण्डूकीशिक्षायां ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपेण अनुस्वारे प्रतिपादितेऽपि अयम न स्वरवर्णत्वेन भाव्यः। माण्डूकीशिक्षायाः परिपूरकरूपे वर्णपटले तु स्पष्टतयोद्घोषितं यत् स्वराः द्वाविंशतिरेव, अयोगवाहा दश एव, अनुस्वारस्य च अयोगवाहरूपेण सिद्धिः।

व्यासशिक्षायां द्विविधः अनुस्वारः स्वीकृतः। वेदतैजसाख्ये व्यासशिक्षाभाष्ये उच्यते –

"द्वावनुस्वारौ तं ध्नन्तीति केवलः।

स ꣳ शितमित्यत्र गकारसंयुतः"।। इति।

अर्थात् केवलः अनुस्वारः, गकारसंयुक्तः अनुस्वारश्च। कदा अनुस्वारस्य गुंकारश्रुतिर्दृश्यते तच्च अग्रे वक्ष्यते।

व्याकरणे अनुस्वारः

वेदार्थस्पष्टीकरणाय प्रवृत्तेषु षट्सु वेदाङ्गेषु वेदपुरुषस्य मुखत्वेनाङ्गीकृतं व्याकरणवेदाङ्गम् अन्यतमत्वेन प्रधानत्वेन च स्वीक्रियते। तस्मादुच्यते पतञ्जलिना – "प्रधानं च षटस्वङ्गेषु व्याकरणम्"[9] इति। संस्कृतभाषायाः व्याकरणेषु मूर्ध्निभूतो हि वर्तते त्रिमुनिव्याकरणमित्यपराभिधः पाणिनीयव्याकरणसम्प्रदायः। पाणिनीयव्याकरणसम्प्रदायेऽपि वर्णसंख्या, वर्णोच्चारणस्थानानि वर्णस्वरूपमित्यादीनि सम्यक् प्रतिपादितानि। भगवता पाणिनिना प्राप्तेषु वर्णसमाम्नायरूपमाहेश्वरसूत्रेषु इत्संज्ञकवर्णान् अतिरिच्य साक्षात् त्रिचत्वारिंशद् वर्णा उपदिष्टाः। एभिरेव वर्णैः ह्रस्वदीर्घप्लुतादिभेदेन अन्याः वर्णाः सम्पद्यन्ते। पाणिनीयव्याकरणसम्प्रदाये अनुस्वारस्तु प्रकृत्या व्यञ्जनमेव, प्राधान्येन पाणिनिना "मोऽनुस्वारः"[10] इति सूत्रेण व्यञ्जनवर्णे परतः पदान्तस्य मः अनुस्वारो विहितः। अपि च "नश्चापदान्तस्य झलि"[11] इति सूत्रेण अपदान्तस्य नकारस्य मकारस्य च झलि परतः अनुस्वारः विधीयते। तेन प्रकृत्या स तु व्यञ्जमेवेति प्रतीयते। "मोऽनुस्वारः" इति सूत्रेण 'हरिम् वन्दे' इत्युदाहरणे व्यञ्जनवर्णस्य वकारस्य परतः स्थितौ पदान्तस्य मः अनुस्वारादेशेन 'हरिं वन्दे' इति रूपं निष्पद्यते। 'यशान् सि' इत्यवस्थायां "नश्चापदान्तस्य झलि" इति सूत्रेण झलि परतः अपदान्तस्य नकारस्य अनुस्वारादेशेन 'यशांसि' इति रूपं प्राप्यते। अतः एभ्य उदाहरणेभ्यः प्रतीयते यत् व्याकरणनिकाये अनुस्वारः व्यञ्जनत्वेनाङ्गीकृतः। पाणिनीयव्याकरणे नुम् इत्यनेनापि कुत्रचिद् अनुस्वार एव परामृष्टः। तस्माद् दीक्षितेन "अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि" इति सूत्रे उच्यते – "नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम्"[12] इति।

यथा पाणिनीयशिक्षायामनुस्वारः पराश्रितत्वेन प्रतिपादितः तथैव व्याकरणे अपि। भट्टोजिदीक्षितेन सिद्धान्तकौमुद्याम् – “अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ”।[13] इति वचनेन अनुस्वारस्य पराश्रितत्वं प्रतिपादितम्। व्याकरणनिकाये अनुस्वारः अयोगवाह इत्यभिधयापि कथ्यते। न विद्यते योगो येषां वर्णसमाम्नाये ते अयोगाः नाम अनुपदिष्टाः। वाहयन्ति प्रयोगं निर्वाहयन्तीति वाहाः, अयोगाश्च ते वाहाः इति अयोगवाहाः। अर्थात् येषां वर्णसमाम्नाये उपदेशाभावेऽपि कार्यनिर्वाहकत्वमस्ति ते अयोगवाहाः। अनुस्वारोऽपि तथाभूतत्वात् सोऽपि अयोगवाहः। पाणिनीयशिक्षायामपि –

“अनुस्वारयमानां च नासिका स्थानमुच्यते।
अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः”।।[14]

इति श्लोकेन अनुस्वारः अयोगवाहवर्णरूपेण प्रतिपादितः।

प्रातिशाख्ये अनुस्वारः

प्रातिशाख्यशास्त्राणि अनुस्वारस्वरूपविषये किञ्चित् भिन्नं मतं प्रतिपादयन्ति। ऋग्वेदप्रातिशाख्ये “अनुस्वारो व्यञ्जनं वा स्वरो वा”[15] इति सूत्रेण अनुस्वारस्य व्यञ्जनत्वं तथा स्वरत्वं उभावेव प्रतिपाद्य “उत्तरेऽष्टा ऊष्माणः”[16] इति सूत्रे अनुस्वार ऊष्मवर्णरूपेण प्रतिपादितः। अनुस्वारस्तु कांश्चित् स्वरधर्मान् कांश्चित् व्यञ्जनधर्मान् च अङ्गीकरोति, तस्मात् शौनकेन अस्य उभयधर्मत्वं प्रतिपादितम्। उभयधर्मविशिष्टत्वात् उभयस्वभावः स्वरव्यञ्जनयोः पृथक् वर्णान्तरः अनुस्वारः शौनकेन अङ्गीकृतः। अनुस्वारस्य स्वरधर्माः यथा ह्रस्वदीर्घप्लुतत्वम् उदात्तानुदात्तस्वरित्वतञ्च। व्यञ्जनधर्माश्च अर्धमात्राकालता, स्वरवशेन उदात्तानुदात्तस्वरित्वधर्मत्वं संयोगश्च। अस्य उभयस्वरूपत्वात् ऋग्वेदप्रातिशाख्ये व्यञ्जनशब्देन स्वरशब्देन वा विहिते नियमे अनुस्वारो न प्रवर्तते, स तु स्वशब्दग्रहणेन वर्णग्रहणेन च गृह्यते। अतः स्वरव्यञ्जनभिन्नः पृथग्वर्णः अनुस्वारः इति ऋग्वेदप्रातिशाख्यसिद्धान्तः।

तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये “शेषो व्यञ्जनानि”[17] इति सूत्रेण अनुस्वारः व्यञ्जनत्वेन स्वीकृतः। व्यञ्जनत्वेन स्वीकृतेऽपि तत्रानुस्वारस्य ह्रस्वादिस्वरधर्माः विहिता दृश्यन्ते। “अनुस्वारश्च”[18] इति सूत्रेण तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये द्विमात्रिके पूर्वे सति अनुस्वारस्य ह्रस्वत्वं तथा एकमात्राकालत्वम् उपदिष्टम्। उच्यते त्रिभाष्यरत्नाख्यां टीकायाम् – “...स्वरं प्रत्यङ्गविधानादनुस्वारस्य व्यञ्जनत्वम्। तथासति ह्रस्वार्धकालं व्यञ्जनमिति अर्धमात्रत्वं प्राप्तं तन्माभूदिति ह्रस्वत्वं विधीयते।”[19] इति। अस्यैव सूत्रस्यानुवादकाले कालाण्डमहाभागेनोच्यते – “The implication being the as in the preceding rules, *anusvāra* is here defined as having the quantity of a short vowel.”[20]

वाजसनेयिप्रातिशाख्ये अनुस्वारं व्यञ्जनवर्णरूपेण स्वीकृत्य विकारभूतस्य तस्य स्वरूपं प्रतिपादितम्। तत्र "अनुस्वारं रोष्मसु मकारः"[21] इति सूत्रेण अनुस्वारो मकारस्य विकार इत्युच्यते। रेफोष्मसु परेषु मकारः अनुस्वारमापद्यते इति। 'अपाम् रसेन' इत्यतः 'अपां रसेन', 'देवम् सवितारम्' इत्यतः 'देवं सवितारम्' इत्यादीनि उदाहरणानि। "नुश्चान्तःपदेऽरेफे"[22] इत्यनेन सूत्रेण वाजसनेयिप्रातिशाख्ये पदमध्ये अरेफे परतः नकारः अनुस्वारो भवतीति विधीयते, प्रकृतसूत्रे चकारात् पदमध्यस्य मकारोऽप्यत्र गृहीतः। अत्रोच्यते भाष्यकृता उवटः – "नकारोऽनुस्वारमापद्यते। चशब्दान्मकारश्च"। यथा – 'हवीन् षि' इत्यतः 'हवींषि', 'पपिवान् सः' इत्यतः 'पपिवांसः' इत्यादीनि। अतः अनुस्वारः मकारप्रकृतिकः नकारप्रकृतिकश्च भवतीति वाजसनेयिप्रातिशाख्यसिद्धान्तः।

अनुस्वारोच्चारणस्थानं तदुच्चारणविधिश्च

यस्मिन् स्थाने वर्णा उपलभ्यन्ते तद्ध्युच्चारणस्थानमित्युच्यते। येन च वर्णा निवर्त्यन्ते तत् करणमित्युचे। शास्त्रेषु वर्णानाम् अष्टौ उच्चारणस्थानानि स्वीकृतानि – उरः, कण्ठः, शिरः, जिह्वामूलं, दन्ताः, नासिका, ओष्ठौ, तालु च । उच्यते च पाणिनीयशिक्षायाम् – "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा।

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ।।"[23]

पाणिनीयशिक्षायाम् अनुस्वारस्य नासिकास्थानम् उक्त्वा पुनः तम् अयोगवाहरूपेण प्रतिपाद्य पराश्रितत्वात् आश्रयस्थानमपि तत्स्थानरूपेण स्वीक्रियते। तेन अनुस्वारस्य स्थानद्वयं भवति – नासिका, आश्रितवर्णस्थानञ्च। यथा देवदत्तं वदति इत्युदाहरणे अनुस्वारस्य उच्चारणस्थानं नासिका दन्ताश्च, आश्रयभूतस्य तकारस्य दन्तस्थानत्वात। भणितं च पाणिनीयशिक्षायाम् –

"अनुस्वारयमानां च नासिकास्थानमुच्यते।
अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः।।"[24]

वाजसनेयिप्रातिशाख्ये "यमानुस्वारनासिक्यानां नासिके"[25] इति सूत्रेण अनुस्वारस्य उच्चारणस्थानं नासिका इति प्रतिपादितम्। अपि च "जिह्वामूलीयानुस्वारा हनुमूलेनेति"[26] इति सूत्रेण अनुस्वारस्य करणं हनुमूलमिति दर्शितम्। एवं शिक्षाप्रातिशाख्यव्याकरणशास्त्रेषु अनुस्वारस्य नासिकास्थानमेव निर्दिष्टम्। अतोऽनुस्वारो नासिकास्थानादेव उच्चारणीय इति शास्त्रसिद्धान्तः।

पाणिनीयशिक्षायां परसवर्णत्वाभावे नित्यस्थितस्यानुस्वारस्य उच्यते यत् अलाबुनिर्मिताया वीणाया यथा नादः श्रूयते दन्तमूल्यस्तादृशः अनुस्वारः कर्तव्यः ।[27] वैयाकरणनिकाये तु अनुस्वारस्य नासिकास्थानमेव प्रतिपादितम् – "नासिकानुस्वारस्य"[28] इत्यादिवचनेन। याज्ञवल्क्यशिक्षायामनुस्वारस्य विविधाः उच्चारणविधयः प्रतिपादिताः।

शुक्लयजुर्वेदे अनुस्वारस्य गुंकारोच्चारणं दृश्यते। अनुस्वारस्य नासिकास्थानत्वात् हनुमूलकरणत्वाच्च शुक्लयजुर्वेदे हनुमूलेन नासिकायां वर्णे उच्चारिते गुंकारश्रुतिर्दृश्यते। स च गुंकारध्वनिः ह्रस्वात् परं दीर्घरूपेण, दीर्घात् परं संयोगपरे च ह्रस्वरूपेण उच्चार्यते। याज्ञवल्क्यशिक्षायामनुस्वारस्य कदाचिदेकमात्रिकत्वं कदाचिच्च द्विमात्रिकत्वमपि प्रतिपादितमस्ति। यथा-

"वर्णे तु मात्रिके पूर्वे ह्यनुस्वारो द्विमात्रिकः।
द्विमात्रिके मात्रिकः स्यात् संयोगाद्यश्च यो भवेत्।।"[29] इति।

याज्ञवल्क्यशिक्षाकृता त्रिविधस्य अनुस्वारोच्चारणस्य उदाहरणपुरस्सरं स्पष्टीकृतम्-

"अनुस्वारस्योपरिष्टात्संयोगो यत्र दृश्यते।
ह्रस्वं तं तु विजानीयात् स ꣳ स्थानमिति दर्शनम्।।"[30] इति

अनुस्वारादुत्तरं यत्र संयोगो वर्तते तत्रानुस्वारो ह्रस्वो भवति। स ꣳ स्थानमिति च निदर्शनम्। याज्ञवल्क्यशिक्षानुसारेण एकमात्रिकाद् द्विमात्रिकाद् वा वर्णादनुस्वारस्य ऋवर्णपरकव्यञ्जनोदये दीर्घोच्चारणं भवति। उच्यते च तत्र –

"अनुस्वारो द्विमात्रः स्यादृवर्णव्यञ्जनादिगः।
ह्रस्वाद् वा यदि वा दीर्घाद् देवाना ꣳ हृदये यथा"।।[31] इति।

अस्मिन्नुदाहरणे 'देवानां गुं हृदये' इत्यत्र ऋवर्णपरकस्य व्यञ्जनहकारस्य उदये दीर्घादपि नकारोत्तराकारात् परोऽनुस्वारो दीर्घ एव प्रयुज्यते, न तु ह्रस्वः।

अत्रोल्लेख्यं दीर्घाक्षरात् परोऽनुस्वारः सर्वदा ह्रस्व एव उच्चार्यते, तत्र च दीर्घत्वं विभाषया एवेति बोध्यव्यम्। तस्मादुच्यते याज्ञवल्क्येन-

"अनुस्वारस्तु यो दीर्घादक्षराद्यो भवेत् परः।
स तु ह्रस्वमिव ज्ञेयो मन्त्रेष्वेव विभाषया"।।[32] इति।

अत्रेदमवधेयं यदियं विभाषा हि व्यवस्थितविभाषा। तस्मात् पूर्वोक्तश्लोकेन येषु स्थलेषु दीर्घविधानमस्ति तेष्वेव मन्त्रेषु केवलं दीर्घो भवति अन्यत्र तु सर्वत्र अनेन विधिना ह्रस्वमेव तमवगन्तव्यम्। अतः मन्त्रातिरिक्तस्थलेषु ऋवर्णपरकव्यञ्जनोदयेऽपि दीर्घात् परश्चेदनुस्वारो न द्विमात्रिकः प्रयोज्यः, परन्तु ह्रस्व एवेति शिक्षाशास्त्रसिद्धान्तः।

उपसंहारः

अतोऽनुस्वारो अर्धमात्रिको मात्रिको द्विमात्रिको वा कोऽपि भवतु, परन्तु तस्योच्चारणन्तु नासिकाभ्यामेव क्रियते। तेन आदितोऽन्तपर्यन्तं नासिकास्थानादेव उच्चार्यमाणस्य ध्वनिविशेषस्य अनुस्वार इति व्यवहारः। यत्तु कैश्चित् अनुस्वारो रङ्ग एव इति मन्यते तन्न साधु, रङ्गस्य सर्वस्यापि नासिकास्थानाभावात्। अनुस्वारस्य यथार्थतया प्रयोगेन सुवक्ता भवितुकामश्चेत्तदा तच्छरूपं तु अवश्यमेव ज्ञेयम्। अनेन चानुस्वारस्य स्वरूपं वैशद्येन ज्ञातुं शक्यते। अनुस्वारस्य प्रकृतस्वरूपज्ञानेन यथार्थतया लोकव्यवहारः शक्यते सम्पादयितुम्। यद्यपि शिक्षाग्रन्थेषु प्रातिशाख्येषु विशिष्टस्थलेषु अनुस्वारस्यैकमात्रत्वं द्विमात्रं च विहितं परन्तु प्रकृत्या अयं वर्णः व्यञ्जनत्वात् साधारणतया अस्य अर्धमात्रत्वमेव अस्माभिः ज्ञेयम्। येषु स्थलेषु शास्त्रकृद्भिः ह्रस्वत्वादिकं सूत्रेण उपदिष्टं तादृशेषु एव स्थलेषु तथा ज्ञेयम्, नान्यत्र। महाभाष्यकृता पतञ्जलिना पस्पशाह्निके उच्यते- "पुराकल्प एतदासीत् संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधीयते। तेभ्यस्तत्तत्स्थआनकरणानुप्रदानज्ञेभ्यो वैदिकाः शब्दा उपदिश्यन्ते। तदद्यत्वे न तथा" इति। व्याकरणमत्र उपलक्षणम्। पुरा सर्वे अध्येतारः सर्वं वेदाङ्गशास्त्रमधीयन्ते स्म। व्याकरणतः शिक्षाशास्त्रतश्च वर्णानां स्थानकरणानुप्रदानादीन् ज्ञात्वैव ते वेदमपठन्। परन्तु अद्यत्वे तथा न भवति। लोकेऽपि अस्माभिः अनुस्वारस्य विकृतोच्चारणं परिलक्ष्यते। तस्मात् शिक्षाशास्त्राध्ययनाभावात् वर्णानां सम्यक्स्वरूपज्ञानाभावाच्च यथार्थं वर्णोच्चारणं न दृश्यते। अनुस्वारोऽपि नास्य व्यत्ययः। अधुना यैर्मन्त्रोच्चारणं क्रियते तत्र अनुस्वारोच्चारणं सम्यकरूपेण कदाचिन्न दृश्यते, तस्य स्वरूपज्ञानावात्, उच्चारणज्ञानाभावाच्च। अतः शास्त्रेभ्यः अनुस्वारस्य स्वरूपं यथार्थतया ज्ञात्वा प्रयोगः करिष्यते चेत् तत्र न अनिष्टापत्तेराशङ्का उदेतीति शिवम्।

---

[1] श्रुतिवचनमिदं महाभाष्ये एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे उद्धृतम्।

[2] तैत्तिरीयोपनिषद् १.१.१

[3] सायणाचार्यविरचिता ऋग्वेदभाष्यभूमिका

[4] पाणिनीयशिक्षा ४-५

[5] वर्णरत्नप्रदीपिकाशिक्षा १४

[6] षोडशश्लोकीशिक्षा २

[7] नारदीयशिक्षा २.४.४

[8] माण्डूकीशिक्षा ८.११

[9] महाभाष्यस्य पस्पशाह्निकम्

[10] अष्टाध्यायी ८.३.२३

[11] तदेव ८.३.२४

[12] वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी १९७

[13] तदेव संज्ञाप्रकरणम्

[14] पाणिनीयशिक्षा २२

[15] ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् १.७

[16] तदेव १.१०
[17] तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम् १/६
[18] तदेव १/३४
[19] तदेव त्रिभाष्यरत्नम्
[20] Taittiriyapratiśākhyam. Ed. W. caland. P-28.
[21] वाजसनेयिप्रातिशाख्यम् ४.१
[22] तदेव ४.२
[23] पाणिनीयशिक्षा १३
[24] तदेव २२
[25] वाजसनेयिप्रातिशाख्यम्. १.३४
[26] तदेव १.८३
[27] पाणिनीयशिक्षा २३
[28] वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी संज्ञाप्रकरणम्
[29] याज्ञवल्क्यशिक्षा २.४२
[30] तदेव २.४७
[31] तदेव २.४८
[32] तदेव २.४९

निर्वाचितग्रन्थपञ्जी

घोषः, म. (सम्पा.) (१९३८). *पाणिनीयशिक्षा.* क्यालकाटा, पश्चिम वङ्गालः इउनिभार्सिटि अब क्यालकाटा.

झा, उ. (सम्पा.) (१९८९). याज्ञवल्क्यशिक्षा. वाराणसी, उत्तरप्रदेशः चौखाम्बा ओरियेन्टाला.

नेने, ग. शा. (सम्पा) (१९७७) वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी भट्टोजिदीक्षितस्य. वाराणसी, उत्तरप्रदेशः चौखैम्बा संस्कृत सिरिज ऑफिस.

पाठकः, ज. (सम्पा.) (२०१५). *अथर्ववेदप्रातिशाख्यम् अथवा अथर्ववेदीया चतुरध्यायिका*. वाराणसी, उत्तरप्रदेशः चौखाम्बा विद्याङवनम्.

भगवद्दत्तः (सम्पा) (१९२१). *माण्डूकीशिक्षा*. नइ दिल्ली, दिल्लीः मेहरचन्द लछमनदास पब्लिकेशन्स.

भिसे, इउ. आर. (सम्पा.) (१९८६). *नारदीयशिक्षा*. पुणा, महाराष्ट्रः भाण्डारकर ओरियेन्टाल रिसर्च इनष्टिटिउट.

वर्मा, वी. (सम्पा.) (१९७०). *ऋग्वेदप्रातिशाख्यम्*. वाराणसी, उत्तरप्रदेशः चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान.

वर्मा, सि. (१९६१). *क्रिटिकल स्टाडिज् इन द्य फोनेटिक अबजर्वेशन अब इन्डियन ग्रामारियन्स*. नइ दिल्ली, दिल्लीः मुन्सिराम मनोहरलाल ओरियेन्टाल पब्लिशार्स एण्ड वुकसेलार.

वसु, श. (सम्पा.) (१८९७). *अष्टाध्यायी*. वेनारस, उत्तरप्रदेशः सिन्धु चरण वोस.

शर्मा, वि. (सम्पा.) (१९३०). *तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम्*. माद्रास, तमिलनाडुः इउनिबर्सिटि अब माद्रास.

शर्मा, वि. (सम्पा.) (१९३४). *वाजसनेयिप्रातिशाख्यम्*. माद्रास, तमिलनाडुः इउनिबर्सिटि अब माद्रास.

सांख्यवेदान्ततीर्थ, द. (सम्पा.) (२००८). *तैत्तिरीयोपनिषत्*. कलकाता, पश्चिमवङ्गालः देव साहित्य कुटिर प्राइभेट लिमिटेड.

लोकव्यवहारे चित्तसमाधये योगशास्त्रोपयागिता

प्रभातकुमारमण्डलः,

शोधच्छात्रः,संस्कृतदर्शनविभागः, रामकृष्णमिशन्-विवेकानन्द-शैक्षणिक-शोधसंस्थानम्,
वेलुडमठः,हावडा,पश्चिमवङ्गः

भूमिका

चित्तमूलोयं सर्वो लोकव्यवहारः। चित्तवृत्त्यनुरूपमेव लोकः प्रवर्तते। कथमन्यथा एकस्मिन्नेव क्षेत्रे निक्षिप्तेभ्यः बीजेभ्यः अतुल्या अङ्कुरोत्पत्तिरिव समाने देशे काले च भिन्ना भिन्ना प्रवृत्तिर्दृश्यते जनानाम्। यथा पुरुषोत्तमस्य श्रीरामस्य वनगमनप्रसङ्गः। पट्टाभिषेकात् पूर्वं पितृन् अभिवन्दनाय यातः श्रीरामः पितुः विषन्नतां वीक्ष्य मातरं कैकेयीं तत्कारणं पप्रच्छ। तदा कैकेयी तं प्राह हे राम पुरा देवासुरसंग्रामे मह्यं मया रक्षितेन महाराजेन वरौ दत्तौ। तदद्य प्रार्थितौ राम भरतस्य अभिषेचनं तव च चतुर्दशवर्षाणि यावत् दण्डकारण्ये वासश्चेति वरौ इति। ततः रामः धर्मात्मा देशकालविद् अदोलायमानचित्तः किं कर्तव्यं किमकर्तव्यमिति विविच्य पित्राज्ञापरिपालने एव धर्मः इति निश्चित्य वनं प्रातिष्ठत्। वर्णयति अत्र कविकुलगुरुः कालिदासः-

दधतः मङ्गलक्षौमे वसानस्य च वल्कले।
ददृशुर्विस्मितास्तस्य मुखरागं समं जनाः॥[1] इति।

अर्थात् मङ्गलक्षोम पट्टाभिषेकार्थं वस्त्रं वल्कलं च धारयतः तस्य रामस्य समं मुखरागं मुखवर्णं जनाः विस्मिताः सन्तः ददृशुः। अर्थात् उभयकाले एव तस्य मुखरागः समान एव आसीत्। विकार एव नासीत् मनसि। न तु असमाहितचित्ताः एवं व्यवहर्तुं क्षमाः। यथा तत्रैव असमाहितचित्तस्य लक्ष्मणस्य व्यवहारः परिलक्षणीयः। स हि धर्मज्ञोपि हनिष्यामि सर्वान् भरतादीन्, पितुः आज्ञा कथमपि न परिपालनीया वनगमनेन अग्रजेन इति अधर्मं कथयति कौशल्याम्। वर्णयति च भगवान् वाल्मीकिः -

भरतस्याथ पक्ष्यो वा यो वास्य हितमिच्छति।
सर्वांस्तांश्च वधिष्यामि मृदुर्हि परिभूयते॥[2] इति।

रामश्च धर्मात्मा धर्मः एव श्रेष्ठः सोधुना पितृवचनपालनलक्षणः परिपालनीयः इति लक्ष्मणं बोधयति

धर्मो हि परमो लोके धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितम्।
धर्मसंश्रितमप्येतत्पितुर्वचनमुत्तमम्॥[3] इति।

यथा वा अध्यात्मरामायणे

सुखस्य दुःखस्य च न कोपि दाता
परो ददातीति कुबुद्धिरेषा।

अहंकरोमीति वृथाभिमानः
स्वकर्मसूत्रग्रथितो हि लोकः।। इति

रामः मूर्तिमान् धर्मः। परिस्थितिः या कापि वा भवतु समाधाय चित्तं कर्तव्याकर्तव्यविवेकेन आचरति सदा।

अतः अस्ति किञ्चित् नियामकं यत्तथा तथा प्रवर्तयति जनान्। तन्मनः। स्वरूपावस्थानादन्यत्र तद्वृत्त्यविशिष्ट एव पुरुषः। तथाहि पारमर्षं सूत्रम् - वृत्तिसारूप्यमितरत्र[4] इति। अर्थात् इतरत्र स्वरूपावस्थानादन्यत्र व्युत्थाने चित्तस्य या वृत्तयः शान्तघोराद्याः तदविशिष्टः तदभिन्नः एव पुरुषः। मलिने दर्पणे प्रतिबिम्बितं मुखं यथा मलिनमारोप्य शोचति आत्मानं मलिनोस्मीति एवं पुरुषोपि चित्तगतं सुखादि आत्मनि आरोप्य अध्यवस्यति अहं सुखी वा दुःखी वेति।

समाहितचित्त एव पुरुषः साधुलोकव्यवहारक्षमः यथा श्रीरामः। असमाहितचित्तस्तु निश्चतोपि दोलाचलचित्तवृत्तिना भूयते। यथा अर्जुनः अपरिहार्योधुना समरः, अतो हे केशव रथं मध्ये सेनयोः स्थापय, पश्यामि तावत् धृतराष्ट्रनीतापथबुद्धयः के युद्धाय समागताः। परन्तु तत्रैव सेनयोरुभयोः आचार्यान् पुत्रान् पितामहान् पौत्रान् स्वबान्धवान् च वीक्ष्य चञ्चलचित्तः हनिष्यामि अरीन् सर्वानाहवे इति पूर्वं कृतनिश्चयोपि विषण्णः। कथयति च स्थितिं स्वीयां वासुदेवाय -

दृष्टेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम्।

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते।।

गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते।

न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः।।[5] इति।

अन्ते च अलं युद्धेन , भैक्ष्याचर्येण वा जीविष्यामि , हे केशव अहं न योत्स्ये इति निश्चयं श्रावयति। एवम् असमाहितसमाहितचित्तयोः व्यवहारे भेदो महान् शक्यः परिलक्षयितुम्। असमाहितचित्ता एव पुरुषाः व्यवहरमाणाः अधिकाः दृश्यन्ते लोके। प्रतीयन्ते खलु व्याधिस्त्यानादिदुःखदौर्मनस्यादि विक्षिप्तचित्तसहभुवः। व्याधिसंशयादिचित्तमलाः दुःखदौर्मनस्यादि च लिङ्गं विक्षिप्तचित्ते। तानि सम्प्रति निरूप्यन्ते -

१ - चित्तविक्षेपाः -

विक्षिपन्ति अपनयन्ति योगात् चित्तमिति विक्षेपाः व्याध्यादयः अन्तरायाः। ते एव अन्तरायाः योगमलाः योगप्रतिपक्षाः इति अभिधीयन्ते। तान्निरूपयन्नाह भगवान् पतञ्जलिः - "व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनाऽलब्धभुमिकत्वाऽनवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः"[6] इति।

१.१ - व्याधिः।

व्याधिः नाम धातुरसकरणवैषम्यम्। वातपित्तकफाः शरीरधारणात् धातवः। गृहीतस्य आहारस्य परिणामविशेषः रसः। करणानि चक्षुरादीनि। वैषम्यं न्यूनाधिकभावः। तत्र वातादिधातुवैषम्ये तन्द्रानिद्राधाक्यस्तैमित्यादयः श्लोष्मजाः नखभेदपादशूलादयः वातजाः पित्तजाः वा ओषप्लोषादयः रोगाः सम्भवन्ति। वैषम्यं च तेषां चित्तचाञ्चल्यहेतुना अभक्ष्यभक्षणादिना सम्भवति। यत् यावत् भोक्तव्यं तत् तावत् न भुङ्क्ते। यत् न भोक्तव्यं तद्वा अधिकं भुङ्क्ते। रसवैषम्यमपि तथा। चित्ते निग्रहः नास्ति चेत् कुत्रचित् गत्वा पतेत् अस्थाने वा पादं स्थापयेत्।

१.२ - स्त्यानम्।

चित्तस्य अकर्मण्यता स्त्यानम्। एवं लोके भवति यत् अस्माभिः कार्यं क्रियते परन्तु चित्तं कुत्रचिदन्यत्र एव भवति। तदा कार्यं न साधु सिध्यति। यथा कश्चित् छात्र सम्यगुपविश्य होराद्वयं वा उच्चैः पठतु नाम यदि मनः तत्र नास्ति तर्हि पाठः फलाय न कल्प्येत।

१.३ - संशयः।

उभयकोटिस्पृग्विज्ञानं संशयः स्थाणुर्वा पुरुषो वा इति। लोके यथा कश्चित् छात्रः किम् एतत् पठामि उत तत्। किम् अहम् कार्याय एतस्मै समर्थः उत न। स तूत्तमः सर्वं साधयेत् अहं किं कुर्याम् इति सन्दिहानः निश्चयेन न किञ्चित् कुर्वाणः अन्ते तत्तत्कार्यासिद्धेः परितप्यति। एवं संशयाग्निरेव दहति चित्तम्। "संशयात्मा विनश्यति"[7] इति भगवता भृशं संशयानस्य नाश एव दर्शितः।

१.४ - प्रमादः।

अननुष्ठानशीलता अनवधानता शमादिभावनाभावो वा प्रमादः। यथा सत्यं वद धर्मं चर इति शास्त्रेण बोध्यते। अस्माभिस्तु तथापि तद्विरुद्धम् असत्यभाषणादि आचर्यते।

१.५ - आलस्यम्।

कफादिना देहस्य चित्तस्य च तमसा गुरुत्वात् अप्रवृत्तिः आलस्यम्। यथा प्राप्तं कार्यम् अद्य न करोमि श्रान्तोस्मि अत्यन्तं श्वः एव एतत् करोमि इति भावः। छात्रजीवने एतत् बहु

अनुभूयते आ वर्षं पठनीयानां विषयाणां आलस्यवशात् अपठितानां "समापनीयाः ते" इति बुद्धिः परीक्षायाः पूर्वस्मिन् मासे उदेति।

१.६ - अविरतिः

अविरतिः गर्धः तृष्णा अभिलाषः इत्यर्थः। तयाकृष्टः स्वकर्तव्यं विहाय अन्यत्र रमते पुरुषः। यथा दूरवाण्यासक्तः छात्रः अध्ययनम् अन्तरा तत्र रमते।

१.७ - भ्रान्तिदर्शनम्।

भ्रान्तिदर्शनं नाम विपर्ययः मिथ्याज्ञानम् गुर्वादिप्रमितार्थविपरीतनिश्चयः इत्यर्थः। यथा प्रसिद्धमाभाणकम् "সত্সঙ্গে সর্গবাস অসত্সঙ্গে নরকবাস" इति। साधुजनैः एव व्यवहारः कर्तव्यः इति तात्पर्यम्। परन्तु बालकाः विचारहीनाः असद्भिरेव व्यवहरन्ति। ते न सन्तः अनिष्टमेव इच्छन्ति भवतामिति बोध्यमाना अपि मात्रादिना तद्विपरीतमेन निश्चिन्वन्तः विपरीतमाचरन्ति। अन्ते च दुःखम् अनुभवन्ति। यथा वा अध्ययनकर्मणि। पित्रादिभिः वारं वारं बोध्यमानोपि न किञ्चिदपि अध्ययनेन भविता मम, अहं तु pubg क्रीडकः स्याम् तेनैव धनानि लभेय इति विपरीतं गृह्णाति।

अलब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वयोस्तु लोके तथा व्यवहारो न विद्यतेतोत्र न विचार्येते ते।

अन्यानपि अन्तरायान् निरूपयन्नाह - "दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः"[8] इति।

१.८ - दुःखम्।

दुःखं तावत् त्रिविधं भवति आध्यात्मिकम् आधिभौतिकम् आधिदैविकं च।आत्मानं शरीरं मनश्च अधिकृत्य प्रवर्तमानम् आध्यात्मिकं दुःखम्। शारीरं तावत् दुःखं वातादिवैषम्यजनितं नखभेदादि प्रसिद्धमेव। वैषम्यं च वातादीनां मनश्चाञ्चल्यहेतुना अभक्ष्यभक्षणादिना जायते। आन्त्यं तु मानसं कामादिजं विषादादि। यथा अर्जुनस्य चित्तासमाधानकारणः विषादः(depression)। आत्महननं (suicide) अपि मानसवैषम्येन एव जायते।

देवानधिकृत्य जायमानम् आधिदैविकम्। यथा वा महाराजदिलीपस्य पुत्राजनिशोकः देवनिमित्तः। तथाहि रघुवंशे उच्यते -

पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्वीं प्रति यास्यतः।
आसीत्कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि।
धर्मलोपभयाद्राज्ञीमृतुस्नातामिमां स्मरन्।
प्रदक्षिणक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु नाचर।।[9] इति।

तत्र धर्मलोपभयचित्तवृत्तिनाभिभूतचित्तः दिलीपः राजा धर्मज्ञोपि अमरावतीतः स्वराज्यम् आशु

गच्छन् कल्पवृक्षच्छायामाश्रितायां कामधेन्वां प्रदक्षिणार्हायां साधु नाचचार। ततश्च आत्मावमाननेन क्रुद्धा सुरभिः राजानं शशाप। निमित्तं च शोकस्य पुत्राजनिलक्षणस्य राज्ञः स सुरभिशापः। उच्यते खलु "प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः"[10] इति।

आधिभौतिकं नाम भूतानि व्याघ्रादीनि अधिकृत्य अधिकृतम्। यथा लोके सर्पादिजनिता भीतिः। प्रियविच्छेदजनितो वा खेदः। सन्तस्तु तत्र "संयोगो विप्रयोगान्तः"[11] इति अवधार्य पूर्ववत् व्यवहरति।

१.९ - दौर्मनस्यम्।

दौर्मनस्यं नाम चित्तस्य क्षोभः। शान्ते सरोवरे प्रस्तरनिक्षेपेण यथा क्षोभो जायते एवम् इच्छाविघातात् मनसोपि क्षोभो जायते। बाहाभ्यन्तरकारणैः चित्तस्य अस्वास्थ्यम् चित्तचाञ्चल्यम् इत्यर्थः। यथा यत्किञ्चित् वस्तु यथा दुरवाणी द्विचक्रिका वा अपेक्षिता इति इच्छायाः विघातेन क्रोधः विषादो वा जायते। तदनुसारं च व्यवहरति अनुचितम्।

१.१० - अङ्गमेजयत्वम्।

अङ्गमेजयत्वम् अङ्गकम्पः। यथा गीतायाः प्रथमाध्याये अर्जुनस्य विषादजन्यः अङ्गकम्पः। लोकेपि भयार्तस्य अङ्गकम्पः बहुधा परीलक्षयितुं शक्यः। यथा छात्रस्य परीक्षाभीतिजन्यः अङ्गकम्पः।

१.११ - श्वासप्रश्वासौ।

प्रयत्नम् अन्तरा प्राणः स्वयमेव यं बाह्यं वायुमतिशयेन आचमति अन्तः प्रवेशयति स श्वासाभिधः विकारः। श्वासविपरीतश्च प्रश्वासः। तदा प्राणः पुरुषप्रयत्नं विनातिशयेन कौष्ठ्यं वायुं बहिः निःसारयति। इमौ श्वासप्रश्वासौ यथाक्रमं रेचकपूरकविरोधिनौ।

एवं त्रिविधदुःखानि व्याधयः आधयश्च सर्वेऽन्तरायाः चित्तविक्षेपहेतवः। कदाचित् मानसोद्वेगवशात् शारीराः अपि रोगाः जायन्ते। यथा छात्रस्य परीक्षायाः अत्यन्तं भीतस्य ज्वरो मे भविता भ्रमति मे शिरः स्वस्थः नास्मि इति तीव्रचित्तोद्वेगवशात् ज्वरः शिरोवेदना वा जायते इति लोके परिलक्ष्यते।

सर्वेप्यमी अन्तरायाः व्याध्यादयः चित्तविक्षेपवतः एव सम्भवन्ति न तु चित्तसमाधिवतः। उक्तं च व्यासभाष्ये - "विक्षिप्तचित्तस्यैते भवन्ति। समाहितचित्तस्यैते न भवन्ति" इति।

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते।
सङ्गत्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते।।

क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः।
स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति।।[12]

इति असमाहितचित्तस्य एव नाशान्ता गतिः प्रोक्ता भगवता न तु समाहितचित्तस्य। समाहितचित्तः तथा विकृतगुणानां कृते आस्पदमेव न ददाति। चित्तसंयमात् व्यवहारे दक्षता उदेति। संयमी यत्करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति। भगवती श्रुतिरपि वक्ति - "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति"[13] इति। स हि विषयचयनं विषये आसक्तिं च बुद्धिपूर्वकमेव करोति। यत् करोति तदेव सम्यक् भवति।

चित्तासमाधानकारणात् चित्तस्य नियन्त्रणं न सम्भवति। स्वायत्तीकरणं च चित्तस्य न स्थगनमपि तु यथाभिमतं प्रवर्तनम्। यथा वाइक्-याने मम नियन्त्रणम् अस्ति इत्यस्य यानं स्थगयितुं प्रभवामि इति नार्थोपि तु यथाछन्दं तत् चालयितुं समर्थः इत्यर्थः। चित्तं वशे नास्तीत्यतः एव समस्या जायते। यथा कश्चित् छात्रः श्वः चतुर्वादने अवश्यमुत्थाय पठिष्यामि कथमपि अन्यथा न भविता इति निश्चित्य दूरवाण्यां घटियन्त्रे वा संकेतं(alarm) स्थापयति। परन्तु घननिद्राच्छन्नः कदाचित् स संकेतं न शृणोति। कदाचित् शृणोति परन्तु इतोपि पञ्चनिमेशान् शये इति चिन्तयति। पञ्चनिमेशाश्च कदा घण्टायते इति नैव ज्ञायते। तदनन्तरं च मनः तं खेदयति अयि भोः निश्चित्यापि समये नोत्थितं त्वया। त्वया किमपि न सिद्ध्येत् इति। अथवा संकेतं श्रुत्वा उत्थाय पठति चेदपि तत्र नैरन्तर्यं स्थापयितुं न प्रभवति। यथा वा वयं वर्षारम्भे पञ्जिकां निर्माय इतः एतदनुसारि एव जीवनं भविता इति निश्चयं कुर्मः। परन्तु प्रायेण तस्याः आयुः अधिकाधिकं सप्ताहद्वयमेव भवति इति लोकप्रसिद्धम्। कथमेवम् भवतीति चेत् चित्तस्य नियन्त्रणाभावादेव एवम्भवति। यथा वा सः राहुलस्तु सम्यक् छात्रः। तस्य भाविकालः उज्ज्वलः। अहं तु मूढः मया किमपि न भविता इति अवसादग्रस्तो भवति। कदाचित् गृहान्तःकलहाः अपि अल्पीयसा उचितव्यवहारेण शमयितुं शक्याः तथापि अभिमानाद्यभिभूताः जनाः स्वमानरक्षणे तत्पराः न तथा कुर्वन्ति। मानं हित्वा खलु सुखी भवेत्।

एवं विचारयामश्चेत् जीवने उपागतानां समस्यानां मूलकारणं चित्तमेव इति स्थिरीकृतं स्यात्। चित्तोद्वेगहेतुरेव सकलोप्यनर्थप्रचयः। तदुपायश्च चित्तैकाग्र्यम्।

२ - चित्तसमाधानोपायाः।

ऐकाग्र्यं समाधानं वा चित्तस्य नैर्मल्ये सति सम्भवं न तूद्वेगे। उद्वेगप्रशमनोपायौ च प्रोक्ते अभ्यासवैराग्ये "अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः"[14] इति। भगवान् वासुदेवोपि मनोनिग्रहाक्षमाय पार्थाय अभ्यासवैराग्यलक्षणौ एव मनोनिग्रहोपायौ उपदिदेश।

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते। इति।

२.१ - अभ्यासवैराग्ये।

अभ्यासो नाम स्थित्यै चित्तस्य प्रशान्तवाहितायै सम्पाद्यमानो यत्नः। उक्तं च “तत्र स्थितौ यत्नोभ्यासः”[15] इति। स च सत्कारपूर्वकं सादरं नैर्यन्तर्येण च क्रियमाणः फलप्रदो भवति नान्यथा।

वैराग्यं च शास्त्रे तुरीयं वशीकारसंज्ञमेवाभिमतम् तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यं वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् इति। तथाहि अपरवैराग्यस्य हि यतमानसंज्ञा , व्यतिरेकसंज्ञा , एकेन्द्रियसंज्ञा , वशीकारसंज्ञा चेति चत्वारो भेदाः। तेषु चरमं शास्त्राभिमतम्। न तु लोकजीवने तद्घटते। तद्धि परिहर्तव्यानां परिहारलक्षणम्। यथा परीक्षायामुत्तीर्णोहं स्यामिति निश्चितः विद्यार्थी अध्ययनभिन्नकार्याणि परिहर्तव्यानि परिहरेत्। यथा वा कश्चित् क्रीडकः क्रीडाभिन्नकार्याणि परिहर्तव्यानि परिहरेत्। अभ्यसेच्च तन्मात्रं नैरन्तर्येण। इत्थं भिन्नभिन्नक्षेत्रे भिन्नभिन्नलक्षणं वैराग्यं ज्ञेयम्। कदाचित् एवं सन्देहः स्यात् केवलेन अभ्यासेन वैराग्येण वा चित्तं समाहितं स्यान्न वा इति। तत्र नास्ति विकल्पः समुच्चितेन एव अभ्यासवैराग्येण चित्तसमाधानम्। तथाहि उक्तं वाचस्पतिमिश्रेण - "अभ्यासवैराग्ययोर्वैराग्ये जनयितव्येवान्तरव्यापारभेदेन समुच्चयः न तु विकल्पः"[16] इति। योगवार्तिकेपि उक्तम् - "अभ्यासवैराग्ययोरवान्तरव्यापारभेदेन निरोधजनने समुच्चय एव न विकल्प"[17] इति।

अन्यान्यपि साधनानि प्रोक्तानि -

२.२ - ईश्वरप्रणिधानम्।

प्रणिधानं नाम भक्तिविशेषः विशिष्टमुपासनं सर्वक्रियाणां ईश्वरे अर्पणं कर्मफलसन्न्यासो वा। तेन प्रसन्नः अभिमुखीकृतः ईश्वरः तम् अनुष्ठातारं अभिध्यानमात्रेण सङ्कल्पमात्रेण अनुगृह्णाति। तस्मादपि अनुष्ठातुः आशु समाधिलाभो भवति।

२.३ - जपः।

तज्जपस्तदर्थभावनम् अर्थात् तस्य ईश्वरवाचकस्य प्रणवस्य सार्धत्रिमात्रिकस्य ओंकारस्य यथावदुच्चारणं जपः। स च तदर्थभावनया प्रणवार्थेश्वरभावनया अलङ्कृतः स्यात्। प्रियनामग्रहणे यथा लोकः प्रसीदति एवं भगवानपि प्रणवजपेन प्रसन्नो भवति। तत्र प्रणवः एव जपनीयः इति नास्ति अन्यदपि रामनाम कृष्णनाम वा जपाय ग्रहीतुं शक्यम्।

२.४ - मैत्र्यादिभावना।

सुखवत्सु मैत्री मित्रता सौहार्दं स्थापनीयं साधु एषां सुखित्वमिति न तु ईर्ष्या। दुखितेषु च कथं नु एषां दुःखनिवृत्तिः स्यादिति करुणाभावः दयाभावः भवेत्। न तत्र ताटस्थ्येन भवितव्यम्। पुण्यवत्सु च हर्षः तद्विपरीतषु च उपेक्षाभावः औदासीन्यं धारणीयम् न तु द्वेषादि। एवं तेषु तेषु तथा भावनया चित्तमलेषु लीनेषु शुक्लो धर्मः चित्तं प्रसादयति। प्रसन्नं च चित्तं आशु ऐकाग्र्यं स्थितिपदं लभते। तदुक्तम् - मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् इति। गीतायामप्युक्तं -

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति।

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते।।[18] इत्यादि।

२.५ - प्राणायामः।

प्राणायामोपि अन्यतमः चित्तसमाध्युपायः। रेचकपुरककुम्भकलक्षणेन प्राणायामेन प्राणनिग्रहे प्राणामनसोः सहभावित्वात् चित्तमेव निगृहीतं भवति। अस्य च एकाग्रतायां दोषनिर्हरणद्वेरेणैव सामर्थ्यम्। दोषनिवर्तकत्वं चास्य

इन्द्रियाणां बलं प्राणस्तेषां यत्नेन निग्रहात्।

विक्षेपहेतवोक्षाणां दह्यन्ते दोषराशयः।[19]

तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात्।[20] इत्यादि श्रुतिस्मृतिप्रसद्धिम्।

२.६ - यथाभिमतध्यानम्।

यदेव अभिमतं पुरुषस्य आन्तरं बाह्यं वा हरिहरविग्रहादि तस्यैव आदौ ध्यानं कर्तव्यम्। ध्यानं नाम प्रत्ययैकतानता। तस्मिन्नेव विषये चित्तस्य स्थिरीकरणम्। तत्र लब्धस्थितिकं चित्तम् अन्यत्रापि आशु स्थितिं लभते।

२.७ - क्रियायोगः

क्रिया एव योगः क्रियायोगः। योगसाधनत्वात् योगोपायत्वात् क्रिया योगः इत्युच्यते। तपःस्वाध्यायेश्वरप्राणिधानानि क्रियायोगः। व्यवहारे अस्य प्रभावः वक्तुं शक्यते एव। तपस्यादिभिः संयमः आत्मनिग्रहः सिध्यति। तदा युक्तं कार्यं यथोचितं कर्तुं शक्यते। शान्तमनस्कत्वे एव सर्वं पर्यवसितं भवति। स्वाध्यायो नाम प्रणवादिपवित्राणमन्त्राणां जपः मोक्षशास्त्राध्ययनं वा। साधुग्रन्थाध्ययनेन उत्साहादिलाभः प्रसिद्धो लोके। सर्वक्रियाणां परमगुरावर्पणं कर्मजन्यदृष्टादिफलसन्न्यासो वा ईश्वरप्रणिधानम्। गीतायामपि उच्यते -

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा।।[21]

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः।।[22] इत्यादि।

अयमाशयः यत्किञ्चिद्वा कर्तव्यं तत्सर्वं भगवदर्पणबुद्ध्या कर्मजन्यफललिप्सामन्तरेण कर्तव्यम्। तदा दोषः तं न स्पृशति। एतत्सर्वम् अलौकिकम् इति न लोकेपि एवं क्रियते। अधुनापि जनाः यत्किञ्चित् कर्मानुष्ठाय भगवति समर्पयन्ति श्रीकृष्णार्पणमस्तु श्रीरामकृष्णार्पणमस्तु इत्यादि। क्रियायोगानुष्ठानेन च अविद्या अस्मिता रागः द्वेषः अभिनिवेशः इयैते पञ्च क्लेशाः शिथिलीक्रियन्ते। ततो हि आशु समाधिः सिध्यति। तथाहि सूत्रम् – "समाधिभावनार्थः

क्लेशतनूकरणार्थश्च"[23] इति।

२.८ - हठयोगः।

हठयोगः एव घटस्थयोगः इत्युच्यते। एष शरीरसम्बद्धो योगः। घेरण्डसंहिता पूर्णा हठयोगविषयिनी एव।

शोधनं दृढता चैव स्थैर्यं धैर्यं च लाघवम्।

प्रत्यक्षं च निर्लिप्तिं च घटस्थसप्तसाधनम्।। इति एतदभ्यासेन शोधनादयः सप्त भावाः सिद्धाः भवन्ति। तद्य यथा धौतिबस्त्यादिषड्भिः कर्मभिः शरीरस्य शोधनं सिद्धं भवति। कफादिदोषाः निवार्यन्ते। यथा त्रिविधकलापभातिना कफदोषः निवार्यते। तथाह्युक्तं घेरण्डसंहितायाम् -

कपालभातिं त्रिधा कुर्यात् कफदोषं निवारयेत्।।[24] इति

सिद्धपद्मभद्रादीनि आसनानि तेषामभ्यासेन शरीरे दृढता आगच्छति। महामुद्रादिमुद्रया स्थिरता। यथा महामुद्रायाः फले प्रोच्यते -

क्षयकासं गुदावर्तं प्लीहां जीर्णज्वरं तथा।

नाशयेत् सर्वरोगांश्च महामुद्रातिसेवनात्।।[25] इति

प्रत्याहारेण कामादयो रिपवः क्षीयन्ते। एवमन्यत्।

किं बहुना सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते(२.४८) इति समत्वभावः एव योगः। समत्वबुद्ध्या क्रियमाणानि कर्माणि योगपदवीमारोहन्ति। तदा कर्मयोगः सिध्यति। तेन च चित्तशुद्धिः जायते। तदा चित्तं यथाभिमतं चालयितुं समर्थो भवति पुरुषः। अर्जुनेनापि योयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन६.३३ इति साम्यं समत्वमेव योगः इति गृहीतम्। चित्तस्य संयमे सति समता नान्यथा।

दोषादिसमत्ववानेव पुरुषः स्वस्थः इत्यभिहितः आयुर्वेदे। तथाहि सुश्रुतसंहितायां -

समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः।

प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते।।[26] इति।

कामक्रोधौ एव पुरुषं पापाचारे बलादिव नियोजयतः। इन्द्रियनिग्रहः एव तत्रोपायभूतः इति भगवदुपदेशः।

तस्मात्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ

पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम्।।[27] इति

स एव योगः। तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणामिति श्रुतिरपि इन्द्रियनिग्रहं योगं कथयति।

आचार्यैः कौटिल्यैरपि उक्तम् अर्थशास्त्रे - कृत्स्नं हि शास्त्रमिदमिन्द्रियजयः इति। अतः चक्षुरादीन्द्रियाणां निग्रहः कर्तव्यः। निग्रहश्च यथाभिमतविषयप्रवृत्तिलक्षणः न तु विषयप्रवृत्तिस्थगनम्।

२.९ - यमनियमौ।

यमनियमौ तावत् समाधेः अङ्गभूतौ। यमं निरूपयन्नाह – अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः यमाः इति। तत्र अहिंसा नाम सर्वथा सर्वदा च प्राणिनाम् अपीडनम्। एतन्मूलाः एव अन्ये यमाः नियमाश्च। सा एव परमो धर्मः। तथाह्युक्तं महाभारते - अहिंसा परमो धर्मः इति। अहिंसाप्रतिष्ठायां सत्यां प्रतिष्ठिताहिंससन्निधानात् शाश्वतिकविरोधा अपि अहिनकुलादयः वैरं परित्यजन्ति। यथा दृष्टस्य अनुमितस्य श्रुतस्य वा विषयस्य तथैव कथनं चिन्तनं च सत्यम्। मनोपि तत्र तात्पर्ययुक्तं स्यादित्यर्थः। अतः यदा दृष्टादिविपरीतार्थबोधने तात्पर्यं तदा यथार्था वागसत्या एव यथा अश्वत्थामा हत इति युधिष्ठिरवाक्यम्। सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वं सिध्यति। तद्यथा धार्मिको भूयास्त्वमिति वचनात् संबोध्यो धार्मिको भवति। स्वर्गं प्राप्नुहीति स्वर्गं प्राप्नोति। शास्त्रविधिमुत्सृज्य परतः द्रव्यास्वीकरणम् अस्तेयम्। परदव्यलोभः न स्यादित्यर्थः। प्रतिष्ठितास्तेयो योगी सङ्कल्पमात्रेण सर्वरत्नानि लभते। तथाहि सूत्रम् - "अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम्"[28] इति। कायेन मनसा वाचा च स्मरणाद्यष्टविधमैथुनत्यागः ब्रह्मचर्यम्। एतत्प्रतिष्ठायां वीर्यलाभो भवति। वीर्यं नाम सामर्थ्यम्। क्षयादिदोषदर्शनात् विषयाणाम् असंग्रहोपरिग्रहः। अस्य सिद्धौ योगी अतीतवर्तमानभविष्यजन्मनां ज्ञानं लभते।

नियमास्तावत् शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायोश्वरप्रणिधानानि। शौचं नाम बाह्यम् आभ्यन्तरञ्च शुचित्वम्। आद्यं मृज्जलादिना अपरञ्च चित्तमलापनयनेन सिध्यति। तत्र उत्तरशौचस्य चित्तशुद्धिद्वारा समाधिः एव फलम्। सन्निहितविषयादधिकस्य प्राप्तौ अलिप्सा सन्तोषः। तस्मिन् सति निरतिशयानन्दावाप्तिः भवति। शीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं तपः। तेन चित्तमलाः क्षीयन्ते। स्वाध्यायेन च इष्टदेवतासंप्रयोगो भवति। ईश्वरप्रणिधानेन च अन्तरायाः विनश्यन्ते। एवं लोके यद्यत् प्रार्थ्यते वीर्यादि तत्सर्वं यमादिना एव सिध्यति। अन्ततो गत्वा चित्तशान्तिः एव फलम्। तथाहि भागवते प्रोक्तं -

दानं स्वधर्मो नियमो यमश्च श्रुतं च कर्माणि च सद्व्रतानि।

सर्वे मनोनिग्रहलक्षणान्ताः परो हि योगो मनसः समाधिः।। इति।

यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यमनस्कः सदाशुचिः।

न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति।।[29]

इति असमाहितचित्तस्य आत्मप्राप्तिलक्षणलक्ष्याप्राप्तिः प्रोक्ता। एवं लोकेपि नावाप्नोति लक्ष्यममनस्कः। समाहितचित्तस्य तु ध्रुवा लक्ष्यप्राप्तिः - स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते

इति काठकश्रुतेः।

चित्तसमाधानात् प्रज्ञा समुपजायते। ततः संस्कारः संस्कारतश्च प्रज्ञेति चक्रम्। स च संस्कारः प्रतिबध्नाति चित्तविक्षेपजनकं संस्कारम्। तथाहि सूत्रं - तज्जः संस्कारोन्यसंस्कारप्रतिबन्धी इति। विक्षेपकसंस्काराणाम् अनुद्बोधे कामादीनामनुत्पत्तिः। ततो न कामादिविषयकचित्तवृत्तिः। एवं भवति शनैः विक्षेपशमनम्। अन्यथा रागद्वेषादिभिः चित्तवृत्तौ सत्यां रागादिवृत्तिजनकसंस्कारजनेः रागादिभावनैव दृढा भवेत्।

उपसंहारः

एवं सर्वथा शास्त्रम् अलौकिकं किञ्चित् प्रतिपादयति इति नास्ति। लोकसम्बन्धिविषयस्य अनिरूपणे व्यर्थमेव स्यात् शास्त्रम्। अलौकिकेन शास्त्रेण किन्नु मम स्यात्। मनः एव सर्वस्य अनर्थप्रचयस्य मूलम्। तदग्रहणे बन्धः तद्विलये च मोक्षः। उक्तं ह्युपनिषदि - "मनः एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः"[30] इति। तस्य शमाय एव शास्त्राणि सकलानि प्रवृत्तानि। शान्तमानसस्यैव शास्त्रं करायत्तं भवति। तथाहि उक्तं महाभारते -

शमार्थं सर्वशास्त्राणि विहितानि मनीषिभिः।

स एव सर्वशास्त्रज्ञः यस्य शान्तं मनः सदा।। इति।

शान्तमानसस्य एव सुखम् "अशान्तस्य कुतः सुखमिति"[31] स्मृतेः। सूक्ष्मदृष्ट्या विचारयामश्चेत् जीवने उपागतानां समस्यानां मूलं चित्तस्य असमाधानमेव इति परिलक्ष्यते। मनसि यथा भावः तथा जनानां व्यवहारः। चित्तसमाधानोपायश्च योगः। चित्तसमाधौ आलस्यं संशयः किंकर्तव्यमूठता प्रमादः अवसादः विषादः इत्यादयः सर्वे भावाः अपगताः भवन्ति। समाधिसद्भावे संशयादीनामभावात् व्यवहारः सर्वदा उचितो जायते। अन्यथा तु संशयादिवशंगतः यत्किञ्चित् व्यवहरति। अतः सम्प्रत्यपि विद्यते योगशास्त्रस्य उपयोगिता इति शम्।

आश्रितग्रन्थसूची

1. महर्षिः,पतञ्जलिः,"योगसूत्रम्(षट्टीकोपेतम्)",पण्डित शास्त्री,ढुण्ढिराज,(सम्पादकः),तृतीयसंस्करणम्,चौखम्भा संस्कृत भवन,२००१.
2. महर्षिः,पतञ्जलिः,"पातञ्जलयोगदर्शन",स्वामी,श्रीब्रह्मलीनमुनिः,(सम्पादकः),तृतीयसंस्करणम्,चौखम्भा प्रकाशन,२०१०.
3. महर्षिः,पतञ्जलिः,"पातञ्जलयोगदर्शनम्",कर्णाटक,विमला,(सम्पादिका),प्रथमस्करणम्,रत्ना पब्लिकेशन्स,२०१०.
4. महर्षिः,वाल्मीकिः,"रामायणम्",देवनाथन्,आर्,पाण्डेय,प्रकाश,(सम्पादकौ)द्वितीयसंस्करणम्,परिमल पब्लिकेशन्स,२००६.

5. मिश्रः,वाचस्पतिः,"सांख्यतत्त्वकौमुदी",हरिरामशुक्लः,पण्डितः,(सम्पादकः)प्रथमसंस्करणम्, चौखम्भा प्रकाशन,२०१६.

6. https://sa.wikiquote.org/s/v7

---

[1]रघुवंशम् - १२.८
[2]रामायणम् - २.२१.११
[3]रामायणम् - २.२१.४१
[4] योगसूत्रम् –१४.
[5]श्रीमद्भगवद्गीता - १.२८-३०
[6]योगसूत्रम् - १.३०
[7]श्रीमद्भगवद्गीता - ४.४०
[8]योगसूत्रम् - १.३१
[9]रघुवंशम् १.७५,७६
[10]तत्रैव १.७९
[11]रामायणम् २.१०५.१६
[12]श्रीमद्भगवद्गीता - २.६२,६३
[13]छान्दोग्योपनिषत् १.१.१०
[14]योगसूत्रम् - १.१२
[15] योगसूत्रम् - १. १३
[16]तत्त्ववैशारदी - पेज.२२७
[17]योगवार्तिकम् - पेज.२२८
[18]श्रीमद्भगवद्गीता - २.६४,६५
[19]योगसूत्रम्(षट्टीकोपेतम्) - पेज.४१
[20]अमृतनादोपनिषत् - ७
[21]श्रीमद्भगवद्गीता - ५.१०
[22]तत्रैव – ३.३०
[23] योगसूत्रम् २.२ –
[24]घेरण्डसंहिता १.५६
[25]तत्रैव ३.८
[26] सुश्रुतसंहिता - १.१५.४४
[27]श्रीमद्भगवद्गीता ३.४१
[28]योगसूत्रम् २.३७
[29]कठोपनिषद् - १.३.७
[30] अमृदबिन्दूपनिषत् -१२.
[31] श्रीमद्भगवद्गीता -२६.२

जानकीहरणे कालिदासस्य काव्यभावना

डॉ. प्रीतम-मण्डलः,
सहायकाध्यापकः, पोलवा-महाविद्यालयः, पोलवा, हुगली

सारः- नवनवोन्मेषशालिणीं प्रतिभामुपजीव्य कवयो यद्यपि नवनवकाव्यानि विरचयन्ति तथापि तेषां रचनासु किमपि सादृश्यं समापतति। वस्तुतः कवयः प्रायशः पूर्ववर्तिकविरचनाप्रभावेन प्रभावान्विताः भवन्ति। भाषाभावच्छन्दोऽलंकारशैलीप्रभृतिषु कवीनां स्वकीया चिन्ताधारा यद्यपि तिष्ठति तथापि सम्यक् निरीक्षणेन अवगम्यते यत् यस्य कस्यचित् रचनाक्षेत्रेऽन्येषां पूर्वाचार्याणां प्रभावः क्वचित् क्वचित् परिलक्ष्यते। एवं कुमारदासस्योपरि पूर्ववर्तिकालिदासस्य प्रभावः दृश्यते। अधुनात्र कुमारदासस्य जानकीहरणमहाकाव्ये प्रतिफलिताः कालिदासस्य प्रभावाः समासेन उपस्थाप्यन्ते।

कुञ्चिकाशब्दाः- कुमारदासः, जानकीहरणम्, कालिदासः, रघुवंशम्, कुमारसम्भवम्, मेघदूतम्, अभिज्ञानशकुन्तलम्, प्रभावाः, सादृश्यानि

मूलम्- कालिदासोत्तरकालिकेषु महाकाव्यरचयितृषु कुमारदासोऽन्यतमः। कविनानेन विंशतिसर्गेषु विभक्तं जानकीहरणम् इति महाकाव्यं व्यरचि। आदिकविवाल्मीकिविरचितं श्रीमद्रामायणमेव काव्यस्यास्य उपजीव्यत्वेन स्वीकृयते। अपि च कविरयं महाकविकालिदासं सर्वथा अनुचकार स्वकाव्यनिर्माणावसरे। यद्यपि रघुवंशम्, कुमारसम्भवम्, मेघदूतम्, अभिज्ञानशकुन्तलम् इति ग्रन्थचतुष्टयस्य प्रभावःकुमारदासस्य जानकीहरणे दृश्यते तथापि रघुवंशम् इति महाकाव्यस्य प्रभावः जानकीहरणे सर्वाधिकः प्राप्तरूपः परिलक्ष्यते। अतः उभयोरेव कविवरयोः कालिदासकुमारदासयोः रचनासु आख्यानगतं भावगतं श्लोकगतं कल्पनागतं वा सादृश्यं परिप्राप्यते। अधुनात्र तयोः कविकर्मसु प्राप्यमाणानां सादृश्यानां सामासिकं चित्रमेकं चित्रयितुं यत्यते।

अयोध्यायाः ततश्च महाराजस्य दशरथस्य दिग्विजयस्य वर्णनेन जानकीहरणमहाकाव्यं प्रारभते। रघुवंशमहाकाव्ये षोडशसर्गे अयोध्यालक्ष्म्याः आक्षेपमाध्यमेन अयोध्यायाः प्रासादः,

राजपथः, दीर्घिका, उद्यानमित्यादयः विषयाः प्रकारान्तरेण वर्णिताः।[1] रघुवंशस्य अयोध्यावर्णनेन सह जानकीहरणस्य अयोध्यावर्णनम् अंशतः समतामेति।

दिङ्मात्रमुदाहरणं यथा-

'निशासु भास्वत्कलनुपूराणां यः सञ्चरोऽभूदभिसारिकाणाम्।

नदन्मुखोल्काविचितामिषाभिः स वाह्यते राजपथः शिवाभिः॥'[2]

इति रघुवंशान्तर्गतश्लोके सुसमृद्धायाम् अयोध्यायाम् अभिसारिकाणामवस्था कथिता। जानकीहरणेऽपि तासामवस्थां वर्णयता कविना निगदितम्-

'कृत्वापि सर्वस्य मुदं समृद्ध्या हर्षाय नाभूदभिसारिकाणाम्।
निशासु या काञ्चनतोरणस्थरत्नांशुभिर्भिन्नतमिस्त्रराशिः॥'[3] इति।

अपि च मेघदूते अलकावर्णनस्य प्रतिबिम्बनं जानकीहरणस्य अयोध्यानगरीवर्णनायां विलोक्यते। तद्यथा-

'अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहाग्राः।
प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः॥'[4]

इत्यस्मिन् श्लोकार्धे आकांशस्पर्शिनां प्रासादानाम् उल्लेखः कालिदासेन विहितः। कुमारदासेनापि अयोध्यावर्णनकाले तादृशप्रासादं वर्णयता उक्तम्-

'चीनांशुकैरभ्रलिहामुदग्रशृङ्गाग्रभागोपहितैर्गृहाणाम्।'[5] इति।

रघुवंशे दशरथस्य दिग्विजयः[6] पञ्चभिः श्लोकैः संक्षेपेण वर्णितः। जानकीहरणे विषयेऽस्मन् विस्तृतं वर्णनं विहितम्।[7] दिग्विजयवर्णनविषये दशरथमपेक्षया रघोः दिग्विजयवर्णनेन[8] कुमारदासः प्रभावित आसीत्। तद्यथा-

पृथिवीं जिगीषोः रघोः आदौ पूर्वदिशं प्रति गमनम्[9], पूर्वसागरं प्रति सैन्यानां सरणम्[10], यवनस्योल्लेखः[11] चेत्यादिविषयाः जानकीहरणेऽपि दशरथस्य दिग्विजयकाले[12] प्रसङ्गतः उल्लिखिताः।

रघुवंशे जानकीहरणे च दशरथस्य मृगयायाः वर्णनं विस्तृतेन विहितम्।[13] उभयत्र वर्णना प्रायेण तुल्यरूपता प्राप्ता। तद्यथा-

'लक्ष्मीकृतस्य हरिणस्य हरिप्रभावः प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहम्।

आकर्णकृष्टमपि कामितया स धन्वी वाणं कृपामृदुमनाः प्रतिसंजहार।।'[14]

इत्यस्मिन् रघुवंशान्तर्गतश्लोके हरिणयुगलं निरीक्ष्य करुणार्द्रचित्तः दशरथः मृगप्रहारकार्यात् आत्मनः अभिलाषं दुरीचकार। इयञ्च कालिदासवर्णना अनुरूपयैव रीत्या वाणीरूपमासादिता जानकीहरणे। तथा चोक्तं कुमारदासेन-

'अन्योन्ववक्त्रार्पितपल्लवाग्रग्रासं नृवीरस्य कुरङ्गयुग्मम्।
प्रियानुनीतौ भृशमिष्टचाटुचेष्टस्य घाताभिरतिं निरासे।।'[15] इति।

रघुवंशे दशमसर्गे रावणोत्पीडनात् मुक्तिलाभाय देवतानां विष्णुं प्रति गमनम्, विष्णोः वर्णम्, देवानां विष्णुस्तुतिश्चेत्यादयः वर्णिताः।[16] कुमारसम्भवे द्वितीयसर्गे तारकासुरस्य अत्याचारेण क्लिष्टानां देवानां ब्रह्मणः सविधे गमनादिवृत्तान्तः वर्णितः।[17] उक्तमहाकाव्यद्वये उल्लिखितस्य वर्णनस्य प्रतिबिम्बनमालोक्यते जानकीहरणे द्वितीयसर्गे।[18] तद्यथा कुमारसम्भवे द्वितीयसर्गे दृश्यते यत् पुरतः इन्द्रदेवं स्थापयित्वा देवाः ब्रह्मणः सविधे जग्मुः। तथोक्तं कालिदासेन-

'तस्मिन्विप्रकृताः काले तारकेण दिवौकसः।
तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायंभुवं ययुः।।'[19] इति।

रघुवंशेऽपि कथितम्-

'तस्मिन्नवसरे देवाः पौलस्त्योपप्लुता हरिम्।
अभिजग्मुर्निदाघार्ताश्छायावृक्षमिवाध्वगाः।।'[20] इति।

जानकीहरणेऽपि विष्णुं निकषा देवतानां गमनकाले समैव वर्णिना समुपलभ्यते-

'रावणेन रणे भग्ना देवा दावाग्नितेजसा।
द्रष्टुं जगत्पतिं जग्मुः पुरस्कृतपुरन्दराः।।'[21] इति

रघुवंशे प्रथमसर्गे वशिष्ठमुनेः तपोवनस्य संक्षिप्तवर्णनायां[22] मुनिकन्याभिः वृक्षादीनां परिपालनम्[23], ऋषिपत्नीमृगयोः सस्नेहसम्पर्कः[24], यज्ञोत्थितधूमैः आश्रमस्य पवित्रतासम्पादनम्[25] इत्यादयः विषयाः यथा परिदृश्यन्ते तथैव जानकीहरणे पञ्चमसर्गे विश्वामित्रस्य तपोवनवर्णनायां[26] कालिदासस्य तपोवनवर्णनस्य प्रतिबिम्बनमालोक्यते।

अभिज्ञानशकुन्तलमिति नाटकस्य चतुर्थेऽङ्के शकुन्तलायाः पतिगृहगमनकालीनं यद्वर्णनं समाचरितं प्रायेण तदनुरूपमालेख्यं चित्रितमालोक्यते जानकीहरणस्य नवमसर्गे सीतायाः

पतिगृहगमनकाले।[27] तद्यथा- शकुन्तलायाः पतिगृहयात्रासमये तस्यै महर्षिकाश्यपेन सुगृहिनी-कर्तव्योपदेशः प्रदत्तः। तथाहि कालिदासेन भणितम्-

'शुश्रुषस्व गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः।

भूयिष्टं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः।।'[28] इति।

अस्यानुरूपो भावो यथा जानकीहरणे-

'गतापि भर्त्रे परिकोपमायतं गिरः कृथा मा परुषार्थदीपनीः।
कुलस्त्रियो भर्तृजनस्य भर्त्सने परं हि मौनं प्रवदन्ति साधनम्।।'[29] इति।

अपि च अभिज्ञानशकुन्तले पालितकन्यायाः शकुन्तलायाः पतिगृहगमनावसरे विरहविध्वस्तचेतसः पितुः कन्वस्य करुणावस्थां वर्णयता कालिदासेन निगदितम्-

'यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः स्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम्।

वैक्लव्यं मम तावदीदृशमहो स्नेहादरण्योकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुखैर्नवैः।।'[30] इति।

जानकीहरणेऽपि भावोऽयं प्राप्तरूपः परिदृश्यते। तथा चोच्यते कुमारदासेन-

'अयं त्वदेकप्रवणो मनोरथो वृथाऽद्य दैवादपि नाम नो भवेत्।
इति प्रवक्तुर्जरतो निरासिरे निगृह्य कण्टं वचनापि मन्युना।।'[31] इति।

रघुवंशमहाकाव्ये[32] नगरं प्रविशतोः अजेन्दुमत्योः कुमारसम्भवे[33] च परिहितपरिणयवेशस्य महेश्वरस्य दर्शनव्यापारे नारीणां यथैत्सुक्यादिरेकस्तथैव रामचन्द्रदर्शनविधावपि अयोध्या-पुरङ्गनानां व्यग्रता नो नयनपथमेति।[34] तादृशमौत्सुक्यं प्रकाशयता कालिदासेन रघुवंशे एकस्मिन् श्लोके निगदितम्-

'ततस्तदालोकनतत्पराणां सौधेषु चामीकरजालवत्सु।
बभूवुरित्थं पुरसुन्दरीणां त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि।।'[35] इति।

कुमारसम्भवेऽपि कालिदासेनोच्यते-

'तस्मिन् मुहूर्ते पुरसुन्दरीणामीशानसन्दर्शनलालसानाम्।
प्रासादमालासु बभूवुरित्थं त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि।।'[36] इति।

उल्लिखितकालिदासवर्णना अनुरूपयैव रीत्या वाणीरूपमासादिता जानकीहरणे। तथा चोक्तं कुमारदासेन-

'गुरूनपृष्टैव कुमारमीक्षितुं जवेन वातायनमीयुरङ्गनाः।
न ता न सत्यो न च मुदवृत्तयस्तथाहि वंशस्य रघोर्विनीतता।।'[37] इति।

जानकीहरणस्य अष्टमसर्गे वर्णितं रामसीतयोः सम्भोगचित्रं[38] कुमारसम्भवस्य अष्टमसर्गवर्णितेन हरपार्वत्याः सम्भोगचित्रेण[39] सह सादृश्यावहम्। अपि च जानकीहरणे मन्दोदरयाः विलापवर्णनायां[40] कुमारसम्भववर्णितस्य रतिविलापस्य[41] प्रभावो बाहुल्येनालोक्यते।

अधुना कालिदासकुमारदासयोः काव्येषु समुपलभ्यमानानां भावगतसादृश्यानां कल्पनासाम्यानां शैलीगतसादृश्यानाञ्च कतिचिदत्र समुल्लिख्यन्ते-

कालिदासः	**कुमारदासः**
1. 'अतः सोऽभ्यन्तरान् नित्यान् षट् पूर्वमजयद्रिपुन्'[42]	1. 'स षड्द्विषः पुर्वमसौ विजिग्ये'[43]
2. 'आपीनभारोद्वहनप्रयत्वात्'[44]	2. 'स्तनद्वयस्योद्वहनश्रमेण'[45]
3. 'भित्वा निराक्रामदरालकेश्याः'[46]	3. 'अरालकेश्या अलके विधात्रा'[47]
4. 'शापोऽण्यदृष्टतनयाननपद्मशोभे'[48]	4. 'अदृष्टपुत्राननवन्ध्यादृष्टिः'[49]
5. 'ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी'[50]	5. 'मृगेन्द्रगामी मृगयां जगाम'[51]
6. 'पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन'[52]	6. 'पुत्रीकृतानी श्वरया शिशुत्वे'[53]
7. 'अभिज्यधन्व विचचार दावम्'[54]	7. 'अधिज्यधन्वा धनदप्रभावः'[55]
8. 'वन्यस्य नेत्रविवरे महिषस्य मुक्तः'[56]	8. 'मध्येललाटं महिषस्य मुक्तः'[57]
9. 'अथ प्रजानामधिपः प्रभाते'[58]	9. 'प्रभुः प्रजानामथ स प्रभाते'[59]
10. 'वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः'[60]	10. 'शरं शरण्येऽपि मुमोच बाले'[61]
11. 'तत्र स द्विरदवृंहितशङ्की'[62]	11. 'श्रुत्वा रवं वृंहितनादशङ्की'[63]
12. 'लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्या- दसंशयं पर्वतराजतुल्याः। तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्यु- र्बालाप्रियत्वं शिथिलं चमर्यः।।'[64]	12. 'तत् केशपाशावजितात्मबर्ह- भारस्य वासः शिखिनो वनेषु। चक्रे जनस्य स्पृशतीति शङ्कां चेतस्तिरश्चामपि जातु लज्जाम्।।'[65]
13. 'भोगिभोगासनासीनम्'[66]	13. 'भोगिभोगासनक्षोभः'[67]
14. 'श्रियः पद्मनिषण्यायाः क्षौमान्तरितमेखले। अङ्के निक्षिप्तचरणमास्तीर्णकरपल्लवे।'[68]	14. 'स्वमुखे सञ्चरद्दृष्टेरङ्कविन्यस्तपार्ष्णिना। स्पृशन्तं पादपद्मेन पद्माया नाभिमण्डले।।'[69]

15. 'यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीनाम् आविष्कृतोऽरुणपुरः सर एकतोऽर्कः। तेजोद्वयस्य युगपद्व्यसोदयाभ्यं लोको नियम्यत इवैष दशान्तरेषु।।'[70]	15. 'नूनं पती स्थावरजङ्गमानां पर्यायविश्रासपरार्थतन्त्रौ। एकत्र मज्जत्यधिवारि सिन्धो- रन्यो जहौ तत्कमलाकराम्भः।।'[71]
16. 'सुगन्धिनिश्वासविवृद्धतृषाम्'[72]	16. 'सुगन्धिनिश्वासगुणावकृष्टम्'[73]
17. 'सृजती वाष्पमिवाञ्जनविलम्'[74]	17. 'स्थूलानिवोढाञ्जनवाष्पबिन्दुन्'[75]
18. 'अकालसन्ध्यामिव धातुमन्ताम्'[76]	18. 'सन्ध्यामकालघटितां गगने विनेतुः'[77]
19. 'नृत्यत् कबन्धं समरे ददर्श'[78]	19. 'समरपटहकोषे तत्र नृत्तं कवन्धैः'[79]
20. 'प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो वलिमग्रहीत्। सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः।।'[80]	20. 'आदाय करमादयेभ्यः कीकटेष्वपि वर्षसि। प्रपीय वाहि सिन्युभ्यः स्थलेष्विव घनाधनः।।'[81]
21. 'स्वरेण तस्याममृतस्रुतेव प्रजल्पितायामभिजातवालि। अप्यन्यपुष्टा प्रतिकुलशब्दा श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना।।'[82]	21. 'तन्व्या मनोज्ञस्वरनैपुणेन विनिर्जितो रोषविलोहिताक्षः प्रसक्तचिन्ताऽऽहितमन्यपुष्टः शोकेन कार्ष्ण्यं वहतीति मन्ये।।'[83]
22. 'ज्ञातमन्मथरसाः शनैः शनैः'[84]	22. 'ज्ञानमन्मथरसा मदातुरे'[85]
23. 'शिक्षितं युवतिनैपुणं तया'[86]	23. 'शिक्षितुं युवतिकृत्यनैपुण्यम्'[87]
24. 'पृथिवीं शासतस्तस्य पाकशासनतेजसः। किञ्चिदूनमनूनर्द्धेः शरदामयूतं ययौ।।'[88]	24. 'ततो नयेन नयतो राज्यं राजीनचक्षुषः। तस्य शक्रसमानस्य समानामयुतं ययौ।।'[89]
25. 'पलितच्छद्मना जरा'[90]	25. 'पलितच्छद्मना दोषा'[91]
26. 'प्रतिवध्नाति हि श्रेयः पुज्यपुजाव्यतिक्रमः'[92]	26. 'दुषयिष्यति पुज्येषु पुजावैमुख्यमायतिम्।'[93]
27. 'एवं वादिनि देवर्षो पार्श्वे पितुरधोमुखी'[94]	27. 'इत्थं वादिनि राजेन्द्र रामो मौनमधिश्रितः'[95]
28. 'प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम्'[96]	28. 'जनस्य चेतो दधतः समुन्नतं रूषः। प्रणिपातविधिः प्रतिक्रिया।।'[97]

सर्वान्तिमे समीक्षाया अस्याः फलरूपेण अस्माकं मनसि एतदापतितं यत् जानकीहरणमहाकाव्यस्य प्रकल्पने कालिदासप्रमुखानां पूर्ववर्तिकवीनां प्रभावविशेषो यद्यपि परिलक्ष्यते तथापि तेषां सर्वेषां प्रभावमात्मसात् कृत्वालोकसामान्यप्रतिभाप्रभया विराजमानेन महाकविना कुमारदासेनाभिनवतया काव्यमिदं विरचितम्।

सन्दर्भाः

[1] जानकीहरणम्, १६/१-२१
[2] रघुवंशम्,१६/१२
[3] जानकीहरणम्, १/३
[4] मेघदूतम्, उत्तरमेघः, १
[5] जानकीहरणम्, १/४
[6] रघुवंशम्,९/९-१३
[7] जानकीहरणम्, १/१६-२५
[8] रघुवंशम्,४/२८-८५
[9] तत्रैव, ४/२८
[10] तत्रैव, ४/३२
[11] तत्रैव, ४/६१
[12] जानकीहरणम्, १/१६,१७, १९
[13] रघुवंशम्,९/४८-७३
जानकीहरणम्, १/४५-७४
[14] रघुवंशम्,९/५७
[15] जानकीहरणम्, १/५७
[16] रघुवंशम्,१०/५-४९
[17] कुमारसम्भवम्, २/१
[18] जानकीहरणम्, २/१-७९
[19] कुमारसम्भवम्., २/१
[20] रघुवंशम्,१०/५
[21] जानकीहरणम्, २/१
[22] रघुवंशम्,१/४९-५३
[23] तत्रैव, १/५१
[24] तत्रैव, १/५०
[25] तत्रैव, १/५३
[26] जानकीहरणम्, ५/१-२४,५/१,५/६,५/५
[27] तत्रैव, ९/२-११
[28] अभिज्ञानशकुन्तलम्, ४/१८
[29] जानकीहरणम्, ९/६
[30] अभिज्ञानशकुन्तलम्, ४/६
[31] जानकीहरणम्, ९/९
[32] रघुवंशम्,७/५-१२
[33] कुमारसम्भवम्, ७/५६-६१
[34] जानकीहरणम्, ९/५२-६२
[35] रघुवंशम्,७/५
[36] कुमारसम्भवम्, ७/५६
[37] जानकीहरणम्, 9/52९/५२

[38] तत्रैव, 8/1-54८/१-५४
[39] कुमारसम्भवम्, ०८/१-२७
[40] जानकीहरणम्, १९/३२-५१
[41] कुमारसम्भवम्, ४/२-३८
[42] रघुवंशम्,१७/४५
[43] जानकीहरणम्, १/१४
[44] रघुवंशम्, २/१८
[45] जानकीहरणम्, १/३२
[46] रघुवंशम्, ६/८१
[47] जानकीहरणम्, १/३३
[48] रघुवंशम्, ९/८०
[49] जानकीहरणम्, १/४४
[50] रघुवंशम्,२/३०
[51] जानकीहरणम्, १/४६
[52] रघुवंशम्,२/३६
[53] जानकीहरणम्, १/४७
[54] रघुवंशम्,२/८
[55] जानकीहरणम्, १/५२
[56] रघुवंशम्,९/६१
[57] जानकीहरणम्, १/५९
[58] रघुवंशम्,२/१
[59] जानकीहरणम्, १/७०
[60] रघुवंशम्,२/३०
[61] जानकीहरणम्, १/७४
[62] रघुवंशम्,९/७३
[63] जानकीहरणम्, १/७४
[64] कुमारसम्भवम्, १/४८
[65] जानकीहरणम्, १/४१
[66] रघुवंशम्,१०/७
[67] जानकीहरणम्, २/५
[68] रघुवंशम्,१०/८
[69] जानकीहरणम्, २/७
[70] अभिज्ञानशकुन्तलम्,४/२
[71] जानकीहरणम्, ३/५९
[72] कुमारसम्भवम्, ३/५६
[73] जानकीहरणम्, ३/४५
[74] रघुवंशम्,८/३५
[75] जानकीहरणम्, ३/५८
[76] कुमारसम्भवम्, १/४
[77] जानकीहरणम्, ५/५८

[78] रघुवंशम्,७/५१
[79] जानकीहरणम्, ५/५६
[80] रघुवंशम्,१/१८
[81] जानकीहरणम्, ६/३८
[82] कुमारसम्भवम्, १/४५
[83] जानकीहरणम्, ७/१७
[84] कुमारसम्भवम्, ८/१३
[85] जानकीहरणम्, ८/२६
[86] कुमारसम्भवम्, ८/१७
[87] जानकीहरणम्, ८/२९
[88] रघुवंशम्,१०/१
[89] जानकीहरणम्, १०/१
[90] रघुवंशम्,१२/२
[91] जानकीहरणम्, १०/३
[92] रघुवंशम्,१/७९
[93] जानकीहरणम्, १०/६५
[94] कुमारसम्भवम्, ६/८४
[95] जानकीहरणम्, १०/४२
[96] रघुवंशम्, ४/६४
[97] जानकीहरणम्, ९२/५२

अनुशीलितग्रन्थसूची

संस्कृतभाषानिबद्धाः ग्रन्थाः

- कुमारदासः, जानकीहरणम्, सम्पा. जि.कृष्णप्रसादः, बेङ्गलुरु: विद्याधीशस्नातकोत्तरसंस्कृतशोधकेन्द्रम्, २०१५.
- दाहालः, आचार्यः लोकमणिः, संस्कृतसाहित्येतिहासः, वाराणसी: चौषम्बा कृष्णदास अकादेमी, २०११ (चतुर्थसंस्करणम्).
- वन्द्योपाध्यायः, धीरेन्द्रनाथः, संस्कृतवाङ्मयस्य इतिहासः, कलिकाता: संस्कृत-पुस्तक-भाण्डारः, २०१४ (प्रथमसंस्करणम्).
- वाल्मीकिः, रामायणम्, सम्पा. वासुदेवलक्षणशास्त्रीपणशीकरः, मुम्बई: पाण्डुरङ्ग जावजी, १९३० (चतुर्थसंस्करणम्).

हिन्दीभाषानिबद्धाः ग्रन्थाः

- उपाध्याय, आचार्य बलदेव, संस्कृत साहितय का इतिहास, वाराणसी: शारदा निकेतन, २००१.
- कालिदास, रघुवंशम्, सम्पा. कृष्णमणि त्रिपाठी, वाराणसी: चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, २०१४ (प्रथमसंस्करणम्).
- कुमारदास, जानकीहरणम्, सम्पा. श्रीकृष्णदास, इलाहवाद: मित्र प्रकाशन प्राइवेट लिमिटेड, १९६६ (प्रथम संस्करण).

बङ्गभाषानिबद्धाः ग्रन्थाः

- कालिदास, अभिज्ञानशकुन्तलम्, सम्पा. श्रीसत्यनारायण चक्रवर्ती, कलकाताः संस्कृत पुस्तक भाण्डार, २००८ (षष्ठ संस्करण, चतुर्थ मुद्रण).

- वन्द्योपाध्याय, धीरेन्द्रनाथ, संस्कृत साहित्येर इतिहास, कलकाता: पश्चिमवङ्ग राज्य पुस्तक पर्षत्, २००९ (द्वितीय संस्करण, तृतीय मुद्रण).

आङ्गलभाषानिबद्धाः ग्रन्थाः

- Kalidas.2005. *Raghuvamsa* (*The Raghuvamsa of Kalidas*. Ed. Kasinath Pandurang Parab.New Delhi: Cosmo Publications. (1st Edition).
- Krishnamachariar, M. 1989. *History of Classical Sanskrit Literature*. Delhi:Motilal Banrsidass. (Reprint of 3rd Edition, 1974).
- Keith, A. Berriedale.2010. *A History of Sanskrit Literature*. Delhi:Motilal Banarsidass Publishers Pvt. Ltd. (Reprint of 1st Edition, 1993).
- Kumardass.1977. *Janakiharana (Janakiharanam of Kumardasa)*. Ed. Dr. V. Raghavan. Delhi: Motilal BanarasiDass. (1st Edition).
- Kumardass.1907. *Janakiharana*. Ed. Gopal Raghunath Nandarikar. Bombay:Luzac and Co. (1st Edition).
- Kumardass.1908. *Janakiharana (The Janakiharana of Kumardasa)*. Ed. Shastree Narayan Vasudeva Nigudkar. Bombay: The Oriental Publishing Co. (1st Edition).

भीमायनम् काव्यगुणेन सत्याग्रहान्दोलनस्य एकमालेख्यम्

डॉ प्रियाङ्का साहा

सहकारी अध्यापक:, वहरमपुरबालिकामहाविद्यालय:

प्रबन्धसार:

विंशशतकस्य प्राध्यापक: डॉ प्रभाशङ्करजोशिना विरचितं 'भीमायनम्' जीवनीमूलकं चरितकाव्यम्। काव्यस्यास्य सर्गाणामुपसर्गाणां च नामकरणमनवद्यम्। एतदपि लेखकस्य बहव: ग्रन्था: आसन्। संस्कृतसाहित्ये श्लोकाकारेण बाबासाहेवस्य आत्मकथामूलकं काव्यमिदमपूर्वम्। रामायणादिमहाकाव्याद् विलक्षणरसादियुक्तं काव्यमिदमाधुनिकम्। यद्यपि पाठकमनसे अयं वीररसात्मक: इति स्वदते। 'नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात्' इत्युक्ते'पि प्रबोधचन्द्रोदयस्य मृच्छकटिकस्य वा नायक: रामायणख्यात: महाभारतख्यात: वा नास्ति, किन्तु आदिपदेन कश्चिदपि नायक: अत्र गृह्यते। प्राचीने महाकाव्ये चरित्रेषु दिव्यभाव: परिलक्ष्यते। 'भीमायनम्' इति महाकाव्ये तु नायक: साधारण: जन:।

अतः प्राचीनसाहित्यस्य तथाकथितानां नायकानां नायिकानां च गुणाः सर्वथा न सङ्गता: भविष्यन्ति।। अतः कश्चन लक्षणभेदः अवशिष्यते। पाणिनिविरोधिभाषायाः प्रयोगेऽपि साहित्यकाराः तस्याः स्वागतं कृतवन्तः । लेखे एतस्य विषये चर्चा भविष्यति। विभावानुभावव्याभिचारिभावै: सह स्थायिभावस्य संयोगेन रसोत्पत्ति: स्यादिति अलङ्करशास्त्रे उक्तम्। पश्चात् विरोधस्य स्थायिभाव: रसे पर्यवसित:। विभाव:, अनुभाव:, व्यभिचारि च व्यक्तः विक्षोभरसस्य प्रस्तुतिः च प्रदेशमूलके अस्मिन् उत्तमवर्गरचनायां चर्चा कृता। अपि च अतीव अन्तिमं संक्षेपेण अलङ्कारस्य तथा शब्दालङ्कारस्य प्रयोग: लक्षणसमन्वय: चेति दर्शित:।

कुञ्चिशब्दा: काव्यशास्त्रम्, सत्याग्रहान्दोलनम्, कविकृतित्वम्, भीमायनम्।

प्रबन्धविषय:

कविरूपरेखा तथा उपलब्धयः : 'भीमायनम्' इति संस्कृतसाहित्यस्य २० शताब्द्याः विद्वान् प्राध्यापकप्रभाकरशंकरजोशी इत्यनेन लिखितं जीवनीकाव्यम् । काव्य डॉ. भीमरबः रामजी अम्बेडकरस्य आत्मकथात्मकमस्ति । लेखकः प्राध्यापकः जोशिना २०११ तमे वर्षे एतत् पुस्तकं

प्रकाशितम् । तस्य जन्म १९२५ तमस्य वर्षस्य जनवरी-मासस्य १६ दिनाङ्के महाराष्ट्रस्य पुणे-नगरे अभवत् । तस्य पितुः नाम शंकर जोशी । प्राध्यापक जोशी इत्यस्य प्रारम्भिकशिक्षा पुणेनगरे सम्पन्नम् । लेखकः प्रायः चत्वारिंशत् वर्षाणि शिक्षायां (ई. १९४४ तः १९८४ ई. पर्यन्तं) प्राध्यापकः, पर्यवेक्षकः, प्राचार्यः, प्राध्यापकः इत्यादिषु विभिन्नेषु भूमिकासु व्यतीतवान्। सः द्विवर्षपर्यन्तं पर्यवेक्षकः, सप्तदशवर्षपर्यन्तं प्राचार्यः, पञ्चवर्षपर्यन्तं प्राध्यापकः, त्रीणि वर्षाणि प्राचार्यः आसीत्। सः पञ्चदशवर्षपर्यन्तं तिलक-महाराष्ट्र विद्यापीठे मानद-प्रोफेसररूपेण कार्यं कृतवान्। सः पुणे-नगरस्य तिलक-महाराष्ट्रात् 'व्याकरणविशारद:' इति उपाधिं प्राप्तवान्। पुणेनगरस्य सभाया: 'काव्यकोविद्' इति, कलिकाता विश्वविद्यालयात् 'काव्यतीर्थ:' इति उपाधिं प्राप्तवान्।

'भीमायनम्' इत्येतदतिरिक्तं कविः कथासरित्सागराश्रितं 'कथासंग्रहदशकम्', 'संस्कृतपाठ्यपुस्तकानि', 'सकलनाट्यवचनस्पर्धार्थम्', संस्कृतविषये गद्य-काव्य-माला, 'संस्कृतविहार:', 'सुलभ-संस्कृत-व्याकरणम्' इत्यादयः उल्लेखनीयाः ग्रन्थाः रचिताः सन्ति । आजीवनं शिक्षायां कार्यस्य 'सत्कारपुरस्कारः', श्रेष्ठसंस्कृतशिक्षकस्य 'अगशेपुरस्कारः', शिक्षासेवायाम् 'राष्ट्रपतिपुरस्कारः', महाराष्ट्रराज्येन २००७-०८ तमे वर्षे 'कालिदासपुरस्कारः' इत्येव पुरस्कृतः ।

भीमायनम्' महाकाव्यं प्रो जोशी इत्यस्य महती उपलब्धिः अस्ति। प्रायः वर्षत्रयं यावत् सः भीमरवस्य चरित्रम् अधीतवान् । तदनन्तरं कतिपयेषु दिनेषु तस्य दृष्टिदोषः इति निदानं जातम् । तस्मिन् परिस्थितौ अपि सः पुस्तकस्य पठनं न त्यक्तवान् । एतस्मिन् समये सः 'मानवो'स्ति प्रधानो जगत्यस्मिन्न संशयम्' इति गभीरमनुभवति स्म । ततः शीघ्रमेव सः अन्धः भूत्वा अतीव विषादग्रस्तः अभवत् । तस्य मनः भग्नम् आसीत्। दृष्टिरहितं चरित्रचित्रणं असम्भवं दृश्यते। यथा अन्नपानं विना शरीरस्य निर्वाहः असम्भवः, तथैव कार्यं विना कालान्तरं कविः असह्यम् इव भासते । सः विषादग्रस्तः, भ्रान्तः च अभवत् । एतादृशानां व्यसनानां सम्मुखे'पि कष्टव्याधिना पीडितः अपि सन् सः भीमरवस्य जीवनवृत्तान्तलेखनस्य आग्रहं प्रतिरोधयितुं न शक्तवान् । डॉ. जोशिना त्रिवर्षस्य दीर्घप्रयत्नं कृतम्। अम्बेडकरस्य जीवनवृत्तान्तं संस्कृतभाषया अनुवादं कर्तुं समर्थः अभवत् । विभिन्नानां संस्कृतप्रेमिणां साहाय्येन सः अन्ततः लेखने निपुणतां प्राप्तवान्, तत् पुस्तकरूपेण प्रकाशयितुं समर्थः अभवत् ।

ग्रन्थपरिचय:

'भीमायनम्' महाकाव्यमेकविंशतिसर्गेषु रचितमस्ति। भीमरवस्य सम्पूर्णजीवनवृत्तान्तमर्थात् जन्मतः महापरिनिर्वाणपर्यन्तं कथा। अम्बेडकरस्य पुण्यतिथिः महापरिनिर्वाणदिवसः इति आचर्यते। अत्र श्लोकसंख्या प्रायेण १६००। शंकरपुत्र प्रभाकर जोशिना सावधानीपूर्वकं ग्रन्थमिदं रचनान्तरम् डॉ. अम्बेडकराय आत्मसमर्पणं कृतवान् । अर्पणपत्रे लेखकः अवदत् - भीमः पितुः निर्देशानुसारं संस्कृतविद्यालये अध्ययनं कुर्वन्। किन्तु केनचित् कट्टरसंस्कृतशिक्षकेन सभायां वारितः। प्रत्यागमने अतीव विषादः सन् सः एकस्मिन् दिने संस्कृतस्य महतीं ज्ञानं प्राप्नुयात् इति आत्मनः प्रतिज्ञां कृतवान् । अवसरः अपि आगच्छति। सः एकस्मै विद्वान् संस्कृतविद्भ्यः स्वेच्छानुसारं रामायणग्रन्थं बहुवारं पठितवान् । तेन संसदे संस्कृतं 'राज्यभाषा' इति प्रस्तावितः। तस्य संस्कृत-उच्चारणं श्रुत्वा सांसदाः स्तब्धाः अभवन् । स्मृतिशास्त्रकाराणां मनु, भारद्वाज, पराशर इत्यादीनां प्रमुखानां रचितानां ग्रन्थानां सम्पूर्णपाठं सम्पन्नं कृत्वा एव हिन्दुसंहिता रचयत्।[१] सः संसदे नवो मनु' इति उपाधिं प्राप्तवान् । एकदा गुरुभि: प्रशालायां वारितस्य भीमस्य दिव्यभाषां बहु सावधानीपूर्वकं गौरवगाथां संस्कृतभाषया रचयित्वा कविः जोशी 'भीमाय बिनयेन' इति काव्यं हर्षेण समर्पितवान् ।

जन्मतः मृत्युपर्यन्तं तस्य जीवनस्य प्रत्येकं कार्यम् अस्मिन् काव्ये अतीव वाक्पटुतया छन्दैः सह व्याख्यातम् अस्ति । काव्यस्य भाषा अतीव सरलम् अस्ति। सरलतायै तेन दीर्घसमासश्लोकान् संयोजकश्लोकान् च परिहृत्य संस्कृतानुभवहीनेन अपि अस्य काव्यस्य रसास्वादं लभते । प्रोफेसर जोशिना काव्यस्यास्य सर्गाणां नामकरणं येन कृतं तथा सर्गानुसारं विषयवस्तु अनुमानं सुलभमिति मन्यते। लक्षणानाम् नामकरणमपि अत्यन्तं रोचकमस्ति । प्रत्येकं नामकरणं भीमरवस्य परिचयात्मकम्।

बाल्यकालादेव आम्बेडकर: सवर्णैः अपमानितः इति अनुभवति स्म । बाल्यकाले शिक्षा सर्वथा सुलभा नासीत् । परन्तु युवावस्थायां विद्वान् बाबासाहेबः विदेशेषु विविधशाखासु अध्ययनं कृत्वा ज्ञानं प्राप्तवान् । दलितराष्ट्रस्य उद्धारः तस्य जीवनस्य आदर्शवाक्यमासीत् । अन्धकारात् प्रकाशमार्गं प्रति आनीतुं सवर्णबान्धवेषु ज्ञानप्रकाशं प्रज्वलितवान्। एकदा लण्डन-नगरस्य वर्तुलपीठपरिषदे अन्त्यजवर्णस्य दुर्दशां दृष्ट्वा दिवसरजनीं व्याप्य तेषां उद्धाराय बहुप्रयत्नाः कृत्वा तेषां अधिकारं प्राप्तुं सत्याग्रह-आन्दोलनमारब्धवान् । मुम्बई-नगरस्य एकस्मिन् महाविद्यालये राजनीति-प्रोफेसरः छात्राणां मध्ये लोकप्रियः अस्ति किन्तु तस्य निम्नजातेः कारणात् शिक्षकैः अपि भेदभावः भवति । अस्पृश्यस्य उन्मूलनविषये चिन्तनार्थमिदम् । सः केन्द्रीयमन्त्रिमण्डले

विविधानि पदस्थानानि कुशलतया सम्पादयति स्म । दलितराष्ट्रस्य सामाजिकविकासाय हिन्दुसंहिता निर्मितवान् । ततः बौद्धधर्मे दीक्षां गृहीत्वा स्वर्गं गतः । एषा महापुरुषस्य जीवनवृत्तान्तम् यत्र रामायणस्य प्रसिद्धानां पात्राणां गतिशीलतां न प्राप्यते। तथापि तेन पात्रेण प्रभावितः शारीरिकविकलाङ्गत्वेऽपि कविः भीमरवस्य महानायकत्वेन अपि तु वीरत्वेन सम्मानयन् एतत् महाकाव्यं लिखितवान् ।

संस्कृताध्ययनं प्रतिबन्धं कृत्वा आम्बेडकरं प्रति कृतान्यायस्य प्रतिवादरूपेण कविना काव्यमिदं संस्कृतेन रचितम्। यतः चमत्कारिकगुणैः बाबासाहेबस्य चरित्रं केन्द्रीकृत्य अनेकेषु प्रान्तीयभाषासु पुस्तकानि रचितानि चेदपि तावत्पर्यन्तं संस्कृते काव्यं न लिखितम्। अस्मिन् ग्रन्थकार्ये तस्य परममित्रः संस्कृतप्रेमी श्री मधुसूदन: जोशी तस्य पत्नी श्रीमती अरुणा च नेत्रवत् साहाय्यं कृतवन्तौ।

प्राध्यापक: राधावल्लभ: त्रिपाठी भारतीयसंविधानस्य जनकस्यास्य जीवनीकाव्यस्य विषये उक्तवान् यत् यस्य मृत्योः परं 'भारतरत्नम्' इति नाम्ना - श्रीधर भास्करवर्णेकरस्य 'शिवराज्योदयम्' महाकाव्यस्य अनन्तरं संस्कृतसाहित्ये योजितस्य एतादृशस्य रसपूर्णस्य उत्तमस्य च वर्गस्य प्रथमा प्रान्तीयरचना अस्ति बहुवर्षमनन्तरम्। कविः जोशीः अस्मिन् महाकाव्ये काव्यस्य दशम-एकादश-अध्यायेषु नायकस्य प्रयत्न-वाक्-विचारान् सुन्दरं चित्रितवान् अस्ति ।

काव्यगुणेन सत्याग्रहान्दोलनम्:

२० शतके वयं पश्यामः यत् महाकविनां जीवनसम्बद्धानां पारम्परिककथानां आधारेण बहूनि काव्यानि रचितानि सन्ति । एकविंशतिशतकस्य अधिकांशस्य दृश्य-श्रव्य-काव्यस्य सन्दर्भा सामाजिक-सामाजिक-आर्थिक-राजनैतिक-धार्मिक-शैक्षिक-विषयाः सन्ति । संस्कृतकाव्यं राज्ञीनां जगत् न भवति, संस्कृतकाव्यं प्रायः कठिनवास्तविकताधारितं भवति। स्वातन्त्र्योत्तरभारते काव्य-नाटकेषु विषय-विधि-भाषा-विषये विविधाः प्रयोगाः प्रचलन्ति । अतः २० शताब्द्याः काव्येषु नाटकेषु च पुरातननवयोः समागमः सहजतया अवलोकितः भवति ।

यद्यपि साहित्यदर्पणकारेण विश्वनाथेनोक्तम् - 'नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात्' [२]। अत्र 'ख्यात' इति शब्दस्य व्याख्यानकाले सः कथयति - 'ख्यातं रामायणादिप्रसिद्धम्'[३] इत्यादि किन्तु 'आदि' शब्देन अस्माभिः नाटकस्य विषयवस्तु सीमाः च बहु विस्तारिताः। परन्तु २० शताब्द्याः कविनाट्यकारैः विषयचयनं बहु नूतनचिन्तनमिति वयं पश्यामः ।

'भीमायनम्' महाकाव्यस्य द्वितीयसर्गे कविः आङ्ग्लप्रशासनकाले महाराष्ट्रस्य सामाजिकं भौगोलिकं च स्थितिं सुन्दरं वर्णितवान्। ड. अम्बेडकरः च जातौ महार इति आसीत्। भारते तस्मिन् समये स: जातिः अस्पृश्यः इति मन्यते स्म। यदि ते कस्यचित् व्यक्तिं वा वस्तु वा स्पृशन्ति स्म तर्हि ते समाजे अस्पृश्याः इति मन्यन्ते स्म।[४] कोङ्कणप्रान्ते आम्बावडे इति ग्रामे महारजातिः निवसति स्म, रत्नगिरि इति नाम्ना प्रसिद्धः स: मण्डलः 'महाराष्ट्रस्य भूषणम्' इति कथ्यते । परन्तु पुण्यवान्, बुद्धिमान्, दीर्घोद्यगी, अग्रगामी, कुशलः, वीरः, क्षत्रधर्मादिगुणयुत: अपि स: केवलं अन्त्यजत्वात् लाञ्छित: अभवत्-

'महारा अन्त्यजेष्वासन् धार्मिका: बुद्धिमत्तरा:।
दिर्योद्यगी-पुरोगामि-दक्ष-साहसिका अपि।।

क्षात्रधर्मगुणोपेतास्तथापि तु बहिष्कृता:।
लाञ्छिता: अन्त्यजत्वात् ते,"।[५]

प्रायः नायकः सद्गुणी, युवा, बुद्धिमान्, सुन्दरः, ऊर्जावान्, कुशलः, विनयशीलः च भविष्यति । यद्यपि अम्बेडकरः महारजातीयः आसीत् तथापि तस्मिन् सर्वे गुणाः आसन् । आङ्ग्लसाम्राज्यस्य स्थापनायां महारसेनायाः महत् योगदानमस्ति । व्यापाराय आगताः आङ्ग्लाः एकं प्रान्तं जित्वा सुबीरमहारसमुदायेन सह नूतनमेकं सैन्यदलं जितप्रान्तस्य रक्षणार्थं देशस्य जन्मार्थं च कृतवन्तः । ततः अमितमहारजातिः सैनादलस्य सदस्यतां प्राप्तवती, यतः तेषां दीनतानाशस्य एकमात्रं मार्गमासीत् । आङ्ग्लाः स्वहिताय सैनिकान् तेषां परिवारान् च शिक्षयन्ति स्म । यद्यपि दारिद्र्यस्य उन्मूलनस्य आवश्यकता वर्तते तथापि महारेषु ये प्रयत्नाः सम्भावनाः च प्रकटिताः सन्ति इति ज्ञातव्यम् ।

तस्मिन् समये भारते एतादृशे जटिले परिस्थितौ कोऽपि निम्नजातीयः छात्रः विद्यालये अध्ययनं कर्तुम् इच्छति स्म, अतः दुर्व्यवहारस्य कारणेन अत्यल्पकाले एव अध्ययनात् स: पराजित: भवति। अस्पृश्यत्वेन सवर्णेनापि बहुधा अपमानं भवितुमर्हति स्म । यथा - उष्णग्रीष्मकाले अपि तस्य विद्यालयस्य नलिकां जलपानं त्यक्तव्यम् आसीत्, भौतिकविज्ञानविभागं गन्तुं अपि, तेषां स्ववस्त्रक्रयणस्य अधिकारः नासीत्, नार्हजनाः बर्बराः इति कारणेन केशान् न मुण्डयन्ति स्म। एतेषां सर्वेषां कारणात् अपराधं विनापि अस्पृश्यत्वेन नरकं दुःखं भोक्तुं भवति। बाल्येऽपि बालमनसि विषादनिराशाद्विग्रहबीजानि उप्तानि-

सा बालो'पि भीमो'वमानेन तप्तो नितान्तं विषण्णो हताशो वभूव।
तदैवास्य चित्ते तु संघर्षबीजं समरोढुमारब्धमत्यन्ततीव्रम्'।।[६]

भीमयानस्य तृतीयसर्गे (बाल्ये संघर्षवीजारोपणम्) विग्रहबीजानि उप्तानि।

आचार्यभरतस्य मतेन त्रिलोकस्य मनोभावानामनुकरणं नाट्यम्- 'त्रैलोक्यास्य सर्वस्य नाट्यं भावानुकीर्तनम्'[७] इति कथ्यते । पुनः ‘लोकवृत्तानुकरणं नाट्यम्’[८] इति शब्देन भरतः मानवप्रवृत्तीनामनुकरणं नाटकमिति आहूतवान्। प्राध्यापक: राधावल्लभ: त्रिपाठी तस्य 'अभिनवकाव्यालङ्कारसूत्रम्' इति पुस्तके जनानामनुकरणं नाटकम् इति वदति। जना इत्यर्थः यः कोऽपि जनः स्थावरः जङगमात्मक: । अतः राजराणीं विहाय नायकः नितान्तं साधारणः एव, अतः अस्य पात्रस्य पुरातनस्य च चरित्रान्तरं दृश्यते। अत्र बहु पाणिनीविरोधी भाषा प्रयुक्ता अस्ति तथा च साहित्यकाराः तस्मै बहु आदरं दत्तवन्तः। राधावल्लभ: त्रिपाठी 'धीवरशकुन्तलम्' इत्यस्मिन् प्रेङ्खके 'पुलिस' इति शब्दः प्रयुक्तवान्। अपि च संस्कृतकाव्ये वा नाटके वा बास, ट्राम इत्यादयः शब्दाः विभक्तिप्रयोगेन प्रयुक्ताः, अस्मिन् काव्ये'पि 'लुङ्गी' इति शब्दः प्रयुक्तः[९]। दक्षिणभारते पुरुषाणाम् अधोवस्त्रम् इति लुङ्गी प्रसिद्धा अस्ति । संस्कृतमस्ति न अयं शब्द:। दक्षिणभारतीयशब्दो'यं य: पाणिनिघारणात् बहिः। अनेके जनाः संस्कृतभाषां 'पश्चात्कालिकभाषा' इति वदन्ति, परन्तु सम्प्रति पूर्वोक्तकारणात् संस्कृतभाषा म्रियमाणा भाषा इति वक्तुं न शक्यते। आङ्ग्लसाहित्यस्य अन्यप्रान्तीयसाहित्यस्य वा इव संस्कृतभाषासाहित्यस्य महत्त्वं वर्तते इति एतानि सर्वाणि महाकाव्यानि प्रमाणम् ।

'भीमायनम्' इति काव्ये कविः 'तडाग सत्याग्रह' इति दशमसर्गस्य नामाङ्कनं कृतवानस्ति । अत्र तडागशब्दस्य अर्थः मधुरजलबिलम् । महारप्रदेशे चतुर्दश: तडागाः प्रस्रवणा: वा स्वादिष्टजलयुक्ताः सन्ति । डॉ. आम्बेडकरस्य उद्देश्यं यत् तस्य तडागस्य जलं पिबितुं शक्नुवन्ति तथा च तेषां पिबनं किमपि प्रकारेण न निवारितं भवति। अतएव कविना दशमस्य स्वर्गस्य चतुरायेन नामकरणं कृतम् । एतादृशस्य नामकरणार्थं स्वर्गस्य समग्रं पदार्थं सुलभतया अनुमानं कर्तुं शक्यते। दशमसर्गात् तथा सम्पूर्णकाव्यात् अनेकाः श्लोकाः सन्ति येषु सन्धिरहिताः वृत्तिरहिता: च सन्ति । अस्मिन् विषये उदाहरणं श्लोकं वक्तुं शक्यते-

'निसर्गरम्या नररत्नखानिर् मतपूर्वजानां प्रियमातृभूमि:।
प्रेष्ठा'स्ति मे कोङ्कण-भूर् वयं च तदैकभागे मिलिता महाडे।।'[१०]

'रुचिमत्-तडागश्-चतुर्दश:' इत्यादयः समासविषयक:। अत्र कविः सन्धिः श्लोकस्य संक्षिप्तीकरणं करोति, यथा सहजतया अनुमानं कर्तुं शक्यते, यत् सः इच्छया न कृतवान् । पुस्तके कुत्रापि जटिलसमासयुक्तं श्लोकं न पश्यामः। अस्मिन् विषये सः निम्नलिखितं नियममनुसृतवान्-

'संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षाम्पेक्षते।।“

यदा कविः काव्यं लिखति तदा सः अलङ्कारेण सह रसस्य अलङ्कारस्य वा सङ्गतिकरणं चिन्तनं न लिखति, सः स्वस्य सर्वैः लौकिकभावनाभिः सह लिखति। साहित्यदर्पंकार: विश्वनाथ: वदति-

'विभावेनानुभावेन व्यक्त: सञ्चरिणा तथा।
रसतामेति रत्यादि: स्थायी भाव: चेतसाम्।।”[११]

अर्थात् विभाव-अनुभाव-व्यभिचार-द्वारा सहृदयानां कामाः अभिव्यज्यन्ते (परिवर्तन्ते) इत्यर्थः। यथा क्षीरं दधिं भवति तथा सुहृदयानां विभावादिज्ञानं रसेन परिणमते । रसबोधस्य दृष्ट्या इदं महाकाव्यं नवरसेन पूर्णम्। नाट्यकारभरतस्य मतेन नाटके सर्वविधाः रसाः भवितुम् अर्हन्ति, परन्तु एकैव अङ्गी प्रधानः वा स्यात् । स च अङ्गिरसः शृङ्गारः वीरः वा भवितुमर्हति। आत्मकथात्मकत्वेऽपि एतत् काव्यं पाठकस्य मनसि वीरकाव्यमिति मन्यते । प्राध्यापकः रहसविहारी द्विवेदी कथयति यत् अस्मिन् काव्ये विरोधः प्रधानः रसः। सः विरोधरसस्य लक्षणं सन्दर्भ्ये अवदत्-

'स्थायिभावो'स्य संवेग: स च संवेदनात्मक:।
आलम्बनं च सन्तापो दलितानां च पीडनम्।।

उद्दीपनं परौद्धत्यं दिनानां शोषणं छलम्।
अनुभावो'स्य संघर्षचेष्टाक्लेशससमुद्भवा।।

व्यभिचारिण एतस्यामर्षवेगदयादय:।
सुखिन: सन्तु सर्वे'पीति प्रख्योभस्य भावना।।“[१२]

बिक्षोभस्य स्थायिभाव: संवेग:। अतः अत्र संवेगः विरोधरूपेण परिणमते। आलम्बना उद्दीपना च भेदेन विभाव: द्विविध:। सन्ताप अर्थात् दलितानां उत्पीडनमत्र आलम्बना विभाव:। सवर्णस्य अभिमानी व्यवहारः दलितानां शोषणं च अत्र उद्दीपना विभाव:। विग्रहप्रयत्नक्लेशात् उत्पन्नाः

भावाः अनुभावा:। स्वावस्थानात् दलितजातिं तेषां दुःखात् वा बहिः आनयितुं अम्बेडकरस्य प्रयत्नाः अस्मिन् काव्ये भावस्य आकारं गृहीतवन्तः। दशमसर्ग डॉ. अम्बेडकरस्य मधुरजलपानार्थं सत्याग्रहान्दोलनस्य वर्णनं भीमरबस्य अध्यक्षीयभाषणे दलितानां, समाजस्य शोषितजातीनां सामाजिकाधिकारं पुनः स्थापयितुं, तेषां समानाधिकारः च स्पष्टतया उक्तः अस्ति।

महारेषु सवर्णमित्राणां तिरस्कारः, शाश्वतदासत्वं, भारते तत्कालीने तेषां प्रति जटिला स्थितिः, या अस्मिन् पत्रे संक्षेपेण वर्णिता, कविना दर्शिता सहानुभूतिः सत्याग्रह-आन्दोलनस्य आह्वानं कृतवती अस्ति , नायकमनसि विरोधः सञ्जात:। डॉ. अम्बेडकरः महाराष्ट्रस्य कोङ्कनप्रान्ते स्वपितृणां प्रियमातृभूमिं, यस्य सुन्दरं दृश्यं प्रथमं कविना वर्णितम् तत्र सर्वान् भगिन्यान् दलितजातिं प्रति स्वाधिकारं प्रतिदातुं सङ्गृहीतवान्। सः तान् अङ्गुलीभिः दर्शितवान् यत् कथं महारा:जना: सैनिकाः भूत्वा स्वं सुशिक्षिताः धनिनः आङ्ग्लशासनकाले स्थापिताः च कृतवान्। । तेषां साहाय्येन आङ्ग्लसेना स्वसाम्राज्यं स्थापयितुं समर्था अभवत् । अतः एतेषां दलितानां राजपदं प्राप्तुं अवश्यरूपेण कारणमस्ति।

सवर्णेन अस्पृष्टत्वात् एव ते महारा: छिन्न-भिन्ना। अतः ज्ञानप्रकाशेन अज्ञानस्य तीव्रं तमः निवारयितुं शक्यते। शिक्षिताः सन्तः दलिताः अपि योग्यतायाः आधारेण दुर्लभाः प्रशंसनीयाः पदानि प्राप्तुं शक्नुवन्ति । अतः दलितैः शिक्षाद्वारा अज्ञानस्य पर्दा अपसारणीयम्। तेन मनः बलवान् भविष्यति, आत्मनः प्रबोधः भविष्यति। त्वं स्वयमेव ज्ञास्यसि। शासकशक्तेः दुष्टप्रभावात् महारवर्गः स्वाधिकारं विस्मृतवानस्ति । अतः उच्चवर्गः यत्किमपि विघ्नं सृजति तत् दूरीकरणमिदानीं अत्यावश्यकम्। यतो हि गीतायां उक्तं यत् आत्मोन्नते: एकमात्रं साधनं स्वस्योद्धरणमेव। अतः बाबासाहेबस्य स्वामित्वस्य अधिकारं हर्तुं च एषः प्रयासः (प्रधानभाषणम्) सर्वं रसोत्पत्तिषु भावः एव अनुभाव इति परिभाषितुं शक्यते। काव्यस्य तृतीयसर्गादारभ्य नवमसर्गपर्यन्तम् अन्यायपूर्णमुत्पीडनं यावत् नायकस्य शिशुमनः यथा सहस्रं बाधकमतिक्रम्य सम्मानार्थं निराशः भवति तथा च विदेशे ज्ञानं प्राप्य भारतं प्रत्यागत्य विभिन्नेषु आदरणीयक्षेत्रेषु प्रतिष्ठाप्य, यदा सः अपश्यद् यद् दलितजनाय चिन्तायाः किमपि परिवर्तनं नासीत्, सामाजिकेषु धार्मिकेषु वा परिस्थितौ परिवर्तनं नासीत्, यद्यपि सः उत्तमः शिक्षकः इति कारणेन छात्रसमाजस्य विशेषलोकप्रियतां प्राप्तवान् तथापि सः सहकारिभिः भेदभावं कृतवान् तथा च नानाक्षेत्रेषु आन्दोलनं कृत्वा स्वस्य अधिकारं हृतवान्। तस्य उदाहरणं गणेशमन्दिरगमनम्।[१३] आदौ अस्मिन् काव्ये दर्शितस्य क्लेशस्य भावो'नुभाव इति मन्यते।

नायकस्य क्रोधः, वेगः, दयालुता च काव्ये भविष्यति। एतान् गुणान् विना सः कथञ्चित् काव्ये नाटके वा नायकः भवितुं न शक्नोति । 'क्रोधो'मर्ष:' इति । सम्पूर्णे काव्ये नायकस्य क्रोधस्य वेगस्य च सुन्दरं चित्रणं कविना कृतमस्ति । आचार्यविश्वनाथः, दशरूपककार: धनञ्जय: वा अन्ये प्रख्याताः आलङ्कारिका: नायकस्य केचन सामान्यलक्षणाः परिभाषयित्वा चतुर्धा विभज्य प्रत्येकस्य विशेषलक्षणं निर्धारितवन्तः। आचार्य विश्वनाथस्य मतेन नायक: भवेत्-

'त्यागी कृती कुलीन: सुश्रीको रूपयौवनोत्साही।
दक्षो'नुरक्तलोकस्तेजो वैदग्ध्यशीलवान् नेता।।'[१४]

अपि च धनञ्जयः किञ्चिदधिकं लक्षणं योजितवान् यत् नायकः विनयशीलः, मधुरः, प्रियः, शूरः, बलवान् इत्यादयः भविष्यति।[१५] न केवलं दृश्ये अपितु महाकाव्ये नायकस्य गुणाः लक्षणानि च सार्वत्रिकानि सन्ति ।

परन्तु अलङ्कारशास्त्रे चतुर्विधनायकानां लक्षणानि न्यायं कृत्वा यदि अस्य काव्यस्य नायकस्य स्वभावः कस्यापि प्रकारस्य नायकस्य लक्षणैः सह सङ्गतः भवति तर्हि प्राचीनानां नायक-नायिकायाः सङ्गतिं न करोति इति अवश्यं वक्तव्यम्। सर्वं यतो हि 'धीरोदात्त:' वर्गस्य नायकः भविष्यति-

'महासत्तवो'तिगम्भीर: क्षमावान्विकत्थन:।
स्थिरो निगूढाहङ्कारो धीरोदात्तो दृढव्रत:।।[१६]

श्लोके यथा प्रत्येकं लक्षणं महाकाव्यस्यास्य नायके अस्ति, तदतिरिक्तमन्ये केचन गुणाः अपि सन्ति अत: अम्बेडकरः धीरोदत्तवर्गस्य नायकः इति परिचयः कर्तुं शक्यते ।

अलंकारसज्जायामपि कवेर्कुशलता सुस्पष्टम्। पञ्चदशे सर्गे-

'गृहिणी गृहमुच्यते' इति वचनं सत्यमिदं हि सत्कवे:।
सति राजगृहे त्वया विना त्वशरण्यो'भवमद्य साश्रय:।।

नलिनीरहितं सरो यथा शशि-लेखा-बिकलं नभस्तलम्।
मम गेहमिदं त्वया विना सुषमा-शूण्यवनं हि भासते।।'"[१७]

श्लोको'यं अर्थान्तरन्यासालङ्कार: मतः । अत्र अर्थान्तरन्यासस्य लक्षणानुसारेण विशेषपदार्थेन सामान्यं समर्थित:। पत्नीहीनः नायकः प्रासादे अपि असहायः अनुभवति, यथा नलिनीविरहित:

सरोवर: शशिविना नभोतलं शून्यं भवति, तथैव नायकः अपि स्त्रीविना शून्यः मन्यते।पुनः अन्तिमवाक्यद्वयं यदि न्याय्यं चेत् तर्जहिं अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनम् इति द्रष्टव्यम् ।

'महारा अमिता: सैन्ये प्रविष्टा दूर-दूरत:'[१८] पुनः 'प्राप्तः देशस्य रक्षार्थं जेतुं देशं नवं नवम्।'[१९] श्लोकद्वये केचिद्वदन्ति वैचित्राभावाद् नालङ्कार: केचित् पुनः अनेकव्याञ्जनस्य सकृत् स्वरूपत: क्रमतश्च साम्यात् छेकानुप्रास इति। काव्ये 'बालाबला' इति पदे व्यञ्जनस्य स्वरूपत: क्रमतश्च सादृश्यमस्ति। 'पृथक् पृथक्' इत्यत्र वैचित्राभावान्नालंकार:। 'विधो विधेया' इत्यत्र स्वरस्य वैसादृश्ये'पि व्यञ्जनस्य सकृत् साम्यं दृष्टम्। 'धर्मशाला-शाला-प्रशाला' इत्यत्र अनेकस्य व्यञ्जनस्य स्वरूपत क्रमतश्च साम्यात् वृत्यनुप्रास:। 'भूता धृता शरीरेण मृता' अत्र एकस्य व्यञ्जनस्य असकृत् उच्चारणात् वृत्यनुप्रास:।

उपसंहार:

उदात्तं प्रयोजनं स्थापयितुं लेखकेन काव्यस्य भाषां कठिनेन न आच्छादिता अपितु औपचारिकताविहीनतया सरलतया प्रवाहितया च भाषायां प्रस्तुतं यत् सर्वे वरेन्यस्य बाबासाहेबस्य जीवनवृत्तान्तं पठितुं शक्नुवन्ति तस्य आनन्दं च लभन्ते तस्माद् दुरूहवृत्तिसन्धिवर्जितभाषया काव्यमिदं कविना लिखितम्-

'द्विजो'पि विद्यारहितस्तदानीम् आसीन्मत: श्रेष्ठतम: समाजे।
धीमान् सुविद्यो'पि वराक-शूद्र आसीन्मत: क्षुद्रतमस्तदानीम्।।'[२०]

अन्ते संस्कृतभाषा बहूनां भारतीयभाषाणां जननी इति कारणतः सर्वाभिव्यञ्जनानां अभिव्यक्तये समर्था इति वक्तुं शक्यते, अतः पौराणिक-ऐतिहासिक-जीवनी-काव्यैः सह आधुनिकसंस्कृतसाहित्यस्य स्थानं वर्तते। अस्याः भाषायाः सर्वान् भावानाम् अथवा आधुनिकव्यञ्जनानां अभिव्यक्तिं कर्तुं सा निहितशक्तिः अस्ति ।

पादटिप्पणी

१. भीमायनम्, चतुर्थ:सर्ग:।
२. साहित्यदर्पण:, षष्ठ: परिच्छेद:।
३. साहित्यदर्पण: षष्ठ: परिच्छेद:।
४. भीमायनम्, द्वि. स. श्लोक:- १-२।
५. भीमायनम्, द्वि.स., श्लोक:- ३-४।
६. भीमायनम्, तृ.सं., श्लोक ४७।

७. नाट्यशास्त्रम्, १:१०३।

८. नाट्यशास्त्रम्, १:१०९।

९. भीमायनम्, न. स. श्लोक: ३३।

१०. भीमायनम्, द.. स. श्लोकः २१।

११. साहित्यदर्पण:, तृतीय: परिच्छेद:।

१२. आधुनिकसंस्कृतसाहित्यसंग्रहः, पृ. ३४।

१३. भीमायनम्, सप्तम: सर्ग:।

१४. साहित्यदर्पण:, तृतीय: परिच्छेद:।

१५. दशरूपक:, द्वितीय: प्रकाश:।

१६. दशरूपक, द्वितीय प्रकाश:।

१७. भीमायनम्, पञ्चदश: स., श्लोक:- ३८-३९।

१८. भीमायनम्,द्वि. स. श्लोक:- ७।

१९. भीमायनम्,द्वि. स. श्लोक:- ६।

२०. भीमायनम्,प्र. स. श्लोक:- १८।

ग्रन्थसूची

1. 'आधुनिक संस्कृत साहित्य', लेखक :डॉ. रीता चट्टोपाध्याय:, कलकाता; प्रोग्रेसिव पावलिशार्स, प्रथम: प्रकाशित: २०१२, पुनर्मुद्रणम्।

2. 'दशरूपक:', सम्पादक: डॉ. सीतानाथ आचार्य: डॉ. देवकुमार दास: च। कलकाता ; संस्कृत: पुस्तक: भाण्डार:, चतुर्थ: संस्करण: २०१६।

3. 'भीमायनम्'। लेखक:, प्रो.प्रभाकर शंकर जोशी, पुणे; शारदा-गौरव-ग्रन्थ-माला, मुद्रितम्।

4. 'भीमाम्बेडकरशतकम्'। सम्पादक:, डॉ प्रिय-सेन-सिंह:, दिल्ली; राष्ट्रीय संस्कृत संस्थानम्। संस्करण: २०१२।

5. 'साहित्यदर्पणः'। सम्पादक:, बिमलाकान्त: मुखोपाध्याय:। कलकाता; संस्कृत: पुस्तक: भाण्डार:, नूतन: संस्करण:, २००८।

6. 'साहित्यदर्पण:', सम्पादक:, डॉ उदयचन्द्र: वन्द्योपाध्याय: डॉ. अनिता वन्द्योपाध्याय: च, कलकाता; संस्कृत-वुक्-डिपो, प्रथम: संस्करण: १४०७ वङ्गाब्द:, पुनर्मुद्रणं २०११।

7. 'नाट्यशास्त्रम्', सम्पादक:, डॉ सुरेशचन्द्र वन्द्योपाध्याय:, कलकाता, नवपत्र प्रकाशन, षष्ठ: संस्करण:, २०१४।

8. https://youtu.be/JwhiQPf3jt4?si=RnfvOtAqQCJ1oB_k

कालिदासररूपकेषु सामुद्रिकशास्त्रसन्दर्भाः

प्रज्ञा करकरे
शोधच्छात्रा, संस्कृतभाषा- साहित्यविभागः,
कविकुलगुरु-कालिदास-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, रामटेकम्

प्रो. पराग जोशी
मार्गदर्शकः, संस्कृतभाषा-साहित्यविभागः,
कविकुलगुरु-कालिदास-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, रामटेकम्

सारांशः

त्रिस्कन्धात्मकस्य ज्योतिषशास्त्रस्य महत्त्वपूर्णम् अङ्गं वर्तते संहितास्कन्धः । अस्य स्कन्धस्यान्तर्गते सामुद्रिकशास्त्रं विद्यते । प्राचीनकाले मानवानाम् अङ्गलक्षणानुसरेण फलकथनस्य प्रचलनम् आसीत् । पूर्वकाले एषा अङ्गविद्या इति नाम्ना प्रसिद्धा किन्तु तदनन्तरं एषा विद्या सामुद्रिकशास्त्रमिति नाम्ना प्रचारितं प्रसारितञ्च । कविः स्वनाटके काव्ये वा अनेन प्रयोगेण पात्रस्य भविष्यं स्वभावञ्च निरूपयति । शोधपत्रेऽस्मिन् कालिदासरचितानि अभिज्ञानशाकुन्तलं विक्रमोर्वशीयं मालविकाग्निमित्रं नाटकत्रयाण्यपि स्वीकृतानि । त्रिषु नाटकेषु अपि प्राप्तानि अङ्गलक्षणानि सामुद्रिकशास्त्रलक्षणैः सह तुलनात्मकमध्ययनमत्र विधीयते ।

मुख्यशब्दाः– सामुद्रिकशास्त्रम् ,कालिदासः ,अङ्गलक्षणानि ,अभिज्ञानशाकुन्तलम्, विक्रमोर्वशीयम्, मालविकाग्निमित्रम् ।

प्रस्तावना

वेदपुरुषस्य निर्मलचक्षुरूपं ज्योतिषशास्त्रमिति कथ्यते । अस्य शास्त्रस्य त्रिस्कन्धाः भवति - सिद्ध◌ान्तगज्योतिषशास्त्रे जगतः शुभाशुभफलानि निरूपितानि सहोरेति । अस्मिन् वेदाङ्-संहिता-न्ति ।

सिद्धान्तसंहिताहोरारूपं स्कन्धत्रयात्मकम् ।
वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमनुत्तमम् ॥

अस्य शास्त्रस्य सम्बन्धो वेदाङ्गमिति कथ्यते ।
अभिधेयञ्च जगतः शुभाशुभनिरूपणम् ॥[1]

[1] नारदसंहिता प्रथमोऽध्यायः ४५-

अतः स्कन्धत्रयात्मकमिदं ज्योतिषशास्त्रम्। अत्र स्कन्धार्थः इति स्वीक्रियते। सर्वेषां ”शाखा“ ”संहिता“ ज्योतिषशास्त्रविषयाणां विवरणं यत्र प्रदीयते तत् इति उच्यते।

अङ्कबीजगणितमाध्यमेन ग्रहाणां गतिः, मार्गवक्रादि ज्ञानं सिद्धान्तस्कन्धे निरूपितमस्ति । तृतीये होरास्कन्धे जातकस्य ग्रहस्थितिर्दशानुसारं फलकथनं विधीयते । यथा आचार्यवराहमिहिरेण बृहत्संहिताग्रन्थे उक्तम् -

ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयं स्कन्धत्रयाधिष्ठितम्।
तत्कात्स्न्र्योपनयनस्य नाम मुनिभिः सङ्कीर्त्यते संहिता ।।

स्कन्धेऽस्मिन् गणितेन या ग्रहगतिस्तन्त्राभिधानस्त्वसौ।
होराऽन्योऽङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्कन्धस्तृतीयोऽपरः ।।[2]

अतत्रिस्कन्धैः सन्निहिते ज्योतिषशास्त्रेऽस्मिन् अनेकविधाः विषयाः प्रतिपादिताः सन्ति । तत्र : ग्रहगोचरं - संहितास्कन्धस्य वर्ण्यविषयाः सन्ति, ग्रहचारः संवत्सरफलानि, तिथयः, नक्षत्राणि मुहूर्तादयः। अन्यच्च सामाजिकविज्ञानं, भौगोलिकशास्त्रं, वास्तुशास्त्रं, सामुद्रिकशास्त्रं, वृष्टिविज्ञानं, भूजलस्य ज्ञानं कृषिविज्ञानं, खगोलशास्त्रं:वृक्षायुर्वेद ,, आपदः तेषां पूर्वानुमानोपायाश्च, स्वरशकुनशास्त्रञ्चेति। इत्थं हि - मनुष्याणां कृते मङ्गलपथदर्शक अस्ति अयं संहितास्कन्धः। अस्य स्कन्धस्यैव महत्त्वपूर्णम् अङ्गं वर्तते : ”सामुद्रिकशास्त्रम्“ इति । अस्य शास्त्रस्याधारेण नृस्त्रीणाम् अङ्गलक्षणानि दृष्ट्वा तेषां शुभाशुभफलकथनं कर्तुं शक्यते।

प्राचीनकालतः एव इदं सामुद्रिकशास्त्रं भारते प्रसिद्धम् । अस्य शास्त्रप्रर्वतकाः वेदव्यासः, कश्यपः:भारद्वाज ,गर्गाचार्यः ,, गौतमादयाः सन्ति । रामायणे, महाभारते अष्टादशपुराणेषु वा सामुद्रिकशास्त्रसन्दर्भाः विद्यन्ते । तर्हि विस्तृतं व्यापकञ्च भवति इदं शास्त्रम्। अस्य सामुद्रिकशास्त्रस्योद्गमविषये यन्मतं विद्वांसः स्वीकुर्वन्ति तदस्ति भगवान् विष्णुः भगवत्याः लक्ष्म्याः अङ्गसौष्ठवं, सौन्दर्यञ्च दृष्ट्वा समुद्रऋषिरूपेण अवतीर्य यद् शास्त्रं रचितं तदस्ति सामुद्रिकशास्त्रम् । सामुद्रिकशास्त्रे उक्तम् -

इत्थं विचिन्त्य सुवरे स्वहृदि समुद्रेण सम्यगवगम्य।
नृस्त्रीलक्षणशास्त्रं रचयाञ्चक्रे तदादि तथा ।।[3]

अस्य शास्त्रस्य माध्यमेन स्त्रीनृणां दृश्यादृश्याङ्गप्रत्यङ्गास्य शुभाशुभलक्षणाधारेण तेषां भविष्यं, स्वभावं, व्यवहारंव्यक्तित्वञ्च फलकथनं कर्तुं शक्यते। ,
फलकथनार्थं कस्याधारेण क्रियते तत् आचार्यवराहमिहिरेण बृहत्संहितायां कथितम्।

उन्मानमानगतिसंहतिसारवर्ण-
स्नेहस्वरप्रकृतिसत्त्वमनुकमादौ।

---

[2] बृहत्संहिता उपनयनाध्याय९ :

[3] सामुद्रिकशास्त्रम् प्रथमोऽधिकारः ८

क्षेत्रं विधिवत्कुशलोऽवलोक्य-
सामुद्रविद्वदति यातमनागतं वा ।।[4]

उन्मानं, मानं, गतिः,संहतिः सारःवर्ण :, स्निग्धताःशब्द ,, प्रकृतिः (स्वभावः(, सत्त्वं, अनूकं, क्षेत्रं, मृजाञ्चेत्यादीनामाधारेण नृस्त्रीणां फलकथनं कर्तुमत्र निर्देशितमस्ति ।

एवं प्रकारेण ज्योतिषशास्त्रे फलकथनार्थं नैकाः विधयः दृश्यन्ते तत्र एका विधिः विद्यते सामुद्रिकशास्त्रम् । एतस्य सहाय्येन अङ्गलक्षणं दृष्ट्वा भविष्यं, व्यक्तित्त्वं, चारित्र्यं कथं भवतीति परिकल्पते । संस्कृतसाहित्ये अवलोक्य एतत् ज्ञातुं शक्यते खलु कविः स्वकाव्ये पात्रस्य नायकनायिकयोः वा कृते अस्य शास्त्रस्य प्रयोगं करोति । येन पात्रस्य स्वभावः व्यवहारञ्च ज्ञायेते । तथापि सामुद्रिकशास्त्रस्य सन्दर्भाः काव्ये, नाटके वा तत्र तत्र बहुलतया प्राप्यन्ते ।

यथा अभिज्ञानशाकुन्तले राजा दुष्यन्तः शकुन्तलायाः शरीराकृतिं दृष्ट्वा तस्याः प्रशंसां करोति ।

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्मलक्ष्मीं तनोति ।

इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ।।[5]

इदानीं कालिदासरचितेषु अभिज्ञानशाकुन्तलम्विक्रमोर्वशीयम् ,, मालविकाग्निमित्रम् इति नाटकत्रयेषु प्राप्ताः सामुद्रिकशास्त्रसन्दर्भाः अधोलिखिताः सन्ति ।

नेत्रलक्षणम् –

सामुद्रिकशास्त्रानुसारं यस्याः स्त्रियाः नेत्रे मृगसदृशे स्तः यस्याः कण्ठोदरः ,ऊरुः च मृगवत् भवतः, सा कुमारी दरिद्रकुटुम्बे जातापि नृपपत्नी भवति ।

या हरिणाक्षी हरिणग्रीवा हरिणोदरी हरिणजङ्घा ।

जातापि दासवंशे सा युवतिर्भवति नृपपत्नी ।।[6]

यथा अभिज्ञानशाकुन्तलस्य नायिका शकुन्तला तथा च मालविकाग्निमित्रस्य नायिका मालविका मृगनयने नायिके स्तः ।
अभिज्ञानशाकुन्तले-

न नमयितुमधिज्यमस्मि शक्तो धनुरिदमाहितसायकं मृगेषु ।

सहवसलिमुपेत्य यैः प्रियायाकृत इव मुग्धविलोकितोपदेशः ।। :[7]

[4] बृहत्संहिता ,पुरुषलक्षणम्१ अष्टषष्टितमोऽध्यायः ,

[5] अभिज्ञानशाकुन्तलम् १२०/

[6] सामुद्रिकशास्त्रम्४७ ,पञ्चमोऽधिकारः ,

अस्मिन् उदाहरणे राजा वदति यत् एतेषां मृगाणां नेत्राणि मम प्रियशकुन्तलायाः नेत्रयोः सादृश्यकारणात् अहं बाणैः प्रहारं कर्तुं न शक्नोमि।

शकुन्तलायाः चक्षुषोः कृते मृगनेत्राणाम् उपमा अत्र दीयते। अवश्यं शकुन्तला मृगनयनी अस्ति। यदि स्त्री मृगनयनी स्यात् सा राजपत्नी भवेदिति सामुद्रिकशास्त्रकारमतम्। शकुन्तला जन्मादेव आश्रमे पालिता। पश्चात् च राज्ञा दुष्यन्तेन सह गान्धर्वविवाहं कृत्वा राजपत्नीमभवत्।

अनन्तरं विक्रमोर्वशीये -

मया ज्ञातं मृगलोचनां निशाचरः कोऽपि हरति।
यावन्नु नवतडिच्छयामलो धाराधरो घर्षति॥[8]

प्रस्तुतश्लोके राजा पुरुवा आकाशे विद्युल्लतां दृष्ट्वा मृगनयनी उर्वशी वा इति भासते। उर्वशी इन्द्रलोकस्य अप्सरा अस्ति। सा तु मर्त्यलोकराजपत्नीमभवत्।

किन्तु एतद् विहाय मालविकाग्निमित्रं नाटके कालिदासमालविकां पद्मायताक्षी इति वर्णयति। : एकवर्षपर्यन्तं सा दासी भवति किन्तु राज्ञा अग्निमित्रेण सह विवाहोपरान्त सा सुखं भुङ्क्ते।

यथा

स्मयमानमायताक्ष्याः किञ्चिदभिव्यक्तदशनशोभि मुखम्।
असमग्रलक्ष्यकेसरमुच्छवसदिव पङ्कजं दृष्टम्॥[9]

सामुद्रिकशास्त्रानुसारं कमललोचनी स्त्री सुखेन जीवनव्यापनं करोति।
यथा सामुद्रिकशास्त्रे -

नीलोत्पलदलतुल्यैरतिविमलैः सूक्ष्मपक्ष्मभिः स्निग्धै। :
नयनैरिवार्क कमलैर्भवन्ति सौभाग्यभोगिन्यः॥[10]

पक्ष्मलक्षणम् -

यस्याः स्त्रियाः स्थूलस्निग्धपक्ष्माणि शोभन्ते सा सौभाग्यवती भवति।-घन-

सुदृढैः स्निग्धैः कृष्णैः सूक्ष्मैः स्यात्पक्ष्मभिर्घनैः सुभगा।
सूक्ष्मैर्विरलैः कपिलैः स्थूलैर्निन्धा ध्रुवमजाभैः॥[11]

यथा अभिज्ञानशाकुन्तलस्य तथा मालविकाग्निमित्रस्य वा नायिकायाघनपक्ष्माणि सन्ति। :

---

[7] अभिज्ञानशाकुन्तलम् २३/

[8] विक्रमोर्वशीयम् ४८/

[9] मालविकाग्निमित्रम् २१०/

[10] सामुद्रिकशास्त्रम् चतुर्थोऽधिकारः १६४

[11] सामुद्रिकशास्त्रम् चतुर्थोऽधिकारः १७२

मुहुरङ्गुलिसंवृताधरोष्ठं प्रतिषेधाक्षरविक्लवाभिरामम् |
मुखमंसविवर्ति पक्ष्मलाक्ष्याः कथमप्युन्नमितं न चुम्बितं तु ॥[12]
हस्तं कम्पयते रुणद्धि रशनाव्यापारलोलाङ्गुली
स्वौ हस्तौ नयति स्तनावरणतामालिङ्ग्यमाना बलात् ।

पातुं पक्ष्मलनेत्रमुन्नमयतः साचीकरोत्याननं
व्याजेनाप्यभिलाषपूरणसुखं निर्वर्तयत्येव मे ॥[13]

अधरलक्षणम् -

यस्याः स्त्रियाः बन्धुजीवपुष्पबिम्बफलादिसदृशः रक्तवर्णः अधरः तथा च कुन्दपुष्पादीनि इव दन्ताः सन्ति, सा धनं सुखं च प्राप्नुयात् ।

बन्धुजीवकुसुमोपमोऽधरो मांसलो रुचिरबिम्बरूपभृत् ।

कुन्दकुड्मलनिभाः समा द्विजा योषिता पतिसुखामितार्थदाः ॥[14]

यथा अभिज्ञानशाकुन्तले तथा मालविकाग्निमित्रे शकुन्तलाया :मालविकायाः च अधरः रक्तवर्ण : बिम्बोष्ठः इति कालिदासः वर्णयति । द्वयोः अपि नायकयोअग्निमित्रदुष्यन्तयोः मालविकाशकुन्त :ले प्रति प्रबलः शुद्धः च प्रेम वर्तेते ।

इत्थं हि मालविका शकुन्तला च पतिसुखं प्राप्नुतः।
यथा अभिज्ञानशाकुन्तले -

अधरकिसलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू । :
कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम् ॥[15]

मालविकाग्निमित्रे -

दाक्षिण्यं नाम बिम्बोष्ठी नायकानां कुलव्रतम् ।
तन्मे दीर्घाक्षि ये प्राणास्ते त्वदाशानिबन्धनाः ॥[16]

ऊरुलक्षणम् -

अङ्गलक्षणशास्त्रानुसारं यस्याः स्त्रियाः ऊरुः कदली इव यद्यस्ति सा राजपत्नी भवति ।

मदनगृहस्तम्भौ यौ कदलीकाण्डद्वयोपमावूरु ।
यस्याः करिकरवृत्तावरोमशौ भूपत्नी स्यात् ॥ [17]

---

[12] अभिज्ञानशाकुन्तलम् 3/22
[13] मालविकाग्निमित्रम् ४१५/
[14] बृहत्संहिता, कन्यालक्षणाध्याय६ :
[15] अभिज्ञानशाकुन्तलम् १२१/
[16] मालविकाग्निमित्रम् ४१४/
[17] सामुद्रिकशास्त्रम् चतुर्थोऽधिकारः ३८

यथा अभिज्ञानशाकुन्तले –

किं शीतलैः क्लमविनोदिभिरार्द्रवातान्
सञ्चारयामि नलिनीदलतालवृन्तैः ।

अङ्के निधाय करभोरु यथासुखं ते

संवाहयामि चरणावुत पद्मताम्रौ ।।[18]

अत्र शकुन्तलायाः ऊरुः करभसदृशः इव इति वर्णितम् अस्ति। अस्य लक्षणस्य कारणात् सा राज्ञः पत्नी अभवत्।

अन्यच्च विक्रमोर्वशीये –

अपराधी नामाहं प्रसीद रम्भोरु विरम संरम्भात्।
सेव्यो जनश्च कुपितः कथं नु दासो निरपराधः ।।[19]

अत्र उर्वश्याः कदलीसदृशः ऊरोः वर्णनं दृश्यते। उर्वशी इन्द्रलोकस्य अप्सरा किन्तु सा पुरुरवा राज्ञः पत्नी अभवत्।

स्त्रियाः चतुर्भेदाः विद्यन्ते । पद्मिनी, हस्तिनीशङ्खिनी ,, चित्रिणी इति । तदनुसारं कालिदासनाटकत्रयाणामपि नायिका – प्रकारस्य वर्तते। यथा उक्तमत्र यत् ''पद्मिनी''

स्निग्ध श्यामलकान्त्रिस्तिलकुसुमाकारसुभगनासा च।
त्रिवली तरङ्गमध्या वृत्तकुचा स्निग्धकृष्णकचा।।

पद्ममुखी मधुगन्धा पद्मायतलोचना प्रियालापा।
बिम्बोष्ठी हंसगतिर्धर्मरतिः पद्मिनी भवति ।।[20]

या स्त्री स्निग्धा, श्यामलकान्तिः तिलपुष्पाकारनासिकाउदरे त्रिवली ,, वृत्ताकाराः स्तनाः ,स्निग्धकेशाः , कमलमुखी, कमललोचनीरक्तवर्णः अधरः ,, हंसगतिः स्यात् सा पद्मिनी इति कथ्यते । यथा मालविकाग्निमित्रे –

दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाहू नतावंसयोः
सङ्क्षिप्तं निबिडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव।

मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावरालाङ्गुली
छन्दो नर्तयितुर्यथैव मनसि श्लिष्टं तथास्या वपुः ।।[21]

---

[18] अभिज्ञानशाकुन्तलम् ३१८/

[19] विक्रमोर्वशीयम् २२०/

[20] सामुद्रिकशास्त्रम् पञ्चमोऽधिकारः ५९, ६०

[21] मालविकाग्निमित्रम् २३/

अपराधिनि मयि दण्डं संहरसि किमुद्यतं कुटिलकेशि ।
वर्धयसि विलसितं त्वं दासजनायाद्य कुप्यसि च ।। [22]

पद्मायतलोचनीकुटिलकेशी लावण्यवती मालविका अस्य ,बिम्बोष्ठी ,स्थूलनितम्बिनी ,उन्नतस्तनी , नाटकस्य पद्मिनीरूपा भवति।

अन्यच्च विक्रमोर्वशीये –

असुलभा सकलेन्दुमुखी च सा किमपि चेदमनङ्गविचेष्टितम् ।
अभिमुखीष्विव काङ्क्षितसिद्धिषु व्रजति निर्वृतिमेकपदे मनः ।।[23]

सुरसुन्दरी जघनभरालसा पीनोत्तुङ्गघनस्तनी
स्थिरयौवना तनुशरीरा हंसगतिः ।

गगनोज्ज्वलकानने मृगलोचना भ्रमन्ती
दृष्टा त्वया तद्विरहसमुद्रान्तरादुत्तारय माम् ।।[24]

अस्य नाटकस्य नायिका अप्सरा उर्वशी अस्ति । तस्याः सौन्दर्यम् अनौपम्यं वर्तते । इन्दुमुखी ,घनस्तनी , तन्वी ,स्थूलनितम्बिनी, क्षीणकटि हंसगतिर्युक्ता उर्वशी पद्मिनीस्त्री भवति ,।

इत्थं हि शाकुन्तले अपि शकुन्तलायाः कृते एतादृशानि एव अङ्गलक्षाणानि इतरत्र वर्णितानि । अतः सा अपि पद्मिनीस्त्री भवति इति वक्तुं शक्यते ।

सामुद्रिकशास्त्रानुसारं स्वभावः ज्ञातुं शक्यते । शास्त्रेऽस्मिन् देवादिभेदानुसारं द्वादशप्रकृतयः चर्चिताः। तत्र एका प्रकृतिः विद्यते गन्धर्वस्वभावा स्त्री इति । मालविका गन्धर्वस्वभावा नायिका दृश्यते । अस्याः प्रकृतेः लक्षणं यथा –

उद्यानवनासक्ता कलस्वरा गीतनृत्यरक्तमनाः ।
परिचितसुगन्धमाल्या गन्धर्वप्रकृतिरबला सा ।।[25]

एतद् लक्षणानुसारं नाटके अपि दृश्यते यत् मालविकायाः नृत्याचार्यः गणदासः तस्याः नृत्यस्य कौतुकं करोति । मालविकायाः नृत्ये वैलक्षण्यं दृष्ट्वा आचार्यः स्वात्मानं धन्यं मन्यते । द्वितीये अङ्के सा एकं पद्यमपि गायति ।

यद्यत्प्रयोगविषये भाविकमुपदिश्यते मया तस्यै ।
तत्तद्विशेषकरणात्प्रत्युपदिशतीव मे बाला ।।[26]

---

22 मालविकाग्निमित्रम् ३२२/

23 विक्रमोर्वशीयम् २९/

24 विक्रमोर्वशीयम् ४५९/

25 सामुद्रिकशास्त्रम् पञ्चमोऽधिकारः ३५

26 मालविकाग्निमित्रम् १५/

मालविकायाः गीतम् –

दुर्लभः प्रियो मे तस्मिन्भव हृदय निराश-
महो अपाङ्गो मे परिस्फुरति किमपि वामः ।

एष च चिरदृष्टः कथं पुनरुपनेतव्यो
नाथ मां पराधीनां त्वयि परिगणय सतृष्णाम् ।।[27]

उपसंहारः–

सामुद्रिकशास्त्रस्याधारेण मानवाः अङ्गप्रत्यङ्गानुसारं भविष्यकथनंस्वभाववर्णनञ्च ज्ञातुं शक् ,नुवन्ति । अस्य शास्त्रस्य प्रयोगेण कालिदासः पात्रस्य सौन्दर्यं स्वभावं च निरूपयति । यतो हि नाटकस्य उदाहरणानि अवलोक्य तेषां अङ्गलक्षणैः सह तौलनम् अत्र विधीयते । सामुद्रिकशास्त्रे यत् फलं प्रदीयते तदेव लक्षणस्य फलानुसारं नाटके भविष्यति तथा च पात्रस्य स्वभावे तद्गुणाः दृश्यन्ते एव । अतः कविः स्वकाव्ये पात्रस्य भविष्यकथनायस्वभाववर्णनाय ,, सौन्दर्यस्य कृते सामुद्रिकशास्त्रस्य प्रयोगं करोति इति वक्तुं शक्यते ।

सन्दर्भग्रन्थसूची –

१) **”अभिज्ञानशाकुन्तलम्“**कालिदासः ,चन्द्रकलाव्याख्या –चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी

२) **”मालविकाग्निमित्रम्“**कालिदासः निर्णयसागराख्यमुद्रणालयम् –, मुम्बापुरी

३) **”विक्रमोर्वशीयम्“**कालिदासः निर्णयसागराख्यमुद्रणालयम् ,कल्पलताख्यव्याख्या –, मुम्बापुरी

४) **”सामुद्रिकशास्त्रम्“**कालिदासः चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ,अभयकात्यायानस्य टीका –, वाराणसी

५) **बृहत्संहित“ ा ”**वराहमिहिरः वाराणसी ,चौखम्बा विद्याभवन –

६) **“संस्कृत-वाङ्मय का बृहद् इतिहास षोडश-खण्ड ज्योतिषशास्त्र” -** स्व. पद्मभूषण आचार्य श्री बलदेव उपाध्याय - उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान, लखनऊ

७) **“नारदसंहिता”**– श्रीवेङ्कटेश्वरमुद्रणालयम् ,मुम्बापुरी

[27] मालविकाग्निमित्रम् २४/

चम्पूरामायणदिशा गङ्गावतरणमाहात्म्यप्रपञ्चनम्

डॉ. व्ही. बालाजी

उपोद्घातः –

असारेऽस्मिन् संसारे दुःखदावाग्निदग्धस्य आधिव्याधिप्रपीडितस्य पापादिविषण्णस्य मायामोहभ्रान्तचेतसो मानववृन्दस्य मनःसन्तापनिवारणाय चेतःप्रसादाय सुखावाप्तये च विद्वद्धौरेयाः तत्वज्ञाः काव्यशास्त्रनामकं रत्नं वाङ्मयमहोदधेः सारभूतम् उददीधरन् । तदुक्तं महर्षिप्रवरेण कपिलमुनिना –

भावानुभूतिमद्वाक्यं रसवत् ध्वनिसङ्गतम् ।
गुणालङ्कारसञ्जुष्टं काव्यं रम्यार्थद्योतकम् ।।[1]

इति । एवं तथाभूतस्य काव्यस्य सर्वप्रथमं लक्षणमित्थमुक्तम् अग्निपुराणे –

संक्षेपाद् वाक्यमिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली ।
काव्यं स्फुरदलंकारं गुणवद् दोषवर्जितम् ।।[2]

इति । एवं शब्दार्थशरीरं काव्यमिति सर्वसम्मतलक्षणमप्यस्ति साहित्यवाङ्मये । तथाभूतस्य काव्यस्य विशेषलक्षणं मम्मटाचार्यैः स्वीय काव्यप्रकाशे इत्थं सन्निगद्यते –"तददोषौ सगुणौ शब्दार्थावनलङ्कृती पुनः क्वापि"[3]इति । तथाभूतस्य सहृदयमनःप्रीतिदायकस्य काव्यस्य उत्तम-अधम भेदेन विभागः कृतः । यस्मिन् काव्ये व्यङ्यार्थः वाच्यात् प्राधान्यं लभते तत्काव्यं -मध्यम ,तदेवोत्तमकाव्यमिति विदुषां मनीषा । यत्र च व्यङ्ग्यस्यास्तित्वेपि तस्याप्राधान्यं ,ध्वनिकाव्यं गुणीभूतमिति। यत्र व्यङ्ग्यासमप्रधानञ्च वर्तते तत्तु मध्यमाख्यंर्थ एव नास्ति तदधममिति ध्वनिकारानुयायिभिः आलङ्कारैः विशेषविभागः कृतः ।

अपि च काव्यस्य सामान्यतया दृश्यं श्रव्यमिति द्विप्रकारतया विभागः कृतः । तत्र श्रव्यकाव्यं त्रेधा संविभक्तं वर्तते गद्यं-पद्यं-चम्पूः इति । तेषां लक्षणं क्रमेणाह - **"अपादः पदसंघातः गद्यम्", "पद्यं चतुष्पदम्", "गद्यपद्यमयी काचित् चम्पूरित्यभिधीयते"** इति ।

तेषु चम्पूविभागेषु बहूनि काव्यानि संविलसन्ति। तेषु भोजराजविरचितं श्रीरामचन्द्रचरितप्रकटनपरं चम्पूरामायणमिति एकं महाकाव्यं चकास्ति।

गङ्गादेव्याः माहात्म्यम् -

तत्र बालकाण्डे गाधिसूनुना रामलक्ष्मणावुद्दिश्य गङ्गादेव्याः माहात्यम्यमधिकृत्य इत्थमुररीक्रियते –

आजानपावनक्षीरां वृषानन्दविधायिनीम्।
श्रुतिप्रणयिनीं सोऽयमापगामाप गामिव ॥[4]

सोऽयं श्रीरामः **आजानपावनक्षीरां** – आजानपावनं स्वभावशुद्धं क्षीरं यस्यास्ताम् **आजानपावनक्षीरां** गङ्गामाप इत्यर्थः। **'शुद्धं भागीरथीजलं'** इति वचनानुरोधेन स्वजन्मनः प्रभृति पावनभूतां नाकलोकतरङ्गिनीं प्राप्तवानित्यर्थः। तत्र प्रयुक्तः आजानशब्दः स्वभावे रूढः। अथवा – जनानां समूहः जानं 'तस्य समूहः' इत्यण् प्रत्ययः। आ समन्तात् बहिराभ्यन्तरे च जनसमूहं पावति स्नानपानाभ्यां पवित्रीकरोतीत्याजानपावनं क्षीरं यस्यास्तां **आजानपावनक्षीरां,** तत्रोपयुक्तक्षीरशब्दः जलार्थद्योतकः **'क्षीरं स्यान्नीरदुग्धयोः'** इति रत्नमालावचनात्। **वृषानन्दविधायिनीम्** – वृषैर्यमनियमादिभिर्धर्मैः य आनन्दं विदधातीति वृषानन्दविधिनीम्। तीर्थविशेषस्नाननियमादि- कर्मणां निःश्रेयसहेतुत्वेन शास्त्रप्रसिद्धेर्बाह्यानन्दकरीमित्यर्थः। यद्वा वृषाणामानन्दमुल्लासं विदधातीति, अर्थात् धर्मादिभिर्वृद्धिकरीमित्यर्थः। समस्तधर्मनिर्वहनद्वारा निरतिशयानन्दसंधायिनीमित्यर्थः। **'वृषः स्याद्वासवे धर्मे सौरभेये च शुक्लजे। पुंराशिभेदयोः श्रृङ्ग्यां मूषिकश्रेष्ठयोरपि॥**[5]**'** (इति विश्वः), **'सुकृते वृषभे वृषः'** इति अमरकोषे निगदितत्वाच्च। **श्रुतिप्रणयिनीम्** – श्रुतिपरिचिताम् उत वेदप्रतिपाद्यमिति वा , अर्थात् **'सितासिते सरिते यत्र संगते'** इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धत्वादित्यर्थः। **'प्रणयः स्यात्परिचये यान्त्रायां सौहृदेऽपि च'**[6] इति यादवकोषेऽपि निगदितत्वात्। अथवा तरङ्गसंगतघुमघुमध्वनिभिः श्रोत्रानन्दकरीमित्यप्यर्थः स्फुरति। यतो हि – **'श्रुतिः श्रोत्रे तत्राम्नाये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि'** इति विश्वाख्यकोषे प्रतिपाद्यमानत्वात्। **आपगाम्** – अपां समूहः आपम् समूहार्थेऽण् प्रत्ययः। तेनगच्छतीत्यापगा (अन्येष्वपि दृश्ते इत्यनेन डप्रत्ययः) तथाभूतां तां भागीरथीं, लक्षणया तत्कूलं गामिव प्राप्तवान् रामचन्द्रः इति पद्यार्थः। परन्तु अत्र गामिव इति उपमाप्रयोगात् पद्ये यानि विशेषणपदानि संप्रयुक्तानि वर्तन्ते, तानि सर्वाणि धेनुविषयेऽपि समन्वेति। तद्यथा – **आजानपावनक्षीरां** – आजन्मशुद्धं दुग्धं यस्यास्तामत्यर्थः। **वृषानन्दविधायिनीम्** –

वृषभस्यानन्दं विदधाति रतिप्रदत्वादित्यर्थः । **श्रुतिप्रणयिनीम्** – श्रुतिसखीं तत्कलपामित्यर्थः । '**चत्वारि वाक्परिमितापदानि**' इति श्रुत्या वेदवाचो धेनुत्वेन निरूपितत्वादिति धेनुशब्देऽपि विशेषणपदानां सामञ्जस्यत्वं दरीदृश्यते, इत्यत्र पद्ये श्लेषोपमानयोः संसृष्टिः विद्यत इति।

ततः मन्दाकिन्युपाख्यानं श्रोतुकामाय रामचन्द्राय कुशिकनन्दनः इत्थमभाषत – पुरा मेरुपर्वतस्य मनोरमेत्यभिधया एका कन्या आसीत्, धराभृतां चक्रवर्ती पर्वतसार्वभौमो हिमवान् तया सह सञ्जातपरिणयोत्सवेन गृहमेधी आसीत् । ततः मनोरमाजानेर्हिमवतोः द्वे कन्ये समुत्पन्ने आस्तां । तयोः कन्यकयोर्मध्य एका आद्या कन्या मन्दाकिनीति नाम्ना प्रसिद्धाभूत्, अन्या द्वितीया कन्या साक्षाद्भगवती चन्द्रचूडकुटुम्बिनी आसीत् । ततः विबुधाः तां मन्दाकिनीं याञ्चापूर्वकं हिमवन्नियोगात् प्राप्य नाकलोकं अनीनयत्, ततः प्रभृति सा सुरलोकतरङ्गिणी तत्रैव निवसमाना आसीत् ।

वियद्गङ्गावतरणवृत्तान्तः –

पुरा अयोध्याख्यपुरं सवितृवंशोद्भवेन सगरेति नाम्ना राज्ञा परिपालितमासीत् । तेन केशिनीसुमतीभ्यां सह परिसमापितविवाहेन प्रथमाश्रमो लङ्घितः । ततः पुत्रानात्मनः इच्छन् सः सगरः सपत्नीकः हिमालयपर्वतं सम्प्राप्य तपस्तेपे । ततः हिमवत अनुग्रहात् केशिनी ज्येष्ठपत्नी असमञ्जमिति नाम्ना सुतमेकं लेभे, यवीयसी सुमतिश्च षष्टिसहस्रसंख्याकान् पुत्रान् प्रापयामास । ततः सः सगरः अश्वमेधाख्यं यागविशेषं कर्तुमेकदा प्रारेभे , तदा यागाङ्गत्वेन समुदितमश्वमोचनं कृतवान्, सोऽयमश्वमेधीयाश्वः राक्षसवेषधारिणा इन्द्रेण स्वपदभ्रंशभात् अहारि। ततः अश्वमेधीयाश्वहरणज्ञानानन्तरं सौमतेयाः पुमांसः षष्ठिसहस्रसंख्याकाः सगरपुत्राः अपहृतं तं यज्ञीयाश्वमन्वेष्टुं प्रतस्थिरे । ततः यज्ञीयाश्वमन्विष्यन्तः सगरपुत्राः नखैरेव पातालपर्यन्तं भुवं चख्नुः, इन्द्रोऽश्वमपहृत्य कपिलमुनेराश्रमसमीपे निबद्धवान् । सगरपुत्रास्तत्राश्वं दृष्ट्वा कपिलेनैवाश्वोऽपहृत इति मत्वा तमवमानयन्तः कपिलकोपाग्नौ भस्मतां गताः, अथ षष्टिसहस्रपुत्रमरणानन्तरं असमञ्जस्य पुत्रम् अंशुमान्तं यागीयाश्वं समानीय सप्ततन्तुं समापयत्विति सगरोऽब्रवीत्, अंशुमानपि पातालाभ्यन्तरं गत्वा तत्र बिले कपिलक्रोधाग्निना भस्मीकृतान् पितॄन् दृष्ट्वा बाष्पाकुलाक्षस्सन् तेभ्यः पितृभ्यः तर्पणाढ्जलिं दित्सुः जलान्वेषणाय पर्यटन् तुरङ्गमं लेभे, तदा तेषां सुमतिपुत्राणां मातुलः गरुडः अंशुमन्तम् अनेन प्रकारेण इत्थमब्रवीत् – 'आयुष्मन्, इह पातले गङ्गामानय, एषा गङ्गा भस्मीकृतानां समेषां सुमतिपुत्राणां सर्वोत्तमस्तरणोपायः' इति, तदनन्तरं पुत्राणां विनाशवार्तां श्रुत्वा अंशुमतानीतागीयाश्वं लब्ध्वा प्रारब्धं यज्ञं परिसामाप्य

षष्टिसहस्रपुत्रमरणजनितशोकाद्दिवं गतः, तदनन्तरं सगरपौत्र अंशुमान् राज्यं चिरकालं परिपाल्य दिलीपे न्यस्तभूभारः हिमालयनाम्ना प्रसिद्धे पर्वते गङ्गायाः भूलोकावतरणा तपस्तेपे, ततः कालगमने दीलपोऽपि स्वीय पुत्राय भगीरथाय कपिलकोपाग्निना स्वपूर्वजानां दहनं तेषामुद्धारनार्थं मातुलोपदिष्टं गङ्गावतरणवृत्तान्तादिकं सन्निगदितवान्, ततः प्रभृति भगीरथः अमर्त्यसरितं मर्त्यतरङ्गिणीं कर्तुं समुद्यतो बभूव, सद्यैव गङ्गादेवीमुद्दिश्य तपश्चचार भगीरथः, तस्य तीव्रतपःप्रभावेन समाविर्भूता देवगा गङ्गा भूलोकागमनाय अङ्गीचकार, तदा तां वोढुं पार्वतीकान्तेन शिवेनैव शक्य इति तया संप्रोक्ता, तदर्थं गोकर्णाभिधं सिद्धक्षेत्रमासाद्य भगीरथः देवापगां वोढुं शिवमुद्दिश्य तपस्तेपे, स्वात्युग्रतपोऽनुष्ठानेन समानन्दितः परमेश्वरः तां विबुधसरितं वोढुम् अन्वमंस्त । इदानीं सा सुरलेकतरङ्गिणी भूलोकं प्रति कथमागच्छतीति कवि इत्थं वर्णाति –

अथ वीचीचयच्छन्नदिगन्तगगनान्तरा ।
शशाङ्कशङ्खसंभिन्नतारामौक्तिकदन्तुरा ।।[7]
तरङ्गाकृष्टमार्तण्डतुरङ्गायासितारुणा ।
फेनच्छन्नस्वमातङ्गमार्गणव्यग्रवासवा ।।[8]
आविः शाखाशिखोन्नेयनन्दनद्रुमकर्षणा ।
एकोदकनभोमार्गदिङ्मूढदिवसेश्वरा ।।[9]
आवर्तगर्तसंभ्रान्तविमानप्लवविप्लवा ।
नीलजीमूतशैवालकृतरेखा हरित्तटा ।।[10]
अवलेपभराक्रान्ता सुरलोकतरङ्गिणी ।
पपात पार्वतीकान्तजटाकान्तारगह्वरे ।।[11]

<u>पद्यानामयमर्थः</u> –

वीचीचयच्छन्नदिगन्तगगनान्तरा – वीचीचयैः तरङ्गपरम्पराभिः छन्नं दिगन्तः नभोमध्यञ्च यस्याः सा वीचीचयच्छन्नदिगन्तगगनान्तरा इति । **शशाङ्कशङ्खसंभिन्नतारामौक्तिकदन्तुरा** – शशाङ्क एव शङ्खः, तेन संभिन्नानि (संगतानि) तारा एव मुक्तामणयः तैः दन्तुरा इति । स्वर्गादापतन्त्या गङ्गया तरङ्गमालया दिगन्तो नभोमध्यञ्च व्याप्तमभवत्, तदानीं चन्द्ररूपशङ्खेन सङ्गैस्तारारूपमुक्तामणिभिर्गङ्गाऽपि व्याप्ताऽजायत इत्यर्थः ।

तरङ्गाकृष्टमार्तण्डतुरङ्गायासितारुणा – तरङ्गै आकृष्टाः स्वमार्गादपसार्यान्यत्र प्रवर्तिताः ये मार्तण्डतुरङ्गाः, तैः आसितः स्वमार्गप्रवर्तनेन परिश्रान्तः अरुणः यया सा

तरङ्गाकृष्टमार्तण्डतुरङ्गा- यासितारुणा इति । **फेनच्छन्नस्वमातङ्गमार्गणव्यग्रवासवा** – फेनैः आच्छादितः ऐरावतः तस्य अन्वेषणे उद्विग्नः इन्द्रः यया सा फेनच्छन्नस्वमातङ्गमार्गणव्यग्रवासवा इति । फेनैः सर्वेषां जन्तूनां धवलीकृतत्वादैरावतस्य धवलत्वेन विविच्य ग्रहणेऽशक्ततयेन्द्रो व्यग्रतां प्रापित इति भावः ।

आविः शाखाशिखोन्नेयनन्दनद्रुमकर्षणा – आविः प्रत्यक्षाः याः शाखाग्रभागास्ताभिरुन्नेयं पारिजातादिनन्दनोद्यानतरूणां कर्षणं यस्याः सा इति विग्रहः, गङ्गाप्रवाहे पारिजातादयो नन्दनवृक्षा अवहन्, जलनिमग्नानां तेषां शाखाशिखा एवोपरिदृश्यमाना गङ्गाप्रवाहेण तत्तरूणां वाह्यमानत्वमभिव्यञ्जन्तीत्यर्थः। **एकोदकनभोमार्गदिङ्मूढदिवसेश्वरा** – एकोदकं केवलजलाप्लुतं यन्नभः तस्मिन् मार्गे दिशाज्ञानहीनः सूर्यः यया सा इति, सम्पूर्णस्य नभसो जलमयत्वात्सूर्यः स्वमार्गनिर्धारणे व्यामोहं गत इति भावः ।

आवर्तगर्तसंभ्रान्तविमानप्लवविप्लवा – आवर्ताः अम्भसां भ्रमाः त एव गर्ताः विवराणि तेषु संभ्रान्ताः विमानाः तेषां मज्जनोन्मज्जनं च यस्याः सा आवर्तगर्तसंभ्रान्तविमानप्लवविप्लवा इति । गङ्गायाः गर्ताकारवर्तेषु विमानाः मज्जन्ति उन्मज्जन्ति चेत्यर्थः । **नीलजीमूतशैवालकृतरेखा हरित्तटा** – नीलजीमूताः श्याममेघाः एव शैवालानि तैः विरचिततटावबोधकसीमाचिह्नाः दिशः एव तटाः यस्याः सा **नीलजीमूतशैवालकृतरेखा हरित्तटा** इति । दिश एव गङ्गायाः तटाः सन्ति, यत्र श्यामलमेघरूपतटपरिसरचारिशैवालानि तटावबोधकसीमारेखा इव विरचयन्तीत्यर्थः ।

'को वा मदीयं वेगं सोढुं समर्थः' इतिरूपो गर्वः, तस्य भरेण आक्रान्ता सुरलोकतरङ्गिणी पार्वतीकान्तस्य जटाकान्तारे महाकुहरस्य मध्यप्रदेशे अवततार, तदानीं शिवः तस्याः अवलेपं दूरोत्सारितुमित्थम् समाचरितवान् –

अलब्धनिर्गमा शम्भोः कपर्दादमरापगा ।
दधौ दूर्वाशिखालग्नतुषारकणिकोपमाम् ।।[12]

अमरापगा शम्भोः जटाजूटात् बहिर्गन्तुमसमर्था आसीत्, तदा शिखायामग्रभागे संसक्ता हिमबिन्दुस्तस्याः सादृश्यं धृतवती, स्वगर्वं चूर्णयितुं शम्भुनेत्थं समाचरितमित्यर्थः। एतेन हरजटाजूटस्य विशालत्वं, तदपेक्षया गङ्गायाः समधिकाल्पत्वञ्च ध्वनितम् । ततः –

अदृष्ट्वा तां नदीं तत्र तुष्टाव परमेश्वरम् ।
भगीरथो विधेः क्रौर्यात्परिक्षीणमनोरथः ।।[13]

तत्र भगीरथः हरजटाजूटे तां सुरसरितम् अदृष्ट्वा दैवस्य प्रातिकूल्यात् प्रणष्ट-गङ्गानयनरूपमनोरथस्सन् परमेश्वरं गङ्गायाः बहिर्निर्गमनार्थं स्तुतवान् । तेन सन्तुष्टः शम्भुः तामित्थं विमुक्तवान् –

गङ्गा सप्ताकतिर्जाता न्यपतद्धरमूर्धनि ।
तेन स्तुत्या प्रसन्नेन क्षिप्ता बिन्दुसरस्यपि ।।[14]

गङ्गा एकधाराभावेन पतिष्न्त्या मम वेगं हिमवान् न सहेत इति मत्वा स्वां धारां सप्तभिर्विभागैर्विभज्य सप्तस्रोतस्वती जातेत्यर्थः, धरमूर्धनि – धरतीति धरः पर्वतः हिमालयः अस्य शिखरे पपात। भगीरथकृतस्तोत्रेण प्रसन्नेन हरेण सा गङ्गा बिन्दुसरो नामके कासारविशेषेऽपि भगीरथसौकर्याय निक्षिप्ता इत्यर्थः । ततः तस्याः चलनमित्थमुपवर्णितम् –

तासु प्राचीं गतास्तिस्रः तिस्रः प्राचेतसीं दिशम् ।
अन्या पितृक्रियोद्युक्तभगीरथपथानुगा ।।[15]

तासु गङ्गायाः सप्तसु धारासु तिस्रः धाराः पूर्वदिशं, तिस्रः धाराः पश्चिमदिशं गताः, अवशिष्टा एका धारा पितृक्रियायां स्वपूर्वजोद्धारे उद्युक्तस्य भगीरथपथमनुचचालेत्यर्थः । ततः तस्याः जाह्नवी इति नाम कथं जातमिति इत्थं समुपवर्ण्यते –

सैषा भागीरथी जह्नोः सत्रक्षेत्रं समावृणोत् ।
तां स पीत्वा ततः शान्तो जहौ श्रोत्रेण वर्त्मना ।।[16]

सा भागीरथी जह्नुरित्याख्यस्य मुनेः यज्ञभूमिं समन्तादावृतवती, तस्माद्धेतोः सः जह्नुः गङ्गायास्तदाचरणकोपाय तां निपीय, भगीरथकृतस्तुत्या शान्तकोपः तां गङ्गां श्रोत्रेण वर्त्मना निःसारितवानित्यर्थः ।

उपसंहारः –

भगीरथस्य परिपूर्णमनोरथत्वमित्थं कविना सन्निगद्यते –

तया तटिन्या जाह्नव्या प्रापयत्त्रिदिवं पितॄन् ।
भगीरथः पुरं प्राप परिपूर्णमनोरथः ।।[17]

सः भगीरथः ता जाह्नव्या तटिन्या स्वपूर्वजान् कपिलकोपानलभस्मीकृतान् सुमतिपुत्रान् स्वर्गलोकनिवासिनश्चकार, ततः परिपूर्णमनोरथः सफलाभिलाषः सन् पुरीमोध्यामाजगामेत्यर्थः ।

उद्यमेन हि सिद्ध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः । न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः।।, यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति कोऽत्र दोषः इत्यादि वचनानुगुणं सूर्यवंशोद्भः भगीरथः स्वपूर्वजानां पितृलोकवासप्राप्त्यर्थं, धरण्यां संभ्रमणार्थञ्च, अत्यन्तपावनभूतां विबुधैकानुभवयोग्यात्मिकां अमर्त्यतरङ्गिणीं मर्त्यापगां कर्तुं बहुवारं नैकानेकप्रकारेण तीव्रातिशयतपोऽनुष्ठानेन च ऐहिकलोकाख्यं कर्मभूमिं प्रति समानयनाञ्चकार । इत्थम् अस्माभिरपि **कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन** इत्यादि सूक्तिं मनसि निधाय वयं सर्वे सर्वदा जीवनप्रगतिं प्रति समुद्यमानाः भवेम।

---------इति शम्-------

End notes – अन्त्यसूची

1. **संस्कृतनिबन्धशतकम् – पद्मश्री डा .डा ,आचार्यैः लिखितम् कपिलदेव द्विवेदी . – विश्वविद्यालय प्रकाशन ,द्विवेदी महोदयैः सङ्कलितम् .डि.के वाराणसी, 2008 तमे वर्षे प्रकाशितम्, ISBN : 978-81-7124-644-1. पृष्ठसंख्या – .57**

2. **अग्निपुराणं (607 .337), संस्कृतनिबन्धशतकम् – पद्मश्री डा कपिलदेव द्विवेदी . विश्वविद्यालय ,द्विवेदी महोदयैः सङ्कलितम् .डि.के .डा ,आचार्यैः लिखितम् – प्रकाशन वाराणसी, 2008 तमे वर्षे प्रकाशितम्, , ISBN : 978-81-7124-644-1. पृष्ठसंख्या .57**

3. **काव्यप्रकाशः – मम्मटभट्टविरचितः, झळकीकरोपनाम्ना रामभट्टात्मजेन भट्टवामनाचार्येण विरचितया बालबोधिन्याख्यव्याख्यया समन्वितः, दशरथात्मजेन**

नारायणेन संशोधितश्च, चौकम्बा पब्लिकेषसनस् द्वारा 2012 तमे वर्षे प्रकाशितम् , पृष्ठसंख्या – 16.

4. चम्पूरामायणम् – श्रीभोजराजसार्वभौमराजेन विरचितम्, श्रीलक्ष्मणसूरिविरचितं युद्धकाण्डसहितश्च, श्रीरामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितया व्याख्यया समेतम्, सप्तमं संस्करणम्, मुम्बय्यां पाण्डुरङ्ग जावाजी इत्येतैः स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम्, 1929, पृष्ठसंख्या – 47.

5. चम्पूरामायणम् – श्रीभोजराजसार्वभौमराजेन विरचितम्, श्रीलक्ष्मणसूरिविरचितं युद्धकाण्डसहितश्च, श्रीरामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितया व्याख्यया समेतम्, सप्तमं संस्करणम्, मुम्बय्यां पाण्डुरङ्ग जावाजी इत्येतैः स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम्, 1929, पृष्ठसंख्या – 48.

6. चम्पूरामायणम् – श्रीभोजराजसार्वभौमराजेन विरचितम्, श्रीलक्ष्मणसूरिविरचितं युद्धकाण्डसहितश्च, श्रीरामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितया व्याख्यया समेतम्, सप्तमं संस्करणम्, मुम्बय्यां पाण्डुरङ्ग जावाजी इत्येतैः स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम्, 1929, पृष्ठसंख्या – 48.

7. श्रीभोजराजसार्वभौमविरचितं चम्पूरामाणम् – श्रीरामनाथ त्रिपाठी शास्त्रिणा विरचित कल्याणीति संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम् , चौखम्बा कृष्णदास अकादमी – वाराणसी, 2016, पृष्ठसंख्या – 76.

8. श्रीभोजराजसार्वभौमविरचितं चम्पूरामाणम् – श्रीरामनाथ त्रिपाठी शास्त्रिणा विरचित कल्याणीति संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम् , चौखम्बा कृष्णदास अकादमी – वाराणसी, 2016, पृष्ठसंख्या – 77.

9. श्रीभोजराजसार्वभौमविरचितं चम्पूरामाणम् – श्रीरामनाथ त्रिपाठी शास्त्रिणा विरचित कल्याणीति संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम् , चौखम्बा कृष्णदास अकादमी – वाराणसी, 2016, पृष्ठसंख्या – 77.

10. श्रीभोजराजसार्वभौमविरचितं चम्पूरामाणम् – श्रीरामनाथ त्रिपाठी शास्त्रिणा विरचित कल्याणीति संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम् , चौखम्बा कृष्णदास अकादमी – वाराणसी, 2016, पृष्ठसंख्या – 78.

11. **श्रीभोजराजसार्वभौमविरचितं चम्पूरामाणम् – श्रीरामनाथ त्रिपाठी शास्त्रिणा विरचित कल्याणीति संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम् , चौखम्बा कृष्णदास अकादमी – वाराणसी, 2016, पृष्ठसंख्या – 78.**

12. **श्रीभोजराजसार्वभौमविरचितं चम्पूरामाणम् – श्रीरामनाथ त्रिपाठी शास्त्रिणा विरचित कल्याणीति संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम् , चौखम्बा कृष्णदास अकादमी – वाराणसी, 2016, पृष्ठसंख्या – 79.**

13. **श्रीभोजराजसार्वभौमविरचितं चम्पूरामाणम् – श्रीरामनाथ त्रिपाठी शास्त्रिणा विरचित कल्याणीति संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम् , चौखम्बा कृष्णदास अकादमी – वाराणसी, 2016, पृष्ठसंख्या – 79.**

14. **श्रीभोजराजसार्वभौमविरचितं चम्पूरामाणम् – श्रीरामनाथ त्रिपाठी शास्त्रिणा विरचित कल्याणीति संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम् , चौखम्बा कृष्णदास अकादमी – वाराणसी, 2016, पृष्ठसंख्या – 80.**

15. **श्रीभोजराजसार्वभौमविरचितं चम्पूरामाणम् – श्रीरामनाथ त्रिपाठी शास्त्रिणा विरचित कल्याणीति संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम् , चौखम्बा कृष्णदास अकादमी – वाराणसी, 2016, पृष्ठसंख्या – 80.**

16. **श्रीभोजराजसार्वभौमविरचितं चम्पूरामाणम् – श्रीरामनाथ त्रिपाठी शास्त्रिणा विरचित कल्याणीति संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम् , चौखम्बा कृष्णदास अकादमी – वाराणसी, 2016, पृष्ठसंख्या – 80.**

17. **श्रीभोजराजसार्वभौमविरचितं चम्पूरामाणम् – श्रीरामनाथ त्रिपाठी शास्त्रिणा विरचित कल्याणीति संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम् , चौखम्बा कृष्णदास अकादमी – वाराणसी, 2016, पृष्ठसंख्या – 79.**

******

राष्ट्रियशिक्षानीतौ प्रतिबिम्बितम् औपनिषदिकं शिक्षादर्शनम्

डॉ. कल्पना आर्या

शोधसारः–

विश्वस्मिन्विश्वे वैदिकवाङ्मयं प्राचीनतमसाहित्यमस्तीति सर्वैरपि विद्वद्भिः सहर्षमङ्गीक्रियते। वैदिकसाहित्यमिदम् अत्यन्तविस्तृतं सुसङ्घटितञ्च वर्तते, यच्च संहिता-ब्राह्मण-आरण्यक-उपनिषत्सु चतुर्षु भागेषु विभक्तम्। वैदिकवाङ्मयस्य विकासक्रमे आरण्यकानामनन्तरमुपनिषदां स्थानमस्ति। उपनिषत्शब्देन तात्पर्यं **'समेषाम् अर्थोत्पादकानां सांसारिकक्रियाकलापानां विमोहकर्त्री विद्या'** इति। उपनिषत्सु गुरुशिष्ययो: संवादरूपेण आत्मा-ब्रह्म-जगत्-इत्यादिगूढविषयाणां सरलतापूर्वकं प्रतिपादनमस्ति। भारतीयसंस्कृते: मान्यतानुसारं शिक्षा मुक्तिदात्री भवति – **'सा विद्या या विमुक्तये'**। शिक्षाव्यवस्था संस्कृतिसमाजयोः विकासाय आधारभूता भवति। यस्या: दयनीयस्थित्या भारतशासनेन नूतनशिक्षानीतेः आवश्यकता अनुभूता। एतदर्थमेव ख्रीष्टस्य २०२० तमवर्षे नूतनराष्ट्रियशिक्षानीतिः (NEP-2020) निर्मिता। इयं भारतीयसंस्कृतेः महनीयतत्त्वैस्सह अर्वाचीनवैज्ञानिकदृष्टिकोणैः समन्विता अस्ति। एतस्यामुपनिषदाम् उदात्तविचाराणां प्रतिष्ठापनार्थं कीदृश: प्रयास: विहित: ? इति शोधपत्रेऽस्मिन् परिशीलनीयमस्ति।

राष्ट्रियशिक्षानीतौ विद्यालयी शिक्षा, उच्चतर-शिक्षा, अन्याः केन्द्रीयविचारणीयाः बिन्दवः, क्रियान्वयनस्य रणनीतिश्चैते चत्वारः भागाः सप्तविंशति-अध्यायाश्च सन्ति। अत्र भारतीयभाषाभिः स्वकीयज्ञानपरम्पराया: सांस्कृतिकसम्पदश्च ज्ञानं मुख्यं ध्येयमस्ति। राष्ट्रियशिक्षानीतिः उपनिषदां शिक्षादर्शनमुद्दिश्य निर्मिता। यस्य प्रभाव: नूतनशिक्षानीते: आलोके निर्मितायाम् 'आधारभूतस्तरस्य राष्ट्रियपाठ्यचर्याया: रूपरेखायाम्[1] अपि दरीदृश्यते। या तैत्तिरीयोपनिषद: "पञ्चकोशविकासः" इत्यनेन सम्बद्धाऽस्ति। व्यक्तित्वनिर्माणप्रक्रियासन्दर्भे एते पञ्चकोशा: अत्यन्तप्रभावशालिन: भवन्ति।[2] राष्ट्रियपाठ्यचर्याया: रूपरेखानुरूपं राष्ट्रियशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषदा पञ्चकोशविकासमुद्दिश्य नूतनपाठ्यपुस्तकानां निर्माणमारब्धम्। राष्ट्रियशिक्षानीतौ उपनिषदां तर्कः, प्रश्नः संवादश्च इत्यादिविधीनामनुगुणमधिगमस्य विभिन्नयुक्तय: अनुसृता:। अनेन उपर्युक्तविमर्शेण स्पष्टमस्ति यत्

औपनिषदिकशिक्षादर्शनं भारतीयसंस्कृतौ महनीयं रत्नमिव प्रतिभाति। उपनिषदां शिक्षादर्शनस्य पञ्चकोशादितत्त्वानामङ्गीकरणेन राष्ट्रियशिक्षानीतौ अस्य स्पष्टप्रभाव: दरीदृश्यते।

कूटशब्दाः- उपनिषद्, भारतीयः, शिक्षानीतिः, संस्कृतिः, राष्ट्रियः वेदः NCERT

शोधलेखः–

भारतीयसंस्कृते: मान्यताया अनुसारं शिक्षा मुक्तिदात्री भवति, तदाह – **'सा विद्या या विमुक्तये'**। शिक्षाया: माध्यमेन व्यक्ते: चरित्रस्य निर्माणं भवति। शिक्षयैव मानवीयगुणानां सर्वाङ्गपूर्ण: विकासोऽपि सम्भवति। अतः एव प्रत्येकं समाज: उत्तमशिक्षाव्यवस्थाया: कामनां करोति। शिक्षाव्यवस्था संस्कृतेः समाजस्य च विकासाय आधारभूता भवति। यस्या: दयनीयस्थितेः कारणेन नूतनायाः शिक्षानीतेः आवश्यकता अनुभूता। अपि च जगत: परिवर्तनशीलत्वात् निश्चिते समयान्तराले नवनीतीनां निर्माणम् अपेक्ष्यते। एतदर्थमेव ख्रीष्टस्य २०२० तमे वर्षे भारतशासनेन नूतना राष्ट्रियशिक्षानीतिः (NEP-2020) निर्मिता। इयं भारतस्य प्राचीनसंस्कृतेः महनीयतत्त्वैः सह अर्वाचीनवैज्ञानिकदृष्टिकोणैः समन्विता अस्ति। एतस्यां राष्ट्रियशिक्षानीतौ उपनिषदाम् उदात्तविचाराणां प्रतिष्ठापनस्य कीदृश: प्रयास: विहित:? इत्यत्र अस्मिन् शोधपत्रे परिशीलनीयम् अस्ति।

विश्वस्मिन्विश्वे वैदिकवाङ्मयं प्राचीनतमं साहित्यम् अस्तीति सर्वैरपि विद्वद्भिः सहर्षम् अङ्गीक्रियते। भारतीयसंस्कृतौ वैदिकवाङ्मयस्य व्यापक: प्रभाव: महत्त्वपूर्णं स्थानं च वर्तते। मानवजातेः प्राचीनतमः इतिहासः, सामाजिकनियमः, सदाचारः, दर्शनम्, कला, संस्कृतिः धर्मश्च इत्यादीनाम् आधारः वेद एव भवति। वेदानां महनीयगौरवस्य वर्णनं कुर्वता भगवता मनुना निगदितं यत् –

"वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्।
आचारश्चैव साधूनाम् आत्मनस्तुष्टिरेव च ॥
'यः कश्चित् कस्यचिद् धर्मो मनुना परिकीर्तितः।
स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः' ॥[3]

वैदिकवाङ्मयं भारतीयसंस्कृतेः, आध्यात्मिकजीवनस्य सांस्कृतिकविकासस्य च ज्ञानाय कोशग्रन्थ इव प्रमाणस्वरूपं वर्तते। साहित्यमिदं सहस्राब्दिभिः प्रचलितमस्ति। भारतीयसंस्कृते: परिपूर्णं ज्ञानमस्य समुचितं रसास्वादं विना नैव सम्भवति। वैदिकं साहित्यमिदम् अत्यन्तं विस्तृतं सुसङ्घटितञ्च वर्तते, यच्च संहिता, ब्राह्मणम्, आरण्यकम् उपनिषत् चैतेषु चतुर्षु भागेषु

विभक्तमस्ति। एतेषु वेदशब्देन मुख्यतया मन्त्ररूपेण संहिताभागस्य ग्रहणं भवति; ब्राह्मणानि आरण्यकानि उपनिषदश्च वेदमन्त्राणां भाष्यं व्याख्या वा भवन्ति।

वैदिकवाङ्मयस्य विकासक्रमे आरण्यकानां पश्चात् उपनिषदां स्थानं भवति। वैदिकसाहित्यस्य अन्तिमभागत्वेन उपनिषद्ग्रन्थाः 'वेदान्त:' इत्यनया संज्ञया अपि व्यवह्रियन्ते। उपनिषत्सु आत्मज्ञानम्, मोक्षज्ञानम्, ब्रह्मज्ञानञ्च इत्यादितत्त्वानां प्राधान्यं भवति। अत एव उपनिषद: आत्मविद्या, मोक्षविद्या ब्रह्मविद्या चेति नाम्नाऽपि ज्ञायन्ते। उपनिषत्शब्देन तात्पर्यं **'समेषाम् अर्थोत्पादकानां सांसारिकक्रियाकलापानां विमोहकर्त्री विद्या'** इति वर्तते। उपनिषदाम् अध्ययनेन ऐहिकविषयेषु वैराग्यं जायते, तस्मात् संसारस्य बीजभूता विद्या विनष्टा भवति। अत: जीवः अविद्यायाः बन्धनाद्विमुच्य ब्रह्मज्ञानस्य प्राप्तावपि समर्थः भवति।

उपनिषत्साहित्यम् आध्यात्मिकज्ञानस्य स्रोतांसि भवन्ति। उपनिषत्सु गुरुशिष्ययो: संवादरूपेण आत्मा, ब्रह्म, जगत् इत्यादीनां गूढविषयाणां सरलतापूर्वकं प्रतिपादनं जातम्। उपनिषदां संख्या शताधिकं मन्यते। वेदस्य शाखानां ब्राह्मणानाम् आरण्यकानां च सदृशमेव कालचक्रे अधिकांशोपनिषदः लुप्तप्रायताम् अवाप्नुवन्। मुक्तिकोपनिषदि दशोपनिषद: समुल्लिखिता: वर्तन्ते। तद्यथा –

'ईश-केन-कठ-प्रश्न-मुण्ड-माण्डूक्य-तित्तिरिः।
ऐतरेयं च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं दश'।। इति।

उपनिषदः अध्यात्मविद्याया: दर्शनस्य च अद्वितीया: ग्रन्था: सन्ति। औपनिषदिके शिक्षादर्शने ब्रह्म, जीव:, जगत्, अध्यात्मश्च इत्येतेषां विषये चिन्तनं भवति। उपनिषदां माहात्म्यम् इदं वर्तते यत् तेषाम् उत्तरवर्तिग्रन्थेषु अध्यात्मदर्शनस्य प्रभावो दृश्यते। न केवलं पुरातनकाले एव प्रत्युत 'साम्प्रतम् अपि न कोऽपि एतादृश: जन: स्यात्, यस्य हृदये उपनिषदां विशुद्धानां प्रश्नानां पवित्राणां विचाराणां च अध्ययनेन नूतनानां भावानाम् उदयानुभूति: न भवेत्, य: स्वस्य चक्षुषां समक्षं नवप्रकाशं न पश्येत्'। यद्यपि उपनिषद: ज्ञानकाण्डरूपेण अध्यात्मविद्याया: प्रतिपादनं कुर्वन्ति, तथापि साधारणमनुष्यै: स्वकीयजीवने कथं कर्म कर्तव्यम् ? इत्यस्य उल्लेखनम् अपि उपनिषत्सु प्राप्यते।

वेदोपनिषत्कालीना भारतीया ज्ञानपरम्परा कालातिवर्तिनी वर्तते। या हि वैदिककालात्परं बौद्धकाले, जैनकाले तदुत्तरवर्तिकाले चापि सततं प्रचल्यमाना आसीत्। समृद्धा भारतीया ज्ञानपरम्परेयं मुगलानाम् आङ्ग्लानां च शासनै: ह्रासत्वम् उपागता। एतस्या: पुनरुज्जीवनाय

अस्माकं शिक्षाव्यवस्थायां नीतिगतं परिवर्तनम् अपेक्षितं भवति। अत एव स्वातन्त्र्योत्तरकाले ख्रीष्टस्य 1948, 1952, 1964, 1968, 1986, 1992 वर्षेषु भारतीयशासनेन विभिन्नसमितय: संघटिता:। याभि: शिक्षाव्यवस्थाया: तत्सम्बद्धनीतीनां निर्धारणस्य च कार्यं विहितम्। किन्तु स्वतन्त्रतायाः प्राप्तेरनन्तरं वाममार्गिविचारै: प्रभावितजना: भारतीयशासनस्य उच्चपदेषु समारूढा:। अपि च शीर्षनीतिनिर्माणस्य संस्थासमित्यादिषु तेषाम् एकाधिकार: अभवत्। तस्मात् अस्माकं सनातनसंस्कृतिं तद्विशालवैदिकज्ञाननिधिं च प्रति पूर्वाग्रहपूर्ण: व्यवहार: जात:। परिणामत: भारतस्य शिक्षाव्यवस्थाया: स्वरूपम् एव परिवर्तितं जातम्। यस्या: ज्ञानपरम्पराया: प्रचार: प्रसार: सम्मानं च करणीयम् आसीत्; तां प्रति अज्ञानम्, अनभिरुचि: दुराग्रहश्च स्यात् इत्यस्य कुटिल: प्रयास: जात:। एतेषां दुर्गुणानाम् उपशमनार्थमेव भारतशासनेन भारतस्य प्राचीनज्ञानपरम्पराया: अनुगुणं राष्ट्रियशिक्षानीते: निर्माणं कृतम्।

राष्ट्रियशिक्षानीतौ निम्नोक्ताः चत्वारः भागाः सन्ति – विद्यालयी शिक्षा, उच्चतर-शिक्षा, अन्याः केन्द्रीयविचारणीयाः बिन्दवः, क्रियान्वयनस्य रणनीतिः चेति। ये हि सप्तविंशति-अध्यायेषु अन्तर्विभक्ता: सन्ति। विकसितभारतस्य संकल्पानुसारं 'शिक्षानीतिरियं ख्रीष्टस्य 2040 तमवर्षपर्यन्तं भारतस्य अद्वितीयशिक्षाप्रणालीं निर्मातुं सफला भविष्यती'[4]त्यत्र एषा कामना विहिता।

अस्यां नवनिर्मितायां राष्ट्रियशिक्षानीतौ बहुविषयी शिक्षा, सर्वाङ्गीण: विकास:, मानवात् मानवतां प्रति, जडत: जगत्पर्यन्तञ्च इत्येते विचारा: समाविष्टा: वर्तन्ते। राष्ट्रियशिक्षानीतौ भारतीयभाषाणां माध्यमेन स्वस्य ज्ञानपरम्पराया: तथा च सांस्कृतिकसम्पद: विषयकम् अवगमनं स्यात् इति ध्येयं वर्तते। यत्र भारतीयभाषा: प्रारम्भिकशिक्षया सह योजिता: सन्ति। अनेन दुर्गमक्षेत्रस्थानां जनानां जीवने धनात्मक: प्रभाव: स्यात्, तद्यथा- यदि आदिवासिक्षेत्रस्थजनानां सन्ततिः स्वकीयानां स्थानीयभाषोपभाषाणां माध्यमेन पठितुमिच्छति चेत् स: सरलतापूर्वकम् अधिगन्तुम् अवसरान् लभेत।

पूर्ववर्तिनीभि: शिक्षानीतिभि: छात्राणां ज्ञानं केवलं जीविकोपार्जनं पर्यन्तमेव सीमितम् आसीत्। तस्मात् कारणात् अवसराणाम् अभावेन निरुद्योगिताया: समस्या प्रवर्धिता जाता। एतादृशीनां समस्यानां समाधानाय नूतनशिक्षानीतौ भारतस्य प्राचीनज्ञानपरम्पराया: विशिष्टं स्थानं कल्पितम्। यस्मिन् योगायुर्वेदाद्या: पारम्परिकनिधय: कौशलाधारिता शिक्षा च पाठ्यक्रमे समाविष्टा: सन्ति। अपि च अस्मिन् क्षेत्रे नूतनानाम् अनुसन्धानकार्याणां माध्यमेन समग्रमानवविकासस्य संकल्पना विकसिता भवेत्।

साम्प्रतिकशिक्षाव्यवस्थाया: नीतिनिर्मातृभिः उपनिषदां शिक्षादर्शनस्य प्रमुखतत्त्वानि उद्दिश्य नूतनशिक्षानीति: निर्मिता। येषां प्रभाव: नूतनशिक्षानीते: आलोके निर्मितायाम् 'आधारभूतस्तरस्य राष्ट्रियपाठ्यचर्याया: रूपरेखा - २०२३' (NCF-FS)[5] इत्यस्यामपि दरीदृश्यते। राष्ट्रियशिक्षाया: नवनीतावस्याम् औपनिषदिकशिक्षादर्शनस्य महत्त्वपूर्णानां तत्त्वानां विनिवेश: सिद्धान्तरूपेण एव न कृत:, प्रत्युत तस्य व्यावहारिकप्रयोगाय अपि प्रयत्नानि प्रारब्धानि। एतदर्थं राष्ट्रियशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषदा (NCERT)[6] राष्ट्रियपाठ्यचर्याया: रूपरेखानुरूपं नूतनपाठ्यपुस्तकानां निर्माणकार्यमपि सम्पादितम्। यस्मिन् औपनिषदिकशिक्षादर्शनस्य प्रतिबिम्ब: पूर्णतया परिलक्षितो भवति।

'आधारभूतस्तरस्य राष्ट्रियपाठ्यचर्याया: रूपरेखा' मुख्यत: तैत्तिरीयोपनिषदि आधारिता वर्तते। या हि तैत्तिरीयोपनिषद: "पञ्चकोशविकासः" इत्यस्य आधारभूतावधारणया सम्बद्धा वर्तते। ते च पञ्चकोशा: भवन्ति - अन्नमयकोशः, प्राणमयकोशः, मनोमयकोशः, विज्ञानमयकोश: आनन्दमयकोश: चेति। तैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मवल्ल्याम्[7] एतेषां पञ्चकोशानां वर्णनमित्थं विहितम्-

१. **अन्नमयकोश:** - "स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः तस्येदमेव शिरोऽयं दक्षिण: पक्षः, अयमुत्तरः पक्षः, अयमात्मा, इदं पुच्छं प्रतिष्ठा"।

२. **प्राणमयकोश:** - "तस्माद् वा एतस्मादन्नरसमयात् अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः। तेनैष पूर्णः। स वा पुरुषविध एव। तस्य पुरुषविधताम्। अन्वयं पुरुषविधः। तस्य प्राण एव शिरः। व्यानो दक्षिण: पक्षः। अपानमुत्तरः पक्षः। आकाश आत्मा। पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा"।

३. **मनोमयकोश:** - "तस्माद्वा एतस्मात् प्राणमयात् अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः। तेनैष पूर्णः। स वा एष पुरुषविध एव। तस्य पुरुषविधताम्। अन्वयं पुरुषविधः। तस्य यजुरेव शिरः। ऋग्दक्षिणः पक्षः। सामोत्तरः पक्षः। आदेश आत्मा। अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा"।

४. **विज्ञानमयकोश**: - "तस्माद् वा एतस्मान्मनोमयात्, अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः। तेनैष पूर्णः। स वा एष पुरुषविध एव। तस्य पुरुषविधताम्। अन्वयं पुरुषविधः। तस्य श्रद्धैव शिरः। ऋतं दक्षिणः पक्षः। सत्यमुत्तरः पक्षः। योग आत्मा। महः पुच्छं प्रतिष्ठा"।

५. **आनदमयकोश**: - "तस्माद्वा एतस्माद् विज्ञानमयात्, अन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमयः। तेनैष पूर्णः, स वा एष पुरुषविध एव, तस्य पुरुषविधताम्, अन्वयं पुरुषविधः। तस्य प्रियमेव शिरः, मोदो दक्षिणः पक्षः, प्रमोद उत्तर पक्षः, आनन्द आत्मा, ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा"। इति।

'आधारभूतस्तरस्य राष्ट्रियपाठ्यचर्यायाः रूपरेखा - २०२३' औपनिषदिकदर्शनस्य पञ्चकोशम् अधिगमस्य पञ्च आयामैः साकं योजयति। एते पञ्च आयामाः अधोलिखिताः सन्ति- शरीर-गत्यात्मकः, समाज-संवेगात्मकः, भाषा-साक्षरता, संस्कृतिः तथा च समाजबोधः। पञ्चकोशविकासस्य प्रक्रियायां मानवस्य व्यक्तित्वस्य पञ्चविधानां कोशविशिष्टानां विकासः निहितः भवति। मानवजीवने व्यक्तित्वनिर्माणस्य प्रक्रियायाः सन्दर्भे एते पञ्चकोशाः अत्यन्तं प्रभावशालिनः भवन्ति।

'आधारभूतस्तरस्य राष्ट्रियपाठ्यचर्यायाः रूपरेखा'यः निर्देशानाम् अनुगुणं निर्मितेषु पाठ्य-पुस्तकेषु सम्प्रति प्रथम-द्वितीय कक्षयोः एव पुस्तकानां निर्माणं जातम्। अवशिष्टानां तृतीयाकक्षातः द्वादशीकक्षायाः पाठ्य-पुस्तकानि अग्रिमे शैक्षणिकसत्रे उपलब्धानि भविष्यन्ति इति परिषदः अधिकारिभिः सूच्यते।[४] पञ्चकोशम् आधृत्य उपर्युक्तकक्षयोः भाषागणितविषययोः पुस्तकानि एव उपलब्धानि सन्ति। येषु एकं पुस्तकं गणितस्य अस्ति। अन्यानि हिन्दीभाषायाः आङ्ग्लभाषायाः उर्दूभाषायाः च पुस्तकानि सन्ति। उभयोः कक्षयोः समेषां पुस्तकानां नामानि समानानि एव सन्ति। गणितस्य पाठ्य-पुस्तकस्य नाम 'आनन्दमय गणित' इति वर्तते। हिन्दीभाषायाः पुस्तकस्य नाम 'सारंगी' इति अस्ति। आङ्ग्लभाषायाः पुस्तकस्य नाम 'मृदङ्ग' तथा च उर्दूभाषायाः पुस्तकस्य नाम 'शहनाई' इति वर्तते। राष्ट्रियशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणयोर्परिषदः अनुसारम् एतानि पुस्तकानि दक्षताधारितां सामग्रीं सरलां रुचिपूर्णां च विधास्यन्ति।

शिक्षानीतिविषये राष्ट्रियस्तरस्य विचारविमर्शात्परं राज्यानि अपि नवनीतिम् अनुसृत्य भारतीयज्ञानपरम्परां प्रति उन्मुखाः अभवन्। अस्मिन्नेव क्रमे छत्तीसगढ़प्रदेशस्य राज्य-शैक्षिक-अनुसन्धान-प्रशिक्षणयोर्परिषदा (SCERT-CG) अपि उपनिषदां शिक्षादर्शनस्य अनुसरणं कृतम्। तत्रापि तैत्तिरीयोपनिषदः पञ्चकोशात् प्रेरणाम् अवाप्य नूतनानां पाठ्य-पुस्तकानां निर्माणं कृतम्। छत्तीसगढ़शासनस्य शिक्षाविभागस्य अनुसारम् एतेषां पुस्तकानां रचनायां "जादुई पिटारा' इत्यस्य अवधारणा समाहिता अस्ति। अत्र पाठ्यचर्यायाः लक्ष्येण सह पञ्चकोशानां समावेशनस्य कार्यमपि विहितम्। येन छात्राणां जीवनस्य शारीरिकं सामाजिकं भावनात्मकं नैतिकञ्च उन्नयनं भवेत्।

उपनिषदां तर्कः, प्रश्नः संवादश्च इत्यादीनां विधीनाम् अनुगुणम् अधिगमस्य विभिन्नाः युक्तयः अनुसृताः सन्ति। एतेषाम् अतिरिक्तम् अत्र तादृशीनां विषयसामग्रीणां गतिविधीनां च प्राचुर्यम् अपि वर्तते, याः छात्रेषु पर्यावरणं प्रति संवेदनशीलतायाः भावनायाः विकासे अत्यन्तं सहायिकाः भवन्ति।

भारतीयसंस्कृतिः विविधताभि: सम्पन्ना अस्ति। असंख्यका: भाषोपभाषा: शास्त्रीयं नृत्यं सङ्गीतं पारम्परिकलोककलाश्च इमां सांस्कृतिकरूपेण समृद्धां कुर्वन्ति। स्वादिष्टानि व्यञ्जनानि उत्तमवस्त्राभरणादीनि च जीवनस्य प्रत्येकस्मिन् क्षेत्रे भारतीयसंस्कृते: वैविध्यस्य प्रमाणभूतानि सन्ति। एतानि बहुमूल्यानि सांस्कृतिकतत्त्वानि अस्माकं न्यासभूतानि सन्ति। यानि भाविसन्ततिभ्य: अवश्यमेव संरक्षणीयानि। शिक्षाप्रणाल्यां व्यावहारिकप्रयोगेण एतेषां पोषणाय प्रयत्नानि विधातव्यानि। अस्माकं वैदिकसंस्कृतेः समृद्धं रूपम् उपनिषत्सु एव अवलोक्यते। उपनिषदां अध्यात्मदर्शनयोः ज्ञानेन एव तात्कालिकशिक्षाव्यवस्थायाः अभिज्ञानं भवितुं शक्यते। उपनिषत्कालिकसाहित्ये वैज्ञानिकं दार्शनिकं धार्मिकं चिन्तनं द्रष्टुं शक्यते। वर्तमानमिव तस्मिन् समये अपि जीवनस्य लक्ष्याणां पूर्तये शिक्षा महत्साधनत्वेन मन्यते स्म। राष्ट्रियशिक्षानीतौ अपि उक्तमस्ति यत् - **मानवस्य लक्ष्याणां निर्धारणं तात्कालिकानाम् आवश्यकतानाम् आदर्शानाञ्च आधारेण भवति।**

राष्ट्रियपाठ्यचर्यायाः रूपरेखायाः[9] अनुसारं **'भारतस्य शिक्षाया: इतिहासस्य समालोचनेन ज्ञायते यत् प्राचीनभारते शिक्षाया: मुख्यम् उद्देश्यं ज्ञानप्राप्तिः आसीत्'**। औपनिषदिकशिक्षायां ज्ञानं सर्वोच्च-उपलब्धि: मन्यते स्म, यतोहि शिक्षाया: मुख्यम् उद्देश्यम् आध्यात्मिकचेतनाया: विकास:, चरित्रस्य निर्माणम्, मनस: उच्चतमाम् अवस्थां यावत् नैतिकम् उत्थानञ्च आसीत्। तथा चैतस्य उद्देश्यं मानवीय-शिष्टाचारस्य अनुसारं व्यवहार: आसीत्। अत:एव कठोपनिषदि मानवमात्रस्य कृते निम्नोक्तम् आह्वानं कृतम् -

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत।
क्षुरस्य धारा निहिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत् कवयो वदन्ति।।[10]

तैत्तिरीयोपनिषदि आरम्भे एव उल्लिखितम् अधोलिखितं प्रार्थनामन्त्रम् औपनिषदिकशिक्षादर्शनस्य महनीयं स्वरूपम् उपस्थापयति। यस्मिन् गुरु: शिष्यश्च सम्भूय उपविश्य प्रार्थयन्ति यत् -

"ॐ सह नाववतु, सह नौ भुनक्तु, सह वीर्यं करवावहै।
तेजस्वि नावधीतमस्तु, मा विद्विषावहै"।।[11]

इममेव भावम् अङ्गीकृत्य राष्ट्रियशिक्षानीतौ (२०२०) शिक्षकस्य छात्राणां च अन्तस्सम्बन्धस्य संकल्पना विहिता अस्ति। तदुक्तम् - **अस्माकं छात्राणां राष्ट्रस्य च सर्वोत्तमसम्भवभविष्यस्य निर्माणार्थं शिक्षकाणां सशक्तीकरणस्य आवश्यकता अस्ति।**[12]

ऋग्वेदे उक्तमस्ति यत् **"आ नो भद्रा: क्रतवो यन्तु विश्वत: दब्धासो अपरीतासः...”** अर्थात् प्रत्येकं दिशात: आगच्छन्तः, सात्विकाः विचाराः स्वीकर्तव्याः, न केनापि वस्तुना वंचितो भव, सुवचनानि ग्रहीतव्यानि तदैव कल्याणं स्यात्। आधुनिकपरिदृश्ये भारतस्य उपनिषदादिग्रन्थेषु वर्णिताया: प्राचीनज्ञानपरम्पराया: आवश्यकता समस्तमपि विश्वम् अनुभवति। अत एव अस्मिन् विषये अस्माभिः विचारपूर्णं मन्थनं विधातव्यम्। उपनिषदां शिक्षादर्शनस्य अनुसारं मानवेन विद्यया मोक्षप्राप्तिः कर्तव्या। तदुक्तम् -

'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते’ ॥[13]

राष्ट्रियशिक्षानीतौ (२०२०) अपि प्राचीनभारतीयज्ञानपरम्परायां शिक्षाया: लक्ष्यं निम्नोक्तरूपेण समुल्लखितम् अस्ति यत् - **"ज्ञान, परम्परा और सत्य की खोज को भारतीय विचार परम्परा और दर्शन में सर्वदा सर्वोच्च मानवीय लक्ष्य माना जाता था।"**[14]

निष्कर्ष:

इत्थम् उपर्युक्तविमर्शेण इदं स्पष्टम् अस्ति यत् औपनिषदिकं शिक्षादर्शनं भारतीयसंस्कृतौ महनीयं रत्नमिव प्रतिभाति। उपनिषदः पञ्चकोशानाम् अङ्गीकरणेन राष्ट्रियशिक्षानीतौ अस्य स्पष्ट: प्रभाव: अपि दरीदृश्यते। छात्राणां समक्षम् औपनिषदिकशिक्षायाः अनुगुणं वातावरणम् उपस्थापयितुम् एष: एकः अभिनव: प्रयास: अस्ति। यश्च अवश्यमेव छात्रेभ्य: आनन्दस्य अनुभूतिं कारयेत्। पञ्चकोशम् आधृत्य निर्मितानि एतानि नूतनानि पाठ्य-पुस्तकानि कक्षायां पठने नितान्तमेव सहायकानि भविष्यन्ति। अनेन सहैव परिवारे समुदाये वा सार्थकै: अधिगमसंसाधनै: सह अधिगमस्य महत्त्वं वर्धयन्ति। अपि च छात्राणां व्यावहारिकजीवनेन सह संयोजनस्य प्रयत्नं विधास्यन्ति इति।

---

[1] National curriculum framework: Foundation Stage - 2023 by NCERT.
[2] National Council for Educational Research and Training, New Delhi.
[3] मनुस्मृतिः, 2.6.7.
[4] राष्ट्रियशिक्षानीतिः(2020), परिचयः, पृ.सं. 4.
[5] National curriculum framework: Foundation Stage - 2023 by NCERT.
[6] National Council for Educational Research and Training, New Delhi.
[7] तै.उ., ब्र.व. अनु. १-५
[8] जनसत्ता, ६ जुलाई २०२३
[9] एनसीएफ़-एफ़एस 2023

[10] कठोपनिषदि 1.3.14.
[11] तैत्तिरीयोपनिषदि, 2.2.2
[12] राष्ट्रिय शिक्षा नीति (2020) पृ.सं. 31.

[13] ईशोपनिषद्, 11
[14] राष्ट्रिय शिक्षा नीति (2020), परिचय, पृ.सं. 4.

*****

काव्ये रसस्वरूपमीमांसा

डॉ. नीरजतिवारी
सहयोगी-प्राध्यापकः,
संस्कृतसाहित्यविद्याशाखा, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, लखनऊ

प्रस्तावना शोधसारश्च -

काव्यस्य आत्मभूतस्य रसस्य विषयः अतिविस्तारतया लक्षणग्रन्थेषु प्रतिपाद्यते । नाट्यशास्त्रे दशरूपके च रूपकाणां रसानां च विचारः दृश्यते । श्रृङ्गारतिलकं रसतरङ्गिणी इत्यादिग्रन्थाः रससिद्धान्तं प्रतिपादयन्ति। रसः एव काव्यास्वादनार्थः सहृदयानाकर्षयति। रसं विना काव्यं नीरसं भवति । अतः रसः अपि प्रमुखं काव्यतत्त्वं भवति । एवञ्च संस्कृतसाहित्यं द्विधा कथ्यते। लौकिकसाहित्यं वैदिकसाहित्यञ्चेति । वैदिकसाहित्यं नाम चत्वारः वेदाः भवन्ति लौकिकसाहित्ये दृश्यं श्रव्यं च इति भेदद्वयं वर्तते। दृश्यं नाम नाटकादीनि भवन्ति। श्रव्ये गद्यं पद्यं चम्पूरिति भेदत्रयं भवति । एवञ्च दृश्यश्रव्यात्मकानि काव्यानि आनन्दस्यन्दीनि इति । एवं काव्यानि सहृदयानन्दजनकानि वर्तन्ते।रसाः आस्वाद्यमानाः भवन्ति काव्ये। शब्दार्थौ काव्यमिति मम्मटप्रतिपादितं मतम्। एतावेव काव्यस्य शरीरमिति वक्तव्यम्। यथा शरीरस्याधिष्ठातृदेव आत्मा तथैव शब्दार्थरूपकाव्यशरीरस्यापि अधिष्ठातृदेवात्मनो विषये कल्पनन्नासमीचीनम्। -कोऽयमात्मा काव्यशरीरस्येति विषये एकाधिकाः सम्प्रदायाः समुपलभ्यन्ते। एतेषु सम्प्रदायेषु ङ्कारसम्प्रदायःअल, वक्रोक्तिसम्प्रदायः, रीतिसम्प्रदायः, ध्वनिसम्प्रदायः, रमणीयतावादिसम्प्रदायः रससम्प्रदायश्च वैशिष्ट्येन गण्यन्ते। रसालंकाररीतिवक्रोक्तिध्वन्यौचित्यादय: सन्ति। एतेषां प्रवर्तकानां क्रमेण भरतभामहवामनकुन्तकानन्दवर्धनक्षेमेन्द्रादिमतानां संक्षेपेण वर्णनं विधाय तदनन्तरं रसस्वरूपविषये चर्चा एवं रससूत्रस्य चतुर्णामालोचकानां)भट्टलोल्लटशंकुकभट्टनायकाभिनवगुप्तादयदीनां) क्रमशः उत्पत्यनुमितिभुक्त्यभिव्यक्तिवादानां विवेचनम् वर्तते।

कूटशब्दाः –

रसः ,उत्पत्तिः ,निष्पत्तिः ,वादः ,सम्प्रदायः ,संयोगः ,व्यभिचारी ,अनुभावः ,विभावः , अनुमितिः, भुक्तिःकृत्रिमम्। ,नटः ,अभिव्यक्तिः ,

विषयप्रवेशः –

अलङ्कारसम्प्रदायः -

आचार्योदण्डी अलङ्कारसम्प्रदायस्य प्रमुखप्रसारकः। **'काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते'**[1] इत्येतत् प्रतिपाद्य दण्डिना काव्येऽलङ्काराणाम् महत्त्वं प्रदर्शितम् । चन्द्रालोककारेण जयदेवेन तु अलङ्कारविरहे काव्यत्वमेव नाऽङ्गीकृतम् ।[2]

वक्रोक्तिसम्प्रदायः -

वक्रोक्तिसम्प्रदायस्य प्रवर्त्तकः कुन्तकः कुन्तकेन **वक्रोक्तिरेव " "वैदग्ध्यभंगीभणितिरुच्यते**[3] इत्युक्त्वा वक्रोक्तिसम्प्रदायस्य प्रतिष्ठा कृता । अनेनाचार्येण वक्रोक्तिं प्रतिपादयता ध्वन्यलङ्काररसादीनामप्यन्तर्भावो वक्रोक्तावेव घटितः।

रीतिसम्प्रदायः -

रीतिसम्प्रदायस्य व्याख्याता आचार्यो वामनः **'रीतिरात्मा काव्यस्य'**[4] इति प्रतिपाद्याचार्यवामनेन काव्ये प्राथमिकं रीतिमूल्यं स्वीकृतम् । किन्नाम रीतिः? इति समाधानाय **"विशिष्टपदरचनेति"**[5] वामनाचार्येण सम्यक्समाहितम् । अतएव काव्यशोभाकराः धर्मास्तेन गुणा एवोक्ताः ।[6] रीतिसम्प्रदायस्य प्रतिक्रियास्वरूपमेव ध्वनिसम्प्रदायस्य प्रादुर्भावः विद्यते ।

ध्वनिसम्प्रदायः -

ध्वनिसम्प्रदायस्य प्रवर्त्तकः आनन्दवर्धनाचार्यः। काव्यस्यात्मा ध्वनिरित्युक्तत्वाऽऽचार्यानन्दवर्धनेन अभिधाव्यापारस्य खण्डनं विधाय ध्वन्यर्थस्य महिमा प्रदर्शितः । ध्वनिकाव्यमेवाऽनन्दवर्धनेनोत्तमं काव्यमप्युक्तम् । अभिनवगुप्त -विश्वनाथ-मम्मट-प्रभृतयोऽप्याचार्ाः ध्वनिकारस्य मतेन प्रभाविता आसन् इति।

रमणीयतावादिसम्प्रदायः -

[1] . काव्यादर्शः 2.1,3 -

[2] .चन्द्रालोकः 1.8-

[3] . वक्रोक्तिजीवितम् 1.10-

[4] . काव्यालङ्कारसूत्रम् 1.2.6-

[5] . काव्यालङ्कारसूत्रम् 1.2.7-

[6] 3.1.1- काव्यालङ्कारसूत्रम् .

रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यमिति सिद्धान्तमाश्रित्य पण्डितराजजगन्नाथेन काव्ये रमणीयार्थ एव प्राणत्वेन स्वीकृतः। केयं रमणीयतेति महाकविमाघेन **'क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः'**[7] इत्युक्त्वा रमणीयतायाः सुस्पष्टा परिभाषा प्रदत्ता।

रससम्प्रदायः एवं रसशब्दस्यार्थः स्वरूपञ्च -

रससम्प्रदायस्य प्रवर्त्तको मुनिर्भरतः भरतमुनिना रसशास्त्रस्य शास्त्रीयं विवेचनम् सम्पादितम्। वस्तुतस्तु रसस्य सत्ता शाश्वती। रसानन्दः एव नान्यः। पारमार्थिकं सत्यं ब्रह्म च सच्चिदानन्दस्वरूपमेव कथ्यते। अतः रसोऽपि आत्मैव ब्रह्म वा। श्रीकृष्णेनाप्युक्तम् गीतायाम् - **"रसोऽहमप्सु कौन्तेय"**[8] इत्यपि प्रसिद्धम्। एषा रसस्याऽऽध्यात्मिकी स्थितिः। विश्वनाथ-प्रभृतिभिः रसवादिभिराचार्यैः रसः काव्यस्यात्मा एवोक्तः। यथा शरीरस्याधिष्ठानमात्मनि वर्तते तथैव काव्यशरीरस्याप्यधिष्ठानं रसएव वर्तते। रसं विना काव्यं निर्मूलम्। अतएवाचार्यैः रसस्यात्मता प्रतिपादिता। कैश्चिद्तु **'रसो वै ब्रह्मानन्दसहोदरः'** इत्युक्त्वा रसस्य ब्रह्मानन्देन तुल्यता वर्णिता। अत्रैतद् वैशिष्ट्येन वक्तव्यं यद् रसस्य ब्रह्मानन्दतुल्यतायाः हेतुः रसस्याखण्डताऽद्वैतता च वर्तते। यथाऽऽत्मनि अखण्डत्त्वं द्वैतत्वं च वर्तते तथैव रसानुभूतिरपि अखण्डाद्वैतानुभूतिसहिता च वर्तते। परन्तु अत्रापि ब्रह्मानन्दानुभूतेः रसानुभूतेश्चान्तरोऽपि सुस्पष्ट एवावलोक्यते। ये ब्रह्मानन्दमनुभवन्ति ते **'आत्मविद् आत्मैव भवति,**इति वेदान्तशास्त्रनियमानुसारं सर्वदा प्रपञ्चेनास्पृष्टा एव सन्ति, परं काव्यानन्दस्यास्वादकास्तावत्कालपर्यन्तमेवाखण्डस्याद्वैतस्य च रसस्यास्वादनं कुर्वन्ति, यावत्कालपर्यन्तं रसनिष्पत्तेः साधनानि विभावानुभावव्यभिचार्यादीनि तिष्ठन्ति। श्रव्यकाव्यस्य श्रवणकाले दृश्यकाव्यस्य दर्शनकाले च श्रोतुः द्रष्टुश्च रसानुभूतिः कथ्यते। यदा च न (नाटकस्य) काव्यश्रवणन्नच नाटकदर्शनन्तदा रसानभूतिरपि न दृश्यते। परं ब्रह्मानन्दस्य स्थितिः शाश्वती। एष एव द्वयोरन्तरः प्रतिभाति। कोऽयं रसानुभूतिप्रकारः इतीदानीमालोक्यते।

रस आस्वादे इत्यस्मात् धातोः अच् प्रत्यये कृते निष्पन्नोयं रसशब्दः आस्वादस्नेहाद्यर्थे प्रचलितो विद्यते।कोऽयं रसः कुत आगतः किं चास्य इतिहासः इति जिज्ञासायामाह यत् संस्कृतवाङ्मयस्य प्राचीनतमं साहित्यत्वेन विद्यते ऋग्वेदः ऋग्वेदे शब्दोऽयं मधुसोमजलगोक्षीराद्यर्थे प्रचलितो विद्यते। आदिवेदे समुद्धटितं विद्यते **"स्वादू पेयो**

---

[7]. शिशुपालवधमहाकाव्यम् 4.17 –

[8]. श्रीमद्भगवद्गीता 7.8 .अ –

मधुपेयोवराय"[9] अथ च **"योवः शिवतमो रसः"**[10] इत्येतेषु मन्त्रेषु अयं रसशब्दः लौकिकालौकिक उभयार्थे दृश्यते।कर्मकाण्डप्रधाने शुक्लयजुर्वेदे **"नमो वः पितरो रसाय"**[11] इत्युक्त्वा पितरं स्तौति मुनिः गान्धर्ववेदे "**अन्नात्परिश्रुतो रसं ब्रह्मणः**[12]" इति ब्राह्मणं रसत्वेन व्यवहरति।अन्तिमे अथर्ववेदे च **"या रसस्य वर्णस्य"** इत्यादि प्रयोगेन इदमायातं यत् तत्त्वार्थेऽपि रसशब्दस्य प्रयोगः दृश्यते। वेदोपरान्तं सर्वप्राचीनरुपेण विद्यन्ते उपनिषदः तत्रापि बाहुल्येन रसशब्दस्य उपस्थितिर्दृश्यते।बृहदारण्यक-कठ-तैत्तिर्योपनिषदेषु **"प्राणो वा अङ्गनां रसः"**[13] **"येन रुपं रसं गन्धम्"**[14] **"रसो वै सः"**[15] इत्यादिरुपे रसस्योपस्थितिरस्ति।ब्राह्मणादि ग्रन्थेश्वपि बाहुल्येन शब्दोऽयं विकीर्णो वर्तते।संस्कृतसाहित्यस्योपजीव्यद्वयग्रन्थयोः रामायणमहाभारतयोरपि रसशब्दप्रसक्तिः दृश्यते एव। रामायणे यथा –

पाठ्ये गेये च मधुरं प्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम्। जातिभिः सप्तभिर्बद्धं, तन्त्रीलयसमन्वितम्।।
रसैः श्रृंगारकरुणहास्यरौद्रभयानकैः। वीरादिभिश्च संयुक्तं काव्यमेतदगायताम्।।[16]

श्लोकेस्मिन् काव्यशास्त्रीयरसशब्दस्य साक्षात् प्रयोगः समुपलभ्यते।निर्वचनशास्त्रे निरुक्तेऽपि यास्काचार्येण समुद्घाटितं यत् जलतुषारपयःकिरणादिष्वर्थे शब्दोऽयं प्रयुज्यते।मुखशास्त्रं व्याकरणम् रसास्वादनस्नेहनयोः चुरादिगणीय धातुं मूलत्वेनोपस्थापयति । व्याकरणशास्त्रीय रसप्रयोगस्यार्थः सोमरूपमधुररसगंधपरमात्माद्यर्थेषु समुदीरितमस्ति। यदि रसशब्दस्य निष्पत्तिं पश्यामः चेत् रसति रसयति वा रसः जलाद्यर्थे प्रसिद्धः। रसनं रसः श्रृंगारादिरसास्वाद्यर्थम् अभिव्यनक्ति। रस्यते अनेन इति रसः इति निष्पत्या गुणादयः अर्थत्वेन आयान्ति। आयुर्वेदेऽपि प्रसिद्धे चरकसंहिताग्रन्थे रसशब्दस्य उपलब्धिरस्ति। यथा-

रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा। स्वादुरम्लोऽथ लवणः कटुकस्तिक्त एव च।
कषायश्चेति षट्कोऽयं रसानां संग्रहः स्मृतः।।[17]

---

[9] 6.4.44.21 – ऋग्वेदः .
[10] . शुक्लयजुर्वेदः 11.51.अ –
[11] . शुक्लयजुर्वेदः 2.32.अ –
[12] . शुक्लयजुर्वेदः 19.75.अ –
[13] .बृहदारण्योपनिषद् 1.3.19 –
[14] .कठोपनिषद्2.1.3 – .
[15] . तैत्तिरीयोपनिषद् 2.7.2 –
[16] . वाल्मीकिरामायणम् 1.2.18.40,42 –
[17] . चरकसंहिता1.64.अ –

अमरसिंहविरचिते अमरकोशे रसशब्दस्य विवेचनं प्राप्यते ते विभिन्नार्थे रसशब्दं समुपस्थापयन्ति। यथा-

रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाच्च विषया अमी।। तिक्तो अम्बलश्च रसाः पुंसि तद्धत्सुषऽमी त्रिषु।।

श्रृंगारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः।।[18]

प्रस्तुतेऽस्मिन् श्लोके श्रृंगारवीर्यगुणरागादिविषयेषु रसशब्दः परिकल्प्यते। नाट्यशास्त्रकर्ता भरतमुनिः स्वशास्त्रे भणति यत् "**विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः**"[19] इति अथ च "**नहि रसादृते कश्चिदर्थः प्रवर्तते**"[20] "**अष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः**"[21] इत्यादयः लिखितं वर्तते। विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः इत्यस्मिन् सूत्रे वर्णितानां प्रत्येकपदानां क्रमेण विवरणमपि नाट्यशास्त्रे साहित्यदर्पणादिषु च अस्त्येव नाट्यशास्त्रे यथा-

बहवोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाभिनयाश्रयाः।
अनेन यस्मात्तेनायं विभाव इति संज्ञितः।।[22]

अत्र इदं स्पष्टीभवति यत् विभावः कारणं निमित्तं हेतुरिति एते पर्यायवाचिनः शब्दाः सन्ति। अनेन माध्यमेन वाचिकाङ्गिकसात्विकाभिनयाः विभाविताः भवन्ति। "**विभाव्यन्तेऽनेन वागङ्गसत्वाभिनय इति विभावः**"।[23] अस्मात् कारणात् अयं विभाव इति संज्ञया व्यवह्रियते। इदानीं क्रमः वर्तते अनुभावस्य अनुभावविषयेऽपि उक्तमस्ति लोके यत् कार्यं भवति तदेव काव्ये नाटके च अनुभावपदेन गृह्यते। अस्य लक्षणमपि नाट्यशास्त्रकर्त्रा भरतेन प्रदत्तं विद्यते यत्-

वागङ्गाभिनयेनेह यतस्त्वर्थोऽनुभाव्यते
शाखाङ्गोपाङ्गसंयुक्तस्त्वनुभावस्ततः स्मृतः।।[24]

अर्थात् वागङ्गाभिनयेन यत्र अर्थः अनुभाव्यते सः अनुभावः इति। "**अनुभाव्यन्तेऽनेन वागङ्गसत्त्वकृतोऽभिनय इति**"[25] अनेन वाचिकाङ्गिकसात्त्विकाभिनयाः अनुभाविताः भवन्ति अनुभूतियोग्याश्च भवन्ति, अतः अस्य अनुभाव इति संज्ञा अस्ति। बहवः काव्यशास्त्रिणः

---

18 . अमरकोशः 89 ,27 .291.235 –
19 . नाट्यशास्त्रम् 6.32.अ -अभिनवभारती
20 . नाट्यशास्त्रम् 6.32.अ -अभिनवभारती
21 . नाट्यशास्त्रम् 6.16.अ -
22 . नाट्यशास्त्रम् 7.4.अ -
23 . नाट्यशास्त्रम् 7.3.अ -अभिनवभारती
24 . नाट्यशास्त्रम् 7.5.अ -
25 . नाट्यशास्त्रम् 7.4.अ -अभिनवभारती

कथयन्ति यत् अनुभावः क्रिया इति, अर्थात् या क्रिया विभावादिमाध्यमेन भवति सा क्रिया अनुभावत्वेन गृह्यते। सूत्रे तृतीयमस्ति व्यभिचारिभावः अस्मिन् विषयेऽपि नाट्यशास्त्रकारः वदति यत् -"**विविधमाभिमुख्येन रसेषु चरन्तीति व्यभिचारिणः**"।[26] "**वाङ्गसत्त्वोपेताः प्रयोगे रसान्नयन्तीति व्यभिचारिणः**"[27] अर्थात् ये विविधप्रकारैः रसानां प्रति सोन्मुखीभूय सञ्चरन्ति ते व्यभिचारिणः भवन्तीति।ये वाचिकाङ्गिकसात्त्विकाभिनयैः युक्तस्सन् प्रयोगेषु रसान्नयन्ति ते व्यभिचारिणः।समासेन इदं वक्तुं शक्यते व्यभिचारिभावः रसान् प्रतीतियोग्यान् कुर्वन्ति। साहित्यदर्पणेऽपि व्यभिचारिभावस्य लक्षणमस्त्येव। यथा -

विशेषादाभिमुख्येन चरणाद्व्यभिचारिणः। स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नास्त्रयस्त्रिंशच्च तद्विदाः।।[28]

इदानीं क्रमः वर्तते स्थायिभावस्य। स्थायिभावस्य लक्षणं नाट्यशास्त्रे क्रियते। यथा-

तथा नराणां नृपतिः शिष्याणां च यथा गुरुः।
एवं हि सर्वभावानां भावः स्थायी महानिह।।[29]

अर्थात् सर्वभावानां भावत्वेन स्थायिरूपेण च विद्यमानो भवति स्थायिभावः। स्थायिभाव इव सर्वदा सर्वेषु भावेषु संपृक्तो भवति। साहित्यदर्पणे यथा –

विरुद्धा अविरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः।
आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति सम्मतः।।[30]

अतः एतैः चतुर्भिः मिलित्वा रसमुद्भावयन्ति इति रसोद्भावनप्रक्रिया। मूलतः भरतोक्तरससूत्र एव आत्माभिप्रेतः, तस्याः एव परिभाषायाः विस्तारः काव्यप्रकाशकर्त्रा मम्मटेनापि चतुर्थोल्लासे कृतः। यथा-

कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च।
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः।।
विभावा अनुभावास्तत् कथ्यन्ते व्यभिचारिणः।
व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः।।[31]

---

[26] . नाट्यशास्त्रम् 7.8 .अ –
[27] 7 .अ – नाट्यशास्त्रम् .
[28] . साहित्यदर्पणम् 3.14 –
[29] . नाट्यशास्त्रम् 7.8 –
[30] 3.174 – साहित्यदर्पणम् .
[31] . काव्यप्रकाशः 28-4.27 .उ –

रसानुभूतौ साधारणीकरणव्यापारः -

रसानुभूतौ साधारणीकरणप्रक्रियायाः स्वरूपं मनोवैज्ञानिकम्वर्तते। अनया प्रक्रियया रत्यादयो भावाः आश्रयालम्बनयोरेव न भूत्वा नाटकदर्शकैः साधारणजनैश्चापि सम्बद्धाः भवन्तीत्येवास्य व्यापारस्य साधारणीकरणयोजना। प्रकारान्तरेणैतदुच्यते यत् साधारणीकरणप्रक्रियाद्वारा दुष्यन्तादिभिः रत्यादेर्याऽनुभूतिरनुभूयते सा साधारणदर्शकैश्चापि निःसंशयमेवानुभूयते। एतदेवाश्रयस्य दर्शकस्य च श्रोतुर्वा तादात्म्यम्। एवञ्च किमपि वस्तुविशेषं यथाऽऽञ्जनस्य भावस्यालम्बनतां याति तथैव सर्वेषां सहृदयपाठकानां, श्रोतृणां दर्शकानाञ्च भावस्यालम्बनत्वमाप्नोति । अनेनैतदपि स्पष्टं भवति यत्साधारणीकरणमालम्बनत्वधर्मस्यैव सञ्जायते । साधारणीकरणस्योपयुक्तेन व्यापारेणैव रसनिष्पत्तिद्वारमनावृत्तं भवति । रसनिष्पत्तेर्विषयेऽपि नैक्मत्यमाचार्याणां वर्तते । एषु आचार्येषु भट्टलोल्ल्ट-शंकुक-भट्टनायकाभिनवगुप्ताचार्याणां मतानि सुप्रख्यातान्येव सन्ति । अत्रैषामाचार्याणां मतानामालोचनात् पूर्वं रसनिष्पत्तेः प्रमुखविचारकस्याचार्यस्य भरतमुनेः रसनिष्पत्तिसम्बद्धस्य मतस्य सङ्केतः आवश्यकः वर्तते।

भरतमुनेः रसनिष्पत्तिसम्बन्धिमतम् -

विभावानुभावव्यभिचारिभावानां संयोगाद् रसनिष्पत्तिः सञ्जायते । इत्युक्त्वाऽऽचार्य भरतेन रसनिष्पत्तेः प्रक्रिया निर्दिष्टा। भरतमुनिसूत्रान्तर्गतप्रयुक्तस्य **'निष्पत्ति'** शब्दस्यार्थस्य विषये नास्त्यैकमत्यम्। भट्टलोल्लटमते निष्पत्त्यर्थः **'उत्पत्तिः',** 'शङ्कुकमते**ऽनुमिति**ः', भट्टनायकमते **'भुक्तिः'** अभिनवगुप्तमते च निप्पत्त्यर्थः **'अभिव्यक्तिः'** वर्तते। इदानीं भट्टलोल्लटाद्याचार्याणां उपर्युक्तभरतमुनिसूत्रोधृतमतानामपेक्षितमालोचनं प्रस्तूयते।

रससूत्रस्य व्याख्यातृरुपेण चतुरः आलोचकाः चर्चिताः सन्ति। तेषां नामानि भट्टलोल्लटशंकुकभट्टनायकाभिनवगुप्ताः इति ते क्रमशः उत्पत्यनुमितिभुक्त्यभिव्यक्तिवादप्रवर्तकाः सन्ति। अस्य रसशास्त्रस्य लक्ष्यग्रन्थाः महाकाव्यनाटकादयः सन्ति।

भट्टलोल्लटस्य उत्पत्तिवादः -

यत् पूर्वमेवोक्तं भट्टलोल्लटाचार्येण निष्पत्त्यर्थः उत्पत्तिगृहीतः। अतएवास्य सिद्धान्तोऽपि उत्पत्तिवादनाम्ना प्रख्यातः । भट्टलोल्लटाचार्यस्य मतमस्ति यत् विभावानुभावादिसंयोगात् अनुकार्येषु रामादिषु रसोत्पत्तिः सञ्जायते । तत्रापि सीताप्रभृतयो विभावाः प्राधान्येन रसस्योत्पादकाः सन्ति । कटाक्षभुजापादयोऽनुभावाः उत्पन्नस्य रसस्य बोधकाः भवन्ति ।

निर्वेदादयो व्यभिचारिभावाश्च तस्य रसस्य पोषकाः सन्ति । अतएव स्थायिभावस्य विभावानाञ्च सम्बन्धः उत्पाद्योत्पादकभावसम्बन्धः, स्थायिभावस्यानुभावानाञ्च सम्बन्धो गम्यगमकभावसम्बन्धः, स्थायिभावस्य व्यभिचारिभावानाञ्च सम्बन्धः पोष्यपोषकभावसम्बन्धश्च निश्चीयते ।[32]

भट्टशङ्कुकस्य अनुमितिवादः -

अनुमितिसिद्धान्तस्य अनुसर्त्राऽऽचार्यशङ्कुकेन भरतमुनिसूत्रवर्त्तिनः निष्पत्तिशब्दस्यार्थोऽनुमितिः संयोगशब्दस्यार्थश्च गम्यगमकभावसम्बन्धः स्वीकृतः। अतएवास्य सिद्धान्तोऽनुमितिवादः इति प्रख्यायते । शङ्कुकाचार्येण सामाजिकेन सह रसस्य सम्बन्धः स्थापितः । एतदनुसृत्य नटः कृत्रिमरूपेणैवानुभावादीनां प्रकाशनं विदधाति । तान् कृत्रिमान् अनुभावादीनपि दृष्ट्वा सामाजिकः नटे वस्तुतो विद्यमानस्यापि रसस्यानुमानं करोति । स्ववासनया च वशीभूतः सामाजिकस्तस्यानुमीयमानस्य रसस्यास्वादनं प्राप्नोति ।[33]

भट्टनायकस्य भुक्तिवादः -

भुक्तिवादसिद्धान्तानुसारं रसस्य **'निष्पत्तिः'** नानुकार्ये रामादौ न चानुकर्तरि नटादौ सञ्जायते । भट्टनायकमते तु रसः सामाजिकेनैवानुभूयते । एवञ्च भट्टनायकेन भट्टलोल्लट-अनुमितिवादसिद्धान्त-शङ्कुकयोर्द्वयोरप्याचार्ययोः उत्पत्तिवादयोर्निराकरणं कृतम् । भट्टनायकेन भुक्तिवादसिद्धान्तस्य पुष्ट्यर्थं भावकत्वभोजकत्वरूपौ व्यापारौ स्वीकृतौ भावकत्वव्यापारेण काव्यार्थस्य साधारणीकरणं सम्पाद्यते, भोजकत्वव्यापारेण च सामाजिकेन साधारणीकृतः स्थायिभावो रसरूपेण भुज्यते । अतएव भट्टनायकमते निष्पत्तिशब्दस्यार्थो भुक्तिरिति स्वीक्रियते।[34]

अभिनवगुप्तस्य अभिव्यक्तिवादः -

तन्त्राद्यनेक शास्त्रनिष्णातेनाचार्याभिनवगुप्तेन **'अभिव्यक्तिवादः'** सिद्धान्तः प्रस्थापितः। आचार्याभिनवगुप्तेन भरतमुनिसूत्रस्य **'निष्पत्ति'** शब्दार्थः अभिव्यक्तिः इत्युच्यते । अभिनवगुप्तमते सामाजिकस्थः स्थायिभाव एव रसानुभूतेर्निमित्तं वर्तते । संस्काररूपेण सामाजिकस्थः स्थायिभावः साधारणीकृतैर्विभावादिभिरभिव्यक्तो भवति । अभिनवगुप्तेन भट्टनायकाङ्गीकृतौ

[32] . संस्कृतकाव्यशास्त्रेतिहासः 64 .पृ –
[33] . संस्कृतकाव्यशास्त्रेतिहासः 65 .पृ –
[34] . संस्कृतकाव्यशास्त्रेतिहासः 65 .पृ –

भावकत्वभोजकत्वव्यापारौ न हि स्वीकृतौ । अनेन त्वाचार्येण साधारणीकरणव्यापारस्यैव महत्त्वं प्रतिपादितम् । साधारणीकरणव्यापारस्य विवेचनं तु पूर्वकृतमेवेति न पुनरावृत्तिरपेक्ष्यते ।[35]

निष्कर्षः -

वस्तुतस्तु रसस्वरूपमलौकिकमेव निर्धार्यते अभिनवगुप्तप्रभृतिभिः साहित्यशास्त्र विवेचकैराचार्यैः। एतदेवास्य विलक्षणत्वं यद् विभावादिभिर्लैकिकैः पदार्थैरभिव्यक्तउद्बुद्धौ वा रसो लोकिकः कथ्यते । रसानुभूतिस्थितौ लौकिकं न सुखं, न च दुःखं, न भयं, न प्रीतिः, न पुण्यं, न पापमं, नोत्साहो न च कार्पण्यं दृश्यते । तत्रत्वखण्डस्य भिन्नाभिन्नत्वरहितस्य चानन्दस्यानुभूतिरनुभूयते । अत एव न तत्र श्रृंगारो, न करुणः, न वीरो, न भयानकः, न हास्यो, न रौद्रः, नाद्भुतो, न शान्तः, न च बीभत्सोऽवलोक्यते । एतेषाम् स्थितिस्तु व्यावहारिकी, परं रसानुभूतिरलौकिकी अव्यावहारिकी च निश्चीयते । अतएव सर्वेषामपि रसानां विश्वनाथप्रभृतिभिराचार्यैः सुखात्मकता प्रतिपाद्यते । किमधिकं विश्वनाथादिभिराचार्यैः करुणरसस्यापि आनन्दात्मकत्वं सम्पादितम् । यदुक्तमाचार्यैविश्वनाथैः -

करुणादावपिरसे जायते यत् परं सुखम् । सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम्।।
किञ्च तेषु यदा दुःखं न कोऽपि स्यात् तदुन्मुखः । तथा रामायणादीनां भविता दुःखहेतुता।।[36]

अतः काव्यरसाः सहृदयैः काव्येषु आस्वाद्यमानाः भवन्ति । अनेके आलङ्कारिकाः नवरसानां स्वरूपं स्वमत्यनुसारं उक्तवन्तः । अन्ये केचन अष्टौ स्थायिनः तद्रसान् च उररीचक्रुः। आलङ्कारिकैः यथामति चर्चितार्थः अयं **काव्ये रसस्वरूपमीमांसा""** इति विषयः। सहृदयानन्द जनकः ब्रह्मानन्दसहोदरः वर्तते ।

सन्दर्भग्रन्थाः –

1. नाट्यशास्त्रम् 2040 .सं.वि ,वाराणसी ,चौखम्भासंस्कृतसंस्थान ,श्रीबाबूलालशुक्लशास्त्री -
2. साहित्यदर्पणम् 2013 ,वाराणसी ,चौखम्भासुरभारतीप्रकाशन ,आचार्यशिवप्रसादशास्त्री -
3. चन्द्रालोकः 2014 ,वाराणसी ,चौखम्भासुरभारतीप्रकाशन ,श्री कृष्णमणि त्रिपाठी -
4. संस्कृतकाव्यशास्त्रेतिहासः ,वाराणसी ,चौखम्भासुरभारतीप्रकाशन ,जगदीशचन्द्रमिश्र.आ - 2002

[35] . संस्कृतकाव्यशास्त्रेतिहासः 66 .पृ –

[36] . साहित्यदर्पणम् -3.4.5

5. काव्यप्रकाशः - चौखम्भाप्रकाशन2022 ,वाराणसी ,
6. अमरकोशः 2005 ,जयपुरम् ,सत्यदेवमिश्रः जगदीशसंस्कृतपुस्तकालय.डा -
7. श्रीमद्भगवद्गीता गोरखपुरम् ,प्रेसगीता -
8. ऋग्वेदः -चौखम्भाविद्याभवनम्2002 ,वाराणसी ,
9. शुक्लयजुर्वेदः 2022 ,वाराणसी ,चौखम्भाविद्याभवनम् -
10. कठोपनिषद् गोरखपुरम् ,गीताप्रेस -
11. तैत्तिरीयोपनिषद् गोरखपुरम् ,गीताप्रेस -
12. वाल्मीकिरामायणम् 2015 ,गोरखपुरम् ,गीताप्रेस ,महर्षिबाल्मीकि -
13. चरकसंहिता1941,मुम्बई,निर्णयसागरप्रेस ,चक्रपाणि -
14. काव्यादर्शः 2018 ,वाराणसी ,चौखम्भाविद्याभवन -
15. वक्रोक्तिजीवितम् 2022 ,वाराणसी ,चौखम्भापब्लीसिन्गहाउस ,परमेश्वरदीनपाण्डेयः.पं -
16. काव्यालड्कारसूत्रम् 1971 ,वाराणसी ,चौखम्भासंस्कृतसीरिज ,बेचनझा.पं -
17. शिशुपालवधमहाकाव्यम् - पं1969 ,इलाहाबाद ,संस्कृतसाहित्यभण्डार ,आद्याप्रसादमिश्र.

कुमुदिनीचन्द्र का सामाजिक मूल्यांकन

ममता

सहायक प्राध्यापक (संस्कृत विभाग), जानकी देवी मेमोरियल महाविद्यालय, दिल्ली विश्वविद्यालय

शोध सारांश

कवि और समाज दोनों का परस्पर गूढ सम्बन्ध रहा है। कवि की रचनाओं पर तत्कालीन संस्कृति, समाज इत्यादि का प्रभाव स्पष्टतया दिखायी देता है। किसी भी युग की सामाजिक जानकारी प्राप्त करने हेतु हमें काव्यों की सहायता लेनी पड़ती है। संस्कृत साहित्य में भी वैदिककाल से लेकर आधुनिक काल तक अनेंकों कवियों ने अनेकों सुप्रसिद्ध रचनाओं का प्रणयन किया है, जो उस समय के समाज की जानकारी देने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है। काव्यों के माध्यम से ही हम तत्कालीन समाज का मूल्यांकन कर पाते है। आधुनिक संस्कृत साहित्य में पण्डिता क्षमाराव, टी.गणपति शास्त्री, राधावल्लभ त्रिपाठी इत्यादि आधुनिक मनीषियों के द्वारा कविता, नाटक, कहानी, उपन्यास इत्यादि विधाओं का प्रणयन किया गया, जो आधुनिक समाज की छवि को दर्शाती है। आधुनिक कवियों में बींसवी शताब्दी में उत्पन्न आचार्य मेधाव्रत द्वारा रचित उपन्यास 'कुमुदिनीचन्द्र' तत्कालीन समाज का वास्तविक स्वरुप दर्शाता है। इस शोधपत्र में कुमुदिनीचन्द्र में वर्णित समाज का मूल्यांकन करने की कोशिश की जायेगी।

कूट शब्द- योगीवेषधारी, ईश्वरनिष्ठा, विलासोद्यान, पत्नीव्रतधारी।

भूमिका

आधुनिक संस्कृत साहित्य में महाकवि मेधाव्रत प्रणीत सर्वश्रेष्ठ उपन्यास 'कुमुदिनीचन्द्र' कवि के पाण्डित्य को दर्शाता है। पंडित अम्बिकादत्त व्यास के द्वारा रचित 'शिवराजविजय' की अपेक्षा 'कुमुदिनीचन्द्र' अत्युत्कृष्ट श्रेणी का उपन्यास है। इस उपन्यास की कथा हिन्दी नाटक चन्द्रकान्ता से कुछ मिलती जुलती है। सरल संस्कृत भाषा में विरचित कुमुदिनीचन्द्र में कहीं पर भी अश्लीलता के दर्शन नही होते है। इसमें 'कुमुदिनीचन्द्र' नायिका तथा 'चन्द्रसिंह' नायक है। नायक-नायिका के नाम पर ही इसका नाम 'कुमुदिनीचन्द्र' रखा गया। आचार्य मेधाव्रत प्रकृति प्रेमी कवि है। इनकी सभी रचनाओं में प्रकृति का अलौकिक वर्णन प्राप्त होता है। कवि ने प्राकृतिक सौंदर्य के साथ-साथ अपनी रचनाओं में तत्कालीन समाज की छवि को भी उजागर किया है।

कुमुदिनीचन्द्र में वर्णित समाज -

नारीस्थिति -

किसी भी समाज का वर्णन करते समय महिलाओं की स्थिति को सर्वप्रथम दर्शाया जाता है। महिलायें समाज की आधारशिला होती है। ’कुमुदिनीचन्द्र’ में महिलापात्र कुमुदिनी, रत्नप्रभा, विमला, प्रियंवदा, मालती, प्रभावती, चन्द्रप्रभा इत्यादि है। तत्कालीन समाज में महिलायें सुरक्षित नही थी। उस समय बलपूर्वक स्त्रियों का अपहरण कर लिया जाता था। उपन्यास की प्रथम कला में कुमुदिनी अपने अपहरण के विषय में योगीवेषधारी चन्द्रसिंह को बताती है कि-'जब मैं चंद्रवती नदी के तट पर भ्रमण कर रही थी, तभी मेरे सामने नीले वस्त्रों से आच्छादित शरीर वाले तीन पुरुष अचानक आ जाते हैं तथा शीघ्रता से मुझे पकड़ लेते हैं। जैसे ही मैं चिल्लाना शुरू करती हूँ, वे मेरे मुख पर कपड़ा बांध देते हैं।

ह्यस्तु चन्द्रवतीतरङ्गिणीतटोपवनान्निवर्तमानाया ममार्द्धवर्त्मनि नीलनिचोलावृतसकलशरीरा भीषणाकारा दुराचारास्त्रयो नराः सम्मुखीना अवर्तन्त। झटिति समुपसृत्य तैरहं जगृहे। यावदहमाक्रन्दितुं प्रावर्तिषि तावदेव तेषामन्यतमो मम मुखोपरि करमाधायाक्रन्दन्तीं मां न्यरुणत्।[1]

उसके बाद दुष्ट क्रूरसिंह कुमुदिनी का अपहरण करके उसे भयंकर वन में लाता है, जहाँ पर उसकी रक्षा योगीवेषधारी राजकुमार चन्द्रसिंह करता है - अपश्यश्चायं चन्द्रमसः प्रकाशे त्रिभिः पुरुषैरेका चतुर्दशवर्षकल्पा, श्रीरिव कल्पितावतारा रतिरिव-शरीरधारिणी मनोहारिणी सुकुमारी कुमारी तत्राऽऽनीताऽस्ति ।[2]

उपन्यास की चतुर्थी कला में भी अपहरण की जानकारी हमें प्राप्त होती है । प्रतिनायक क्रूरसिंह दुर्गनगर के सेठ की बहु का अपहरण करता है - दुष्टहतकः क्रूरसिहोंऽयमतीव नीचप्रकृतिरासीत्। एकदा तुरङमारुह्यासो नगराद् बहिः सरोवरतीरमगमत्पर्यटितुम्। दैवयोगेन तस्य सरसस्तीरेऽजितदुर्गनगरश्रेष्ठिनः स्नुषा स्वसखीभिः समं पर्यटन्ती समुपस्थिता। नयनगोचरीकृत्य तामयं क्रूरसिंहो मदनशरताडिताः सन्नपहर्तुं निश्चिकाय। तदनु तुरङ्गम् कशया प्रहृत्य धावमानेनैव वाजिना तस्या अन्तिकमुपगम्य तां तरुणीं निपुणतया पाणिनां गृहीत्वा हयपृष्ठमारोप्य पलायतासौ।[3]

उपन्यास में क्रूरसिंह कुमुदिनी पर कुदृष्टि रखता है। वह उसको प्राप्त करने हेतु उसका दो बार अपहरण करता है, परंतु कुमुदिनी देवी सीता की भांति अपने पतिव्रत धर्म पर अडिग रहती हैं। वह हर बार वह अपने सतीत्व की रक्षा करती है। उपन्यास में क्रूरसिंह से कुमुदिनी की रक्षा उसका पति चन्द्रसिंह करता है।

तत्कालीन समय में स्त्रियां पति को ही सभी कुछ मानती थी। सप्तमी कला में महाराज विजयसिंह की मृत्यु के बाद महारानी प्रभावती भी उनके साथ सती हो जाती है।[4] तत्कालीन समाज में स्त्रियां अपने पतियों को दुष्कर्म करने के बाद पश्चाताप होने पर क्षमा भी कर देती थी । उपन्यास की पंचदशी कला में जब विमला अपने पति क्रूरसिंह को क्षमा कर देती है, तब क्रूरसिंह उसका धन्यवाद करता है इस पर विमला कहती है - नाथ! नास्मिसाधुवादभाजनमहम्। धर्म एवायं नारीणां यदात्मप्राणेश्वरमामरणं मनोवाक्कायैः परिचर्यं परमेश्वरसदृशं मन्येत भार्या। पतिरेव परमेश्वरः स्त्रीणाम्। समासतः सर्वस्वमेवासौ स्वामी वर्तते खलु योषिताम्। स्वप्राणेशस्वर्गवासानन्तरममुना सहगमनं विधेयं योषया।[5]

उस समय पति सेवा ही नारियों का परमधर्म था। सप्तमी कला में ही सती होने से पहले महारानी अपनी पुत्री को ’पतिसेवा परमधर्म है’ का उपदेश भी देती है - वत्से कुमुदिनी! स्त्रीणां पतिरेव देवः। सततं तस्मिन्नेव मनो निधेयम्। तदीये सुखे सुखं दुःखे दुःखं विभाव्यमिति नारीणां भूषणमिदम्। प्राणान्तेऽपि रक्षणीयं निजशीलं सहधर्मिण्या। कदापि हृदयवल्लभनिर्देशो नैवोल्लङ्घनीयः। मनोवाक्कायैरविरतं स्वहृदयेश्वरः परिचर्यो धर्मपत्न्या। कस्यापि संशयापादिकां वार्तामाकर्ण्याविमृश्यकारिणी भूत्वा न जातु त्वं दुनुया निजप्राणवल्लभम्।[6]

उस समय स्त्रियों के साथ बलात्कार की भी चेष्टा की जाती थी। क्रूरसिंह सेठ की बहु के साथ बलात्कार करने की कोशिश करता है इसलिए वह आत्महत्या कर लेती है।[7] तत्कालीन समाज में स्त्रियां राजसभाओं में भी उपस्थित होकर अपना मन्तव्य भी प्रस्तुत कर सकती थी।[8]

ईश्वरनिष्ठा -

तत्कालीन समाज में मनुष्यों की ईश्वर में बहुत श्रद्धा थी। विपत्ति के समय में सभी परमपिता परमेश्वर का स्मरण करते है।[9] सर्वप्रथम उपन्यास की प्रथम कला में ईश्वरनिष्ठा के दर्शन होते है। अपने भाई रणवीर को ढूंढता हुआ जब राजकुमार चन्द्रसिंह सघन वन में जाकर थककर बैठ जाता है तब वह कहता है - क्व गच्छामि? किं करोमि? कमात्मनो दुखं विनिवेदयामि। अये सकलपालक जगदीश्वर! किमर्थमियद् दारुणं दुःखं निपातितं मयि? भगवन! त्वमेव में शरणम्। दयालुर्भूत्वाऽत्मनोऽस्य व्यापत्तिसमाकुलस्य बालकस्य सहाय एधि।[10]

क्रूरसिंह द्वारा बन्दी बनाये जाने पर चन्द्रसिंह उससे कहता है - साक्षान्महामहनीयः परमेश्वरो रक्षिता मे।[11]

यहाँ तक दुष्ट नास्तिक क्रूरसिंह फांसी से पूर्व अपने बुरे कर्मो का पश्चाताप करते हुए प्रभु का स्मरण करता है। - आसीदद्य गलपाशदानदिनं क्रूरसिंहस्येति मरणायासौ समुद्यतोऽभवत्। नाधुना वाञ्छति जीवितुं क्रूरसिंहः। नितान्तं विरक्तमस्य मनः संसारादसारादितः। चिन्तयति निरन्तरमयमिदानीं जगदाधारं सच्चिदानन्दकन्दप्रभुम्।[12]

इस प्रकार उपन्यास मे जगह-2 पर ईश्वरनिष्ठा की अनुभूति होती है।

मनोरंजन के साधन - उस समय मनोरंजन हेतु मनुष्यों के लिए अनेकों साधन विद्यमान थें।

1. **उद्यान** -

उद्यान में जाकर भ्रमण करने से मानसिक संताप दूर हो जाता है। तत्कालीन समाज में भी लोग उद्यानों में विहार करते थे। ऐसे ही सुन्दर उद्यानों का वर्णन उपन्यास में हुआ है। सर्वप्रथम उद्यान का वर्णन प्रथम कला में मिलता है। कुमुदिनी योगिराज (चन्द्रसिंह) से कहती है कि जब मै वसन्त ऋतु के आगमन पर नगर के समीपस्थ विशाल उद्यान में अपनी सखी के साथ कुछ समय व्यतीत करने गयी थी, वही पर ही क्रूरसिंह की दुष्ट दृष्टि मुझ पर पडती है[13] तथा ग्रीष्म ऋतु आने पर जब कुमुदिनी अपनी सखियों के साथ सायंकाल में हरितलताओं से युक्त चन्द्रवती नदी के तट पर स्थित विलासोद्यान में शीतल वायु का सेवन करने जाती है, तब वहाँ पर पहले से स्थित क्रूरसिंह अपने साथियों द्वारा मेरा अपहरण कर लेता है।[14]

उपन्यास की चतुर्थी कला में कवि ने बहुत सुन्दर विलासोद्यान का वर्णन किया है , जिसकी प्राकृतिक छटा सहृदयों को मंत्रमुग्ध कर देती है- आत्मार्थमेव केवलं निर्मितमिदं विलासोद्यानं नरेन्द्रेण । अभिख्यानुरूपमेव विलासिजनहृदयानन्दप्रदमिदमुद्यानम् । बकुलतिलकरसालचम्पकाशोकपनसजम्बुजम्बीरनिम्बकदम्ब

कदलीप्रमुखविविधतरुवरा विराजन्तेऽस्मिन्नुद्यानेः। अनेकदेशोपनीतविविधवर्णसुन्दरविहंगवृन्दमण्डितानीहानेकानि विलसन्ति जालमन्दिराणि। प्रफुल्लसहस्रदलकमलानुकारिरुचिरमणिमयमुखरमणीय जलोद्गारियन्त्रनलिकालंकृतान्तारालाः पदे पदे सहस्रशःप्रोल्लासन्ति स्फटिकाश्मनिर्मिता मनोहरा दीर्घिकावतंसिकाः । यासां निर्मलसलिलाभ्यन्तरेषु नीलारुणहरितादिरागञ्जितवपुषः क्रीडन्ति कोटिशो मत्स्याः । ....क्रीडाशैलस्यानतिदसुन्दरेन्द्रनीलपद्मरागमरकतमणिमय भित्तिरेको महाश्वेतपाषाणनिबद्धो भव्यप्रासादश्चकास्ति ।[15]

इसी प्रकार क्रूरसिंह के कारागार से मुक्त रणवीर घूमते हुए किसी नगर में पहुंच जाता है तथा थककर वहाँ पर स्थित उद्यान की शीतलता में सो जाता है।[16]

2. **संगीत तथा मदिरापान -**

तत्कालीन समाज में लोगों की संगीत में भी रुचि होती थी। राजकुमारी कुमुदिनी संगीतविद्या में निपुण थी। जब वह अपने महल में वीणा के स्वर के साथ गाना गाती थी तब इसके मधुर स्वर को सुनकर समीपस्थ जन तथा पशु-पक्षी मूर्छित से हो जाते थे- आसीदियं सुशिक्षिता नरेन्द्रनन्दिनी गुर्जरदेशभाषायाम् । देववाण्यामपि परं निष्णाता । शिक्षणप्रभावेणेयं सद्गुणवती बभूव । संगीतविद्यायान्तु लब्धवर्णेयम् । निजराजमहालय चन्द्रशालामुपविश्य यदेयं वीणारवेण स्वमधुरकाकलीं मेलयन्ती मञ्जुळं गायति स्म तदा तस्या गानमाधुर्येण समीपवर्तिनो जनाः पशुपक्षिवर्गोऽपि सर्वो मूर्च्छित इवाजायत ।[17]

सप्तमी कला में भी चन्द्रसिंह को क्रूरसिंह की कैद से स्वतन्त्र कराने हेतु राजकुमार रणवीर महिलावेषधारण करके क्रूरसिंह के सेवकों को शराब का सेवन कराते हुए गाना सुनाता है। जिसके बाद सभी बेहोश हो जाते है उसके बाद रणवीर चन्द्रसिंह को वहां से भगा देता है।[18]

3. **आखेटक -**

उस समय मनुष्य वनों में जाकर जंगली जीव-जन्तुओं का शिकार करके भी मनोरंजन करते थे। उपन्यास की पंचमी कला में वर्षा ऋतु में महाराज विजयसिंह शिकार के बहाने से बाह्यवन की शोभा को देखने की इच्छा से राजकुमार चन्द्रसिंह के साथ अपने -2 घोड़ों पर बैठकर महल से निकल जाते है।[19]

कुरीतियां - तत्कालीन समाज में कुछ कुरीतियां भी विद्यमान थी। जो सभ्य समाज के लिए बिल्कुल भी अनुकरणीय नही है। जिनका निराकरण वर्तमान समाज सरकार द्वारा कर दिया गया है।

1) सतीप्रथा -

उपन्यास का अध्ययन करने से पता चलता है कि उस समय सतीप्रथा विद्यमान थी। पति की मृत्यु के पश्चात स्त्री को भी सती होना पड़ता था। इसका सर्वप्रथम उदाहरण उपन्यास की सप्तमी कला में प्राप्त होता है। महाराज विजयसिंह की मृत्यु हो जाने पर महारानी प्रभावती चन्द्रवती नदी के तट पर

महाराज की चिता के साथ अपनी चिता को सज्ज करने हेतु मन्त्रिवर को आदेश देती है।[20] इसके बाद प्रातःकाल होने पर राजमहिषी नित्यक्रियाओं को सम्पादित करके चन्द्रवती नदी के तट पर आकर सेनापति अमरसिंह को पुत्री कुमुदिनी तथा रणवीर की जिम्मेदारी अर्पित करती है।[21]उसके बाद पुत्री कुमुदिनी को पति धर्म का उपदेश देकर महाराज के साथ सती हो जाती है।

समयेऽस्मिन् काञ्चनभाजनादादाय निजदयितमस्तकमात्मवक्षसा समाजस्य सती देवीं चिताया उपरि निहितां चतुष्किकामारुरोह।[22]

इसका षोऽशी कला में भी अन्य उदाहरण प्राप्त होता है। क्रूरसिंह को फांसी देने के बाद उसके पार्थिव शरीर को शैवलिनी नदी के तट पर ले जाया जाता है। उसके समीपस्थ ही उसकी पत्नी विमला की चिता भी तैयार की जाती है- सती विमलाऽपि नद्यां संस्नाय चितां प्रदक्षिणीकृत्य समारुह्य चेमां स्वप्राणनाथमस्तकं निजोत्सङ्गे विनिधाय निषण्णवती। सकला अपि जनाः सतीं विमलां प्रणेमुः।[23] उसके बाद सती विमला रणवीर तथा चन्द्रसिंह को आशीर्वाद देकर चिता पर बैठ जाती है। चिता चारों ओर से जलने लगती है। उस समय अनेक प्रकार के वाद्ययन्त्रों को बजाया जाता है।[24]

2) **बलिप्रथा -**

उस समय में बलिप्रथा भी विद्यमान थी। उपन्यास की तृतीय कला में दुष्ट क्रूरसिंह राजकुमार रणवीर को बलि देने हेतु चण्डी देवी के समक्ष लाता है। वह देवी का अन्धभक्त है। वह कहता है - ''कियत्कालानन्तरमेव चण्डिकायै त्वामुपहरिष्यामि।[25]

जब क्रूरसिंह का नायिका कुमुदिनी द्वारा प्रणयनिवेदन तिरस्कृत कर दिया जाता है, तब क्रूरसिंह चण्डी देवी के समक्ष उसको और अपनी पत्नी विमला को बलि देने हेतु गुप्तगृह मे ले जाता है। बलि से पूर्व कुमुदिनी को सज्ज किया जाता है- क्रूरसिंहनिर्देशमुपश्रुत्य पूजकः पूजासामग्रीरादाय कुमुदिनीसमीपमागतवान्। एष कुमुदिनीललाटमानर्च कुङ्कुमेन। कण्ठे चास्या रक्तकर्णिकारपुष्पमालामासञ्जयामास। अथानया देवीमूर्तिपूजां कारयाञ्चकार। अवसिते पूजाविधौ कुमुदिनीमकथयदसौ- वनिते! परमेश्वराभ्यर्थनं विधेयञ्चेद् विधेहि सम्प्रति। परतो देवीबलिदानं ते करिष्यामो वयमिति।[26]

3) **सुरापान -**

उस समय सुरापान का भी प्रचलन था। जब राजकुमार चन्द्रसिंह को क्रूरसिंह अपनी कैद में कर लेता है, तब रणवीर स्त्रीवेष धारण करके क्रूरसिंह के सेवकों को शराब का सेवन कराता है। क्रूरसिंह का सेवक अरुणसिंह शराब सेवन के पश्चात् तुतलाता हुआ कहता है - स ---- स----- सत्यमुच्यते। पि-----पि------पि प्रियतमया सत्यमुच्यते। की-------की------कीदृशस्य सौन्दर्यम्?[27]इस प्रकार दोनों सेवकों की मदिरापान के बाद आवाज लडखडाने लगती है। जब दोनों बेहोश हो जाते तब रणवीर चन्द्रसिंह को वहां से मुक्त कर देता है।

दण्डविधान -

तत्कालीन समाज में दुराचारियों को दण्ड भी दिया जाता था, जिससे सभी को कुछ सीख मिलती थी। क्रूरसिंह द्वारा किये गये पापों की उसको सजा दी जाती है। उपन्यास की पंचदशी कला में क्रूरसिंह को सजा देने हेतु विजयनगर में बहुत बड़ी राजसभा का आयोजन किया जाता है। राजसभा में नगर के प्रतिष्ठित पुरुष भाग लेते है। सभी की सहमति से क्रूरसिंह के पापों को देखते हुए उसे दण्ड के रुप में फांसी की सजा सुनायी जाती है। जिसको सुनकर सभी नगरवासी प्रसन्नचित हो जाते है।

त्वया घोरं कपटजालं कृतमभूत। अतिभयंकराश्च मन्तवो विहितास्त्वया। तदीदृशामक्षम्याणामपराधानां शासनत्वेन केवलं गलपाशदण्ड एवाज्ञाप्यते ते। क्रूरसिंह! इतस्तृतीयेऽहनि मध्यन्हिने चन्द्रवतीतरंगिणीतीरभुवि गलपाशस्ते दास्यते।[28]

परस्पर प्रेम भावना -

तत्कालीन समाज में रिश्तों में परस्पर प्रेम था। सभी एक-दूसरे का ध्यान रखते थे। इसका प्रथम उदाहरण उपन्यास की प्रथम कला में मिलता है। भयंकर गर्मी से पीडित एक युवक (चन्द्रसिंह) अपने भाई को ढूंढता हुआ भयानक वन में आता है।[29] राजकुमार चन्द्रसिंह अपने साथ भाई रणवीर को लेकर ही आश्रयस्थल पर जाता है। वह बार-2 प्रभु को याद करता है तथा दुष्ट क्रूरसिंह का वध करने का प्रण लेता है। यहां पर भातृप्रेम की प्रतीति हो रही है।

इसी प्रकार उपन्यास की दशमी कला में जब क्रूरसिंह कुमुदिनी का पुनः अपहरण कर लेता है, तब प्रियतमा कुमुदिनी के प्रेम में राजकुमार चन्द्रसिंह राज्यत्याग करके उसको ढूंढते हुए वन में चला जाता है।[30] तथा मन्त्री प्रतापसिंह द्वारा अन्य सुन्दर स्त्री के लाने की बात को सुनकर चन्द्रसिंह क्रोधित हो जाता है तथा अपने आप को पत्नीव्रतधारी पुरुष बताता है।[31]यहा पर चन्द्रसिंह का भार्याप्रेम प्रकट हो रहा है। इस प्रकार के उदाहरण उपन्यास के अन्य स्थलों पर भी प्राप्त हो जाते है।

निष्कर्ष-

इस प्रकार आचार्य मेधाव्रत प्रणीत 'कुमुदिनीचन्द्र' उपन्यास का सामाजिक मूल्यांकन करने पर ज्ञात होता है कि तत्कालीन समाज में अपराधियों के लिए दण्ड का प्रावधान था। उस समय में परस्पर रिश्तों में मधुरता थी। विपत्ति आने पर सभी एक-दूसरे की सहायता हेतु तत्पर रहते थे यद्यपि नारी स्थिति में थोड़ी ओर सुधार की आवश्यकता थी। फिर भी नारियां राजसभा में उपस्थित होकर अपना मन्तव्य भी प्रस्तुत कर सकती थी तथा अपने पति की सहायता हेतु तत्पर होकर अर्धांगिनी पद को सार्थक करती थी । महिलाओं पर कुदृष्टि रखने वालों के लिए कठोर दण्ड का प्रावधान था। उस समय विशेष प्रकार की कारागारों, सुरंगों का भी निर्माण किया जाता था। तत्कालीन समाज में किसी भी शुभकार्य को करने से पहले मुहूर्त देखने का विधान था। उस समय अपने पद का दुरूपयोग तथा छल कपट से किसी भी कार्य को करना सामान्य था। बलि प्रथा, सति प्रथा जैसी कुरीतियाँ निरंतर बढ़ती जा रही थी, जो सभ्य समाज के निर्माण हेतु अनुपयुक्त थी।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची-

- **कुमुदिनीचन्द्र-** आचार्य मेधाव्रत, प्रकाशन वर्ष- 1996, प्रकाशक - हरियाणा साहित्य संस्थान, गुरुकुल झज्जर, हरियाणा।

---

[1] कुमुदिनीचन्द्र, प्रथम कला, पृ. सं. 13

[2] कुमुदिनीचंद्र, प्रथम कला, पृ० सं० 4

[3] कुमुदिनीचन्द्र, चतुर्थी कला, पृ० 46

[4] कुमुदिनीचन्द्र, सप्तमी कला, पृ.सं. 90

[5] कुमुदिनीचन्द्र, पंचदशी कला, पृ० 202

[6] कुमुदिनीचन्द्र, सप्तमी कला, पृ० 89, 90

[7] कुमुदिनीचन्द्र, पंचदशी कला, पृ० 200

[8] कुमुदिनीचन्द्र, पंचदशी कला, पृ० 199

[9] कुमुदिनीचन्द्र, सप्तमी कला, पृ० 92

[10] कुमुदिनीचन्द्र, प्रथम कला, पृ० 2

[11] कुमुदिनीचन्द्र, सप्तमी कला, पृ० 94

[12] कुमुदिनीचन्द्र, षोडशी कला, पृ० 207, 208

[13] कुमुदिनीचन्द्र, प्रथमा कला, पृ० 11

[14] कुमुदिनीचन्द्र, प्रथमा कला, पृ० 13

[15] कुमुदिनीचन्द्र, चतुर्थी कला, पृ० 37 – 38

[16] कुमुदिनीचन्द्र, नवमी कला, पृ० 117

[17] कुमुदिनीचन्द्र, चतुर्थी कला, पृ. सं. 39

[18] कुमुदिनीचन्द्र, सप्तमी कला, पृ.सं. 99-100

[19] कुमुदिनीचन्द्र, पंचमी कला, पृ. सं. 67

[20] कुमुदिनीचन्द्र, सप्तमी कला, पृ. सं. 88

[21] कुमुदिनीचन्द्र, सप्तमी कला, पृ. सं. 88, 89

[22] कुमुदिनीचन्द्र, सप्तमी कला, पृ.सं. 90

[23] कुमुदिनीचन्द्र, षोऽशी कला, पृ. सं. 212

[24] कुमुदिनीचन्द्र, षोऽशी कला, पृ. सं. 212

[25] कुमुदिनीचन्द्र, तृतीय कला, पृ. सं. 28

[26] कुमुदिनीचन्द्र, चतुर्दशी कला, पृ.सं. 186

[27] कुमुदिनीचन्द्र, सप्तमी कला, पृ. सं. 102

[28] कुमुदिनीचन्द्र, पंचदशी कला, पृ. सं. 201

[29] कुमुदिनीचन्द्र, प्रथम कला, पृ. सं. 133

[30] कुमुदिनीचन्द्र, दशमी कला, पृ.सं. 136

[31] कुमुदिनीचन्द्र, दशमी कला, पृ.सं. 137

संस्कृत वाङ्मय में मोटे-अनाज का प्रयोग एवं वर्तमान प्रासङ्गिकता

अनुराग त्रिपाठी

शोधछात्र- केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालय ,गङ्गानाथझा परिसर, प्रयागराज।

प्रो०. जनार्दनप्रसादपाण्डेय 'मणि'

अध्यक्ष- साहित्यविभाग, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालय, गङ्गानाथझा परिसर, प्रयागराज।

सारांश -

ये सर्वविदित है कि हमारी भारतीय संस्कृति सबसे प्राचीन होने के साथ वैज्ञानिकता से परिपूर्ण भी है। जहां पूरी दुनिया जल तथा भयंकर से भयंकर बीमारियों से जूझ रही है क्योंकि भूमिगत जल एवं उर्वरक का एक बडा भाग आज हमारे कृषि मे उपयोग होता है जिसका समाधान हमारे पूर्वजों ने आदि काल से ही मोटे अनाज के रूप में किया था,परिणामतः इसमें पानी कम उ

पयोग होता है तथा उर्वरक का भी उपयोग नहीं होता जो अनेक रोग का जनक है। श्री अन्न (मोटा अनाज) मनुष्यों के लिए ज्ञात सबसे प्रचीन खाद्य पदार्थों में से एक है। प्रायः घरेलू प्रयोजनों के लिए उपयोग किया जाने वाला प्रथम् अनाज है। प्राचीन संस्कृत ग्रन्थों में इन्हें कुधान्य अर्थात कुत्सित धान्य के रूप मे वर्गीकृत किया गया है तथा वर्तमान हिन्दी बोलचाल की भाषा में इन्हें मोटे अनाज के रूप में कहा जाता है एवं आङ्ग्ल भाषा में "MILLETS" के रूप मे ज्ञात है। जैसा कि हमे ज्ञात है कि मोटे अनाज की खेती भारत में अति प्राचीन एवं पौराणिक है। भारतीय हडप्पाकालीन सभ्यता से लेकर वैदिक संस्कृत एवं लौकिक संस्कृत साहित्य में मोटे अनाज तथा उनके गुणों के साक्ष्य पर्याप्त मात्रा में प्राप्त होते हैं -

कोद्रवश्च सनीवारः श्यामाकश्च सशान्तनुः।। कृष्णा रक्ताश्च पीताश्च-
श्वेताश्चैव प्रियेङ्गवः।। यथोत्तरं प्रधानाः स्यू रूक्षा कफहराः स्मृताः।।[1]

आज के दूषित खान-पान से जिससे कि प्रत्येक व्यक्ति शारीरिक अथवा मानसिक रूप से परेशान है, कहीं न कहीं प्रत्यक्ष या परोक्ष रूप से मोटे अनाज का सेवन न करना भी उत्तरदायी है।

यही कारण है कि भारत सरकार ने सन् – 2023 को श्रीअन्न (millets year) के रूप मे घोषित किया एवं इनका जीवन में विशेष महत्व होने के कारण इनको "श्रीअन्न्" नाम प्रदान किया। मोटे अनाजों को संस्कृत में त्रिनाधान्य कहते हैं, जो त्रिन और धान्य शब्दों से मिलकर बना है, इसका

मतलब है जंगली या बिना खेती के उगने वाला अन्न. मोटे अनाजों में ज्वार, बाजरा, रागी (मडुआ), जौ, कोदो, सामा, सांवा, लघु धान्य या कुटकी, कांगनी और चीना जैसे अनाज शामिल हैं. इन अनाजों को मोटा अनाज इसलिए कहा जाता है क्योंकि इनके उत्पादन में ज़्यादा मेहनत नहीं करनी पड़ती.।

कूट शब्द- संस्कृत – वाङ्मय, श्रीअन्न, स्वास्थ्य, उर्वरक, कोद्रव , नीवार ।

प्रस्तावना-

न केवल प्रचीनकाल मे अपितु वर्तमान समय मे भी भारत दुनिया का सबसे बड़ा उत्पादक है, जो प्रति वर्ष लगभग 11 मिलियन टन यानी लगभग 40 प्रतिशत का उत्पादन करता है।विश्व का आउटपुट. मोती बाजरा, जो भारत के बाजरा उत्पादन का लगभग दो-तिहाई हिस्सा हैदेश के शुष्क क्षेत्रों में उगाया जाता है।

मुख्य रूप से राजस्थान, महाराष्ट्र, गुजरात, उत्तरप्रदेश और हरियाणा. बाजरा का उत्पादन मुख्य रूप से तथा कर्नाटक राज्य के अलावा उड़ीसा, और तमिलनाडु में भी किया जाता है। भारतीय प्राचीन साहित्य में मोटे अनाज का उल्लेख मिलता है. यजुर्वेद में मोटे अनाज की खेती और इसके इस्तेमाल का उल्लेख है।. यजुर्वेद में मोटे अनाज को :कुटकी" नाम से सम्बोधित किया गया है ।सुश्रुत ने अपनी सहिंता में अनाजों को अलग-अलग वर्गों में बांटा है, जिनमें कुधान्य वर्ग में कई तरह के मोटे अनाजों का इस्तेमाल होता है-

कोरदूषकश्यामाकनीवारशांतनुतुवरकोद्दालप्रियंगुमधूलिका-

नान्दीमुखीकुरुविन्दगवेधुकवरुकतोदपर्णीमुकुन्दकवेणुयवप्रभृतयः कुधान्यविशेषाः।।[2]

मोटे अनाजों के भेद यहाँ इस प्रकार वर्णित हैं-कोरदूषक(कोद्रव),शावक,

नीवार,(नीवाड,तीनी,उडिलिका),शान्तनु,तुवरक,उद्दालक(वनकोद्रव),प्रियंगु(कांगनी),

मधूलिका, नान्दीमुखी,कुरुबिन्दक,गवेधुक,(गरहेडवा),वरुक(वरु),तोदपर्णी,मुकुन्दक,

वेणुयव इत्यादि।

इनमें से मुख्य रूप से 8 अनाजों- बाजरा, रागी, कुटकी, संवा, ज्वार, कंगनी, चेना और कोंदों को माना जाता है। मोटे अनाज को गरीबों का अनाज भी कहा जाता है तथा पक्षियों का भोजन भी इसे कहा जाता है जैसे कि संस्कृत साहित्य में महाकवि कालिदास अपने नाटक अभिज्ञान शाकुन्तलम मे कहते हैं – **नीवाराःशुकगर्भकोटरमुखभ्रष्टास्तरूणामधः।**[3]. इनमें सॉल्युबल फ़ाइबर के साथ ही कैल्शियम और आयरन की मात्रा ज़्यादा होती है. मोटे अनाज को कुपोषण के ख़िलाफ़ फ़ायदेमंद माना जाता है. इनका सेवन कई बीमारियों से बचाव करता है. बीटा-कैरोटीन, नाइयासिन, विटामिन-बी6, फ़ॉलिक एसिड, पोटैशियम, मैग्नीशियम, जस्ता आदि से भरपूर इन

अनाजों को सुपरफ़ूड भी कहा जाता है। इन अनाजों का न केवल गृहस्थ लोगों के काममें उपयोग होता है अपितु बीमारियों मे भी विशेष तौर पर उपयोग किया जाता था-

उष्णाः कषायमधुरा रुक्षाः कटुविपाकिनः श्लेष्मघ्ना बद्धनिष्यंदा।

वातपित्तप्रकोपेनाः कषायमधुरास्तेषां शीतपित्तापहाः स्मृताः।।[4]

ये अनाज गरम हैं, कषैले मीठे हैं, रुक्ष हैं, विपाक में कटुक हैं , कफनाशक हैं , अत्यधिक मूत्र स्राव को रोकनो वाले हैं और वायुपित्तको कुपित करते हैं। उनमें से जो कषैले मीठे अत्यधिक हैं वे शीतनाशक हैं।

आदिवासी समाज में कुटकी का भात, पोपटी की दाल, मकई की रोटी और बेसन खाने को मिलता है। कुटकी का चावल वैसे तो गुणों की खान है लेकिन इसे निर्माण भी किसी कला से कम नही क्योंकि यह अत्यंत बारीक अनाज है, और इसमें काफी कंकड़ रहते हैं। केवल अनुभवी लोग ही इसे कई कई बार परोरकर कंकड़ रहित बनाते हैं। बनाने की विधि चावल की तरह ही है। अपने घरों मे सामान्यतः ग्रामीण जीवन शैली अनुसार ही भोजन पकाया व ग्रहण किया जाता है। पिछले वर्ष से हमने श्रीअन्न को अपनी रसोई में शामिल किया हुआ है।

मधूली मधुरा शीता स्निग्धा नान्दीमुखी तथा।

विशोषी तत्र भूयिष्ठं वरुकः समुकुन्दकः।।[5]

कोद्रव(कोदो) और नीवार(तीनी) तथा श्यामक और शान्तनु एवं काली, लाल पीली और सुपेद कांगनी इनमें उत्तरोत्तर प्रधान हैं , रुक्ष हैं और कफहर्ता हैं।

मधूली(छोटी गेहूँ) मीठी और स्निग्ध है इसीप्रकार नान्दीमुखी भी है तथा वरु और मुकुन्दक(मकरा) इनमें अधिक शोषणकर्ता है।

मुद्गवनमुद्गकलायमकुष्ठमसूरमांगल्यचणकसतीनत्रपुटकहरेण्वाढकीप्रभृतयो वैदलाः।

कषायमधुराः शीताः कटुपाका मरुत्कराः, बद्धमूत्रपुरीषाश्च पित्तश्लेष्महरास्तथा।।[6]

मूंग,वनमूंग,मटर,मोठ,मसूर,मागंल्य(पीलीमसूर),चना,सतीन(छोटी मटर),त्रपुट(खेसारी),हरेणु,

आढकी आदि कसैले मधुर हैं , शीतल हैं ,कटुपाकवाले हैं,वायु पैदा करते हैं , मल-मूत्र को बांधते हैं, पित्त व कफ को हरते हैं।

. चरक संहिता में मोती बाजरा (बाजरा), फिंगर बाजरा (रागी), और फॉक्सटेल बाजरा (कांगनी) जैसे बाजरा के स्वास्थ्य लाभों का वर्णन किया गया है. –

सकोरदूषः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः।

वातलः कफपित्तघ्नः शीतः सङ्ग्राहिशोषणः।।

हस्ति-श्यामाक-नीवार-तोय-पर्णी-गवेधुकाः।

प्रशातिकाम्भः शयामाक-लोहिताणु-प्रियङ्गवः।।

मुकुन्दो झिण्टिगर्मुटी चारुका वरकस्तथा।

शिबिरोत्कटजूर्णाह्वाः श्यामाकसदृशा गुणैः।।[7]

कोरदूष(कोद्रव कुधान्य,कोदो) , श्यामक(सांवक) ये धान्य कषाय और मधुर रस , लघु, वायुकारक,कफ-पित्तनाशक,शीतवीर्य, संग्राही और शोषक हैं।

हस्ति,सांवक,नीवार(देवभात),तोयपर्णी,गवेधुक,प्रशातिका,अम्भःश्यामक,लोहिताणु,

प्रियङ्गु(कांग), मुकुन्द,झिंटी,गर्मुटी,चारुक,वरक,शिविर,उत्कट, जूर्णाह्व(जोनार),ये सब धान्य गुणों में सांवक के समान है। इसके अतिरिक्त चरक संहिता मे न केवल मोटे अनाजों का वर्णन है बल्कि इसके सेवन से होने वाले लाभ का भी वर्णन किया गया है-

रूक्षः शीतोऽगुरुः स्वादुर्बहुवातषकृद्यवः।

स्थैर्यकृत्सकषायस्तु बल्यः श्लेष्मविकारनुत्।

रूक्षः कषायानुरसो मधुरः कफपित्तहा।

मेदः क्रमिविषघ्नश्च बल्यो वेणुयतो मतः।।

सन्धानकृद्वातहरो गोधूमः स्वादुशीतलः ।

जीवनो बृंहणो वृष्यः स्निग्धः स्थैर्यकरो गुरुः।।

नन्दीमुखी मघूली च मधुरस्निग्धशीतले।

इत्ययं शुकधान्यानां पूर्वो वर्गः समाप्यते।।[8]

जौ रूक्ष ,शीत,गुरु,मधुर रस,वायु और मलकारक,शरीरको स्थिर करने वाले , कषाय रस ,बलकारक,और कफजन्य विकारों को नाश करने वाले हैं।

वेणुयवरूक्ष , मधुर,कषाय अनुरस, कफपित्तनाशक,मेद,कृमि और विष के नाशक एवं बलकारक हैं। नान्दीमुखी और मधूली ये दोनों मधुर, स्निग्ध,शीतल हैं।

जैसा कि हमे ज्ञात है कि ये शरीर की रोग प्रतिरोधक क्षमता को मज़बूत करते हैं और बीमारियों से लड़ने में मदद करते हैं। तथा उपर्युक्त वर्णित प्रत्येक श्रीअन्न की अपनी – अपनी विशेषता है परन्तु हम कुछ प्रमुख अन्न की वर्तमानकालिक बीमारियों मे उपयोग देखते हैं –

छुद्रधान्यं कुधान्यं च तृणधान्यमिति स्मृतम् । क्षूद्रधान्यमनुष्णं स्यात्कषायं लघु लेखनम्।

मधुरं कटुकं पाके रूक्षं च क्लेदशोषकम्। वातकृत् बद्धविट्कं च पित्तरक्तकफाहम् ।।[9]

किञ्चित् उष्ण, कषाय तथा मधुर रस युक्त, लघु , लेखन, विपाक मे कटु रसयुक्त, रूक्ष , क्लेद(आर्द्रता) , को सुखाने वाला , वातकारक, मल को बांधने वाला एवं – पित्त, रक्तविकार तथा कफ का ऩाशक होता है।

1.कङ्गुः (कङ्गुनी) नामभेद व गुण

स्त्रियां कङ्गुप्रियङ्गु द्वे कृष्णारक्ता सिता तथा। पीता चतुर्विधा कङ्गुस्तासां पीता वरा स्मृता।

कङ्गुस्तु भग्नसन्धानवातकृद् बृंहणी गुरुः । रूक्षा श्लेषमहराऽतीव वाजिनां गुणकृद् मृशम् ।।[10]

कङ्गुनी- टूटी हुई अस्थियों को जोडने वाली, वातकारक, वृंहण(रसरक्तादि बर्धक) , गुरु , रुक्ष, अत्यन्त कफनाशक और घोडो को विशेष रुप से गुण करने वाली होती है।

रासायनिक संगठन-

इसमे- प्रोटीन-11,

कार्बोहाइड्रेट- 70 ,

ऱेशा- 5,एवं

राख -3 भागों रहती है।

इसमें एक बिषैला ग्लूकोसाइड तथा तैलीय क्षाराभ पाया जाता है।

गुण व प्रयोग- चावल की तरह लोग खाते हैं। प्रसवपीडा को कम करने के लिए इसका उपयोग करते हैं। आमवात लेप मे इसका लेप किया जाता है।

2. चीना का नाम व गुण –

चीनाकः काककङ्गुश्च सुश्लक्ष्णः श्लक्ष्णकः स्मृतः ।

चीनाकः कङ्गुभेदोऽस्ति स ज्ञेयः कङ्गुवद् गुणैः ।।[11]

रासायनिक संगठन- प्रोटीन- 13,

स्नेह- 1,

कार्बोहाईड्रेट-69,

रेशा-2,

राख-3 ,

आर्द्रता-12 भाग होती है।

गुण व प्रयोग- क्षुप का सोनाक मे उपयोग करते हैं। धान्य को पकाकर पीसकर उपयोग करते हैं।

3. श्यामक(सांवा) नाम व गुण –

श्यामाकः श्यामाकः श्यामस्त्रिबीजः स्यादविप्रियः। सुकुमारो राजधान्यं-

तृणबीजोत्तमश्च सः। श्यामकः शोषणो रूक्षो वातलः कफपित्तहृत्।।[12]

रासायनिक संगठन-

प्रोटीन-6,

स्नेह- 2,

खनिज- 4,

रेशा-10,

कार्बोहाईड्रेट-66 ,

आर्द्रता-12,भागों में रहती है।

गुण व प्रयोग- इसका पंचांग पैत्तिक विकार तथा विबंध मे लाभदायक माना जाता है। इस धान्य को उबालकर या कुछ भूनकर खाया जाता है।

4. कोद्रव – वनकोद्रव (कोदो – वनकोदो) नाम व गुण -

कोद्रवो रूक्षो ग्राही स्याद्रक्तपित्तविशोषणः।

नाधिककफकृत् प्रोक्तो रूच्यः स्वादुः प्रकीर्तितः।।[13]

रासायनिक संगठन- इसके भूसी निकाले धान्य मे -

प्रोटीन-12,

कार्बोहाइड्रेट- 77,

रेशा-1.

राख-1, भागों रहती है।

गुण और प्रयोग- मधुमेह से पीडित व्यक्ति के लिए चावल के स्थान पर इसको दिया जाता है।

5. चारुक(शरबीज) नाम व गुण-

चारुकः शरबीजः स्यात्कथ्यन्ते तद्गुणा अथ। चारुको मधुरो रूक्षो रक्तपित्तकफाएहः।

शीतलो लघुवृष्यश्चच कषायो वातकोपनः।।

मधुर तथा कषाय रसयुक्त , रूक्ष,शीतक,लघु,वीर्यवर्धक,वात को कुपित करने वाले तथा रक्तपित्त एवं कफ के नाश करने वाले हैं।।

6. वंशयवाः(बांस के बीज) नाम व गुण –

यवा वंशभवा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः। बद्धमूत्राः कफनाशश्च वातपित्तकराः सराः।

कषाय रसयुक्त, रूक्ष विपाक में कटु रसयुक्त,मूत्र का निबन्ध करने वाले तथा पित्तकारक, सारक- एवम् कफनाशक होते हैं।

7. कुम्भबीजम् (कुसुम के बीज) नाम व गुण-

कुसुम्भबीजं वरटा सैव प्रोक्ता वरट्टिका।
वरटा मधुरा स्निग्धा रक्तपित्तकफापहा। कषाया शीतला गुर्वी स्यादवृष्याऽनिलापहा।।

मधुर तथा कषाय रस युक्त , स्निग्ध , शीतल, गुरु ,किञ्चित् वीर्यवर्धक एवम्- कफ तथा वात को दूर करने वाले होते है।

8. नीवार(तीनी) नाम व गुण-

प्रसाधिका तु नीवारस्तृणान्नमिति च स्मृतम्।
नीवारः शीतलो ग्राही पित्तध्नः कपवातकृत्।।

गुण व प्रयोग - इसके चावल शीतल,ग्राही,सुपाच्य व पित्तनाशक माने जाते हैं।

यावनाल(पनेरा,जुआर) नाम व गुण-

यावनालो हिमः स्वादुर्लोहितः श्लेष्मपित्तजित्।

अवृष्यस्तुवरो रूक्षः क्लेदकृत्कथितो लघुः ।।[14]

रासायनिक संगठन-

प्रोटीन	- 9
कार्बोहाइड्रेट-	72
स्नेह	- 2
रेशा	- 2
राख	- 2
आर्द्रता	-13

गुण व प्रयोग- इसका अन्न के रूप मे उपयोग किया जाता है। यह मूत्रजनन तथा कुछ वृष्य होता है।।

निष्कर्ष –

श्री अन्न वास्तविक रूप से आदि काल से ही पवित्र अन्न माना गया है एवं आज के औषधीय वैज्ञानिकों ने यह भी सिद्ध कर दिया है कि इसका उपयोग हमारे शरीर के लिए विशेष उपयोगी है। और लोक मे प्रचलित कहावत भी है –

"जैसा खाय अन्न वैसा रहे मन्"

जैसा कि सर्वविदित है हरितक्रांति ने एक क्रांति का काम किया अत्यधिक मात्रा मे उर्वरक का उपयोग हुआ जिससे उत्पादन मे तो अत्यधिक वृद्धि हुई लेकिन जिसके परिणाम स्वरूप श्रीअन्न हमारी पहुंच से दूर होता चला गया जिसके अनेक प्रकार की नई-नई बीमारियों ने जन्म लेना शुरु कर दिया , क्योंकि उसमे किसी प्रकार का उर्वरक रासायनादि का प्रयोग नही होता था। श्रीअन्न के युग में लोग आज के अपेक्षा कम बीमार होते थे आज के दौर में हर आदमी किसी न किसी बीमारी सी ग्रस्त है जिसका संभवतः कुछ हद तक कारण श्रीअन्न के उपयोग से आज की पीढी का दूर होना है।

अतः वर्तमान की भागदौड भरे तनावपूर्ण जीवन मे श्रीअन्न व इससे निर्मित वस्तुओं का सेवन हमें नियमित रूप से उपयोग करना चाहिए जिससे तनावपूर्ण बीमारियां से सुरक्षित हो सकें।।

सन्दर्भ-

[1] सुश्रुत संहिता,अध्याय-46, कुधान्यवर्ग, - श्लोक- 3
[2] सुश्रुत संहिता,अध्याय-46, कुधान्यवर्ग, - श्लोक - 1
[3] अभिज्ञान शाकुन्तलम् ,प्रथम अंक , श्लोक -14
[4] सुश्रुत संहिता,अध्याय-46, कुधान्यवर्ग, - श्लोक- 2
[5] सुश्रुत संहिता,अध्याय-46, कुधान्यवर्ग, - श्लोक- 4
[6] सुश्रुत संहिता,अध्याय-46, कुधान्यवर्ग, - श्लोक- 6
[7] चरक संहिता , अध्याय- 27, अन्नपानविधि- श्लोक –16-18
[8] चरक संहिता , अध्याय- 27, अन्नपानविधि- श्लोक – 18-22
[9] भावप्रकाशनिघन्टु , अध्याय-9 धान्यवर्ग- श्लोक -75
[10] भावप्रकाशनिघन्टु , अध्याय-9 धान्यवर्ग- श्लोक -76-77
[11] भावप्रकाशनिघन्टु , अध्याय-9 धान्यवर्ग- श्लोक- 78
[12] भावप्रकाशनिघन्टु , अध्याय-9 धान्यवर्ग- श्लोक -79
[13] हारीत संहिता , क्षुद्रधान्यवर्ग - श्लोक - 16
[14] भावप्रकाशनिघन्टु , अध्याय-9 धान्यवर्ग- श्लोक – 81-87

****

महाभारत में गौ महात्म्य

डॉ० विवेक शर्मा

सहायकाचार्य, संस्कृत विभाग,

हिमाचल प्रदेश केन्द्रीय विश्वविद्यालय, धर्मशाला

(सार)

गौ हमारी संस्कृति का प्रतीक है। लेकिन वर्तमान परिप्रेक्ष्य की बात करें तो निसन्देह गाय के प्रति हमारे समाज का दृष्टिकोण उदासीन हुआ है। गाय को घास खिलाने की आदर युक्त सुन्दर विधि को प्रतिपादित करते हुये कहा गया है -

गावो मे मातरः सर्वाः पितरश्चैव गोवृषाः।

ग्रासमुष्टिं मया दत्तं प्रतिगृह्णीत मातरः।

गाय में कई देवताओं का निवास बताया गया है। गाय को शुद्धता का प्रतीक सिद्ध करते हुये कहा गया है कि सभा भवन, घर मन्दिर आदि गोबर के लेप से ही शुद्ध होते हैं। गौ के मूत्र तथा गोबर को भी संस्कृत वाङ्मय में पर्याप्त महत्त्व दिया गया है। आदर्श हिन्दू परिवार से यह अपेक्षा की जाती है कि उसके घर में गाय अवश्य हो। हमारे जीवन और मृत्यु के मध्य सभी धार्मिक क्रियायें गोमूत्र और गोमय के बिना अपूर्ण हैं। लेकिन दुःख की बात है कि शास्त्रों में गाय की इतनी उदात्त महिमा होने के बावजूद भी आज का भारतीय समाज महाभारत के इस उदात्त चिन्तन से दूर हुआ, तभी गौओं का निरादर करने लगा। आज का पढ़ा लिखा समाज गाय को पालने के स्थान पर कुत्तों को पालता है। जिस पर आज के समय में चिन्तन करने की आवश्यकता है। हिन्दु संस्कृति में शुभाशुभ कार्यों में पवित्रता के सम्पादनार्थ गोबरलेप को विशेष महत्त्व प्रदान किया जाता है।

मुख्य शब्द –

गौ, माता, गोदान, संस्कृति, हिन्दु, महाभारत, पवित्र, गोमय, गोमूत्र, पञ्चगव्य, गोसंरक्षण, कल्याण, अमूल्य धरोहर।

गौ हमारी संस्कृति का प्रतीक है। गाय की महिमा अनन्त है। गाय में दिव्य एवं महान् तेज़ है, अतः इसके दान की प्रशंसा की जाती है। जो व्यक्ति ईर्ष्या त्याग कर इसका दान करता है, वह

पुण्यात्मा कहलाता है[1] । वर्तमान परिप्रेक्ष्य की बात करें तो निसन्देह गाय के प्रति हमारे समाज का दृष्टिकोण उदासीन हुआ है। लेकिन फिर भी ग्रामीण परिवेष में अभी गाय सम्माननीया है। इसका कारण है कि महाभारत सदृश कालजयी ग्रन्थों में मुक्त कण्ठ से गाय की महिमा को व्याख्यायित किया गया है।

भारत एक कृषि प्रधान देश है एवं गाँव में बसने वाला किसान अपनी कृषि और अपने भरण पोषण के लिये पूर्णतः गाय पर निर्भर है, इसलिये महाभारत में कहा जाता है कि गाय अपने दूध-दहीं से सबका पौषण करती हैं और गाय का पुत्र खेती का कार्य कर धान्य को उत्पन्न करते हैं[2] । गाय की खाद भी खेती के लिये सर्वोत्तम है, इसलिये गाय को अन्न की प्राप्ति का कारक बतलाया गया है[3] । गाय को समस्त प्राणियों का आधार एवं मङ्गल की निधि बतलाया गया है[4] । साथ ही गौओं की सेवा का महत्त्व बतलाते हुये कहा गया है कि जो गौओं की सेवा करता है एवं उनका सर्वदा अनुगमन करता है उसे संसार के अत्यन्त दर्लभ वर प्राप्त होते हैं[5] । महाभारत का यह सुन्दर निर्देश रघुवंशम् की गौभक्ति से साम्य रखता है जहाँ कहा गया है –

प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः स्थितायां स्थितिमाचरेः ।
निषण्णायां निषीदास्यां पीताम्भसि पिबेरपः[6] ।

इस सुन्दर श्लोक का भाव यह है कि परम चक्रवर्ती राजा दिलीप को गाय की सेवा हेतु निर्देशित करते हुए महर्षि वशिष्ठ ने कहा कि हे राजन ! तुम्हें इस नन्दिनी की इस तरह सेवा करनी है कि इसके चलने पर तुम भी इसके पीछे-पीछे चलो, ठहरने पर ठहरो, बैठने पर बैठो और पानी पीने पर पानी पियो अर्थात हर क्षण तुम्हें इसकी सेवा में तत्पर रहना है। महाभारत स्पष्ट निर्देश करता है कि गाय को खेत में और रास्ते में भार ढोने के लिये कभी भी जोता न जाये[7] । आगे महाभारत में कहा गया है कि जो व्यक्ति जितेन्द्रिय एवं प्रसन्नचित्त होकर गौओं की सेवा करता है, वह समृद्धि को प्राप्त करता है[8] । गौ सेवा से पुत्रेच्छु को पुत्र, धनेच्छु को धन और गुणी / सुशील पति चाहने वाली स्त्री को उसका मनोनुकूल पति प्राप्त होता है अर्थात् गौओं की आराधना से मनुष्य अपनी सम्पूर्ण कामनाओं को प्राप्त कर लेता है, क्योंकि गौएँ सरलता से सन्तुष्ट होकर सभी वर प्रदान करती हैं[9] । ये गाय अपने भक्त को पुत्र, कन्या, धर्म, विद्या, सुख प्रदान करने वालीं हैं –

पुत्रार्थी लभते पुत्रं कन्यार्थी तामवाप्नुयात् ।
धनार्थी लभते वित्तं धर्मार्थी धर्ममाप्नुयात् ।।

विद्यार्थी चाप्नुयाद् विद्यां सुखार्थी प्राप्नुयात् सुखम् ।
न किंचिद् दुर्लभं चैव गवां भक्तस्य भारत[10] ।।

गोदान को हमारी संस्कृति में महादान माना गया है। गोदान के विषय में भीष्म युधिष्ठिर से कहते हैं कि गोदान करने से सुखमय ऐश्वर्यशाली लोकों की प्राप्ति होती है[11] । इसके अतिरिक्त कहा गया है कि गाय के दान मात्र से ही यज्ञों का फल प्राप्त होने के साथ - साथ मोक्ष भी प्राप्त होती है[12]। अतः मुमुक्षु गोदान करे[13] ।

गाय को घास खिलाने की आदर युक्त सुन्दर विधि को प्रतिपादित करते हुये महाभारत में कहा गया है -

गावो मे मातरः सर्वाः पितरश्चैव गोवृषाः ।
ग्रासमुष्टिं मया दत्तं प्रतिगृह्णीत मातरः[14] ।

अर्थात् गौएँ मेरी मातायें और वृषभ मेरे पिता हैं। हे गौ माता मै तुम्हारी सेवा में मुट्ठी भर घास अर्पण कर रहा हूँ, कृपया इसे स्वीकार करें। महाभारत में कहा गया है कि गाय का नाम संकीर्तन किये बिना शयन नहीं करना चाहिये, एवं प्रातः उठने पर उसी का स्मरण करना चाहिये। सर्वदा गाय को नमस्कार करना चाहिये[15] । गाय इतनी पूजनीया है कि महाभारत में निर्देशित किया गया है कि गौओं के सभी नामों को संयमित रहकर प्रतिदिन जपना चाहिये[16] । आगे महाभारतकार कहते हैं कि तीन दिन तक उपवास में रहकर गाय का पूजन करना चाहिये[17] ।

महाभारत में कई स्थानों पर गाय को माता कहा गया है[18] । महाभारत में गौ से प्रार्थना की गई है कि वह अपने बच्चे के समान माँ बनकर हमें आश्रय प्रदान करे[19] । अन्यत्र भी कहा गया है कि बैल जगत् के पिता तथा गौएँ समस्त संसार की माता होती हैं। गाय के पूजन से समस्त देवों की पूजा हो जाती है[20] ।

गाय में कई देवताओं का निवास बताया गया है। गाय के सींगो के ऊपरी भाग में विष्णु और इन्द्र निवास करते हैं[21] । सींगो की जड़ में चन्द्रमा और व्रजधारी इन्द्र रहते हैं। सींगों के बीच में ब्रह्मा तथा ललाट में महादेव रहते हैं[22] । दोनों कानों में अश्विनीकुमार, नेत्रों में चन्द्रमा और सूर्य, दांतो में मरुद्गण, जीह्वा में सरस्वती, रोम कूप में मुनिगण, त्वचा में प्रजापति एवं श्वासों में षडङ्ग विद्या तथा चारों वेद निवास करते हैं[23] । नासिका छिद्रों में गन्ध और सुगन्धित पुष्प, नीचे के ओंठों में सब वसुगण तथा मुख में अग्नि निवास करती हैं[24] । गाय के कक्ष में साध्य देवता, गर्दन में पार्वती, पीठ पर नक्षत्र, कुकुद में आकाश, अपान में सारे तीर्थ, मूत्र में गङ्गा, तथा गोबर में साक्षात् लक्ष्मी

वास करती हैं[25] । बाह्य नासिका में ज्येष्ठा देवी, नितम्बों में पितर एवं पूंछ में भगवती रमा निवास करती हैं[26] । दोनों पसलियों में विश्वेदेव तथा छाती में कार्तिकेय हैं[27] । घुटनों और ऊरुओं में पञ्च वायु, खुर मध्य में गन्धर्व तथा खुर के अग्रभाग में सर्प निवास करते हैं[28] । जल से परिपूर्ण चारों समुद्र गाय के स्तन हैं[29] । इसलिये ही शास्त्रों में कहा गया है कि गाय के पूजन से सभी देवताओं का पूजन हो जाता है । सभी देवता, पितर, गन्धर्व, अप्सरायें, लोक, द्वीप, समुद्र, गङ्गा आदि नदियाँ तथा वेद नाना विध मन्त्रों से कपिला गाय की प्रसन्नतापूर्वक स्तुति करते हैं, विद्याधर, सिद्ध, भूतगण एवं तारागण गाय की स्तुति में नृत्य करते हैं[30] । भगवान् शङ्कर सर्वदा गौओं के साथ रहते हैं[31] ।

महाभारत में निर्देशित किया गया है कि भोजन ग्रहण से पूर्व न्यूनातिन्यून एक वर्ष तक प्रतिदिन किसी दूसरे की गाय को घास खिलाना चाहिये[32] । महाभारत में इस तथ्य के द्वारा अपनी पालतू गायों के अतिरिक्त अन्य गायों के प्रति संवेदनशीलता का निर्देश किया गया है । किन्तु वर्तमान समय में गौवंश को खेतों से मार मार भगाया जा रहा है, सड़कों पर उनको निर्दयता से पीटा जा रहा है । मनुष्य का गायों के प्रति ऐसा व्यवहार महाभारत वर्णित गौ व्यवहार से बिल्कुल विपरीत है, क्योंकि महाभारत में कहा गया है कि गौओं के साथ कभी मन से भी द्रोह नहीं करना चाहिये । महाभारत हमें निर्देशित करता है कि गाय से साथ ऐसा व्यवहार करना चाहिये, जिससे उसे सुख प्राप्त हो । गाय का उचित सत्कार करना चाहिये और नमस्कार आदि के द्वारा उसका पूजन करना चाहिये[33] । गाय की भक्ति सम्बद्ध बहुत ही सुन्दर श्लोक महाभारत में प्राप्त होता है, जो गाय के प्रति पूर्ण समर्पण के भाव को प्रतिपादित करता है –

गावो ममाग्रतो नित्यं गावः पृष्ठत एव च ।
गावो मे सर्वतश्चैव गवां मध्ये वसाम्यहम्[34] ।।

अर्थात् गाय मेरे आगे रहे, मेरे पीछे भी गाये रहे, मेरे सभी ओर गाय स्थित रहे और गौओं के मध्य मैं निवास करूँ । साथ ही कहा गया है कि गौओं का कभी तिरस्कार नहीं करना चाहिये[35] । ऋषि ये प्रार्थना करता है कि मैं सर्वदा गाय के दर्शन करूँ, जहाँ गाय रहें वहीं मेरा निवास हो[36] । गाय के दर्शन मात्र से सभी पापों का नाश हो जाता है[37] । गाय की रँभाने की ध्वनि सुनकर ही कई पापो का नाश होता है[38] । इसलिये ही आदर्श हिन्दू परिवार से यह अपेक्षा की जाती है कि उसके घर में गाय अवश्य हो । लेकिन दुःख की बात है कि आज का भारतीय समाज महाभारत के इस उदात्त चिन्तन से दूर हुआ, तभी गौओं का निरादर करने लगा । आज का पढ़ा

लिखा समाज गाय को पालने के स्थान पर कुत्तों को पालता है। जिस पर आज के समय में चिन्तन करने की आवश्यकता है।

गौओं के मध्य निवास को पवित्र सिद्ध करते हुये निर्देशित किया गया है कि गौओं के शरीर से कई प्रकार की सुगन्ध निकलती हैं, जबकि बहुत सी गायें गुग्गल के समान सुगन्ध प्रदान करती हैं[39]। गौओं के बीच में जाकर गोमती मन्त्र का जप करने वाला अत्यन्त निर्मल एवं शुद्ध हो जाता है[40]। गाय इस संसार में सर्वाधिक पवित्र है इसलिये उसका स्पर्श सर्वदा करना चाहिये[41]। इसी लिये गाय का यशोगान गाते हुये कहा गया है कि गाय परम पावन पवित्र है, पुण्यप्रदात्री है और महान् देवता है। विद्वानों को इसका दान करना चाहिये –

गावः पवित्राः पुण्याश्च पावनं परमं महत्।
ताश्च दत्त्वा द्विजातिभ्यो नरः स्वर्गमुपाश्नुते[42]॥

महाभारत में लक्ष्मी संवाद में स्वयं लक्ष्मी ने कहा है कि गाय के शरीर में कोई ऐसा स्थान नहीं है जो अपवित्र हो अतः गाय पवित्र एवं सौभाग्यशालिनी है[43]। गाय को तीनों लोकों सर्वाधिक पवित्र एवं सर्वश्रेष्ठ बतलाया गया है –

न हि पुण्यतमं किंचिद् गोभ्यो भरतसत्तम।
एताः पुण्याः पवित्राश्च त्रिषु लोकेषु सत्तमाः[44]॥

गाय को शुद्धता का प्रतीक सिद्ध करते हुये कहा गया है कि सभा भवन, घर मन्दिर आदि गोबर के लेप से ही शुद्ध होते हैं[45]। गौ के मूत्र तथा गोबर को भी संस्कृत वाङ्मय में पर्याप्त महत्त्व दिया गया है। गौमूत्र सेवन के विषय में महाभारत में एक विशेष क्रम बताते हुये कहा गया है कि न्यूनतम तीन दिन तक ऊष्ण गोमूत्र का सेवन करना चाहिये, इसके बाद तीन दिन तक गरम गोदुग्ध पीना है[46]। उसके उपरान्त तीन दिन गोघृत लें एवं इसके पश्चात् तीन दिन तक वायु मात्र का सेवन करना चाहिये[47]। गौएँ अपने दूध के द्वारा समस्त संसार का पालन करती हैं[48]। महाभारत में बतलाया गया है कि गोरस के बढ़कर कोई वस्तु नहीं है, अर्थात् उपवास करना चाहिये[49]।

गो दुग्ध के विषय में महाभारत में सुन्दर कथा प्रस्तुत की गई है जिसमें बताया गया है कि एक बार सुरभि का एक बछड़ा दूध पी रहा था, दूध पीते बछड़े का फेन महादेव शिव के मस्तक पर गिरा जिससे वे अत्यन्त कुपित होकर सब कुछ भस्म करने को उद्यत हुये[50]। फिर दक्ष प्रजापति ने कहा कि हे महादेव ! आपके ऊपर जो दूध का छींटा पड़ा है, वह अमृत समान है। क्योंकि **बछड़े द्वारा गौ का दूध पीने से दूध कभी भी जूठा नहीं होता, दूध तो अपने आप में ही अमृत है**। इस

कथा में दूध को अमृत तुल्य बतलाया गया है[51] । दूध इत्यादि का पूजा में विशेष महत्त्व है, दूध से शङ्कर, दहीं से तैतींस देवता एवं घी से अग्निदेव तृप्त होते हैं[52] । घी के विषय में महाभारत में कहा गया है कि –

येन देवाः पवित्रेण भुञ्जते लोकमुत्तमम् ।
यत् पवित्रं पवित्राणां तद् घृतं शिरसा वहेत्[53] ।।

अर्थात् जिस घी को देवताओं ने पवित्र माना है, वह सभी वस्तुओं में पवित्रतम है । यह घी शिरोधार्य है । आगे घी की महिमा का यशोगान करते हुये महाभारतकार कहते हैं कि गोघृत से ही आहुति देनी चाहिये, घी की दक्षिणा ब्राह्मण को देनी चाहिये, भोजन में भी गोघृत प्रदान करना चाहिये । घृत के कारण ही गौओं की समृद्धि का अनुभव होता है । घी का दान करना चाहिये एवं स्वयं भी घी का ही सेवन करना चाहिये[54] । यज्ञ हवि की ओर सङ्केत करते हुये कहा गया है कि गाय के ही कारण देवताओं को उत्तम हविष्य प्राप्त होता है[55], अतः परम सौभाग्य की प्रतीक ये गौएँ यज्ञ का प्रधान अङ्ग हैं, जिनसे बढ़कर इस संसार में कुछ नहीं[56] । ऐसा इसलिये क्योकि शास्त्रों में लिखा गया है कि दूध, दहीं और घृत के बिना यज्ञ न ही संभव है एवं न ही साफल्य को प्राप्त होता है, अतः गौ घृत यज्ञ का मूल एवं साक्षात् यज्ञ स्वरूपा हैं[57] । इसी कारण से यज्ञ को गौ में ही प्रतिष्ठित बतलाया गया है –

गावो यज्ञस्य हि फलं गोषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ।
गावो भविष्यं भूतं च गोषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः[58] ।।

अतः स्पष्ट है कि यज्ञ जो हमारी वैदिक संस्कृति के प्रत्यक्ष द्योतक हैं, वे गाय के बिना संभव ही नहीं है । और अगर आने वाले समय में गाय का संरक्षण न किया गया तो यज्ञ संस्कृति भी स्वयमेव समाप्त हो जायेगी । दूध के अतिरिक्त गोमय एवं गोमूत्र के विषय में महाभारत में स्पष्टतया बतलाया गया है कि "**गवां मूत्रपुरीषस्य नोद्विजेत कदाचन[59]**" अर्थात् गोमूत्र तथा गोबर कभी भी घृणा नहीं करनी चाहिये । इसके अतिरिक्त महाभारत में तो यहाँ तक वर्णन किया गया है कि "**गोमयेन सदा स्नायाद् गोकरीषे च संविषेत[60]**" अर्थात् प्रतिदिन शरीर में गोबर लगाकर स्नान करना चहिये । साथ ही कहा गया है कि गोबर उपयोगी है इसलिये इस पर कभी मलत्याग नहीं करना चाहिये एवं इस पर कभी थूकना भी नहीं चाहिये[61] । पञ्चगव्य की हमारी संस्कृति में इतना महत्त्व है कि विवाह, जन्मदिवस इत्यादि शुभकार्यों में इससे स्नान किया जाता है, यहाँ तक कि किसी की मृत्यु होने पर दशम दिवस में घर का शुद्धिकरण भी पञ्चगव्य से किया

जाता है। अतः स्पष्ट है कि हमारे जीवन और मृत्यु के मध्य सभी धार्मिक क्रियायें गोमूत्र और गोमय के बिना अपूर्ण हैं। इसलिये ही महाभारत में कहा गया है कि पञ्चगव्य से स्नान करने वाले को गङ्गा स्नान का फल प्राप्त हो जाता है[62]। कहा गया है कि क्रोध और असत्य को त्याग कर पञ्चगव्य के सेवन से अन्तःकरण शुद्ध हो जाता है[63]। महाभारत में गोबर और गोमूत्र गाय के इन दो पवित्र अवयवों में लक्ष्मी का निवास बतलाया गया है[64]। प्राचीन शास्त्रों में गाय को विश्व का सबसे पवित्र पशु कहा गया है। यथा गौ के सन्दर्भ में उल्लेख प्राप्त होता है कि -

तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसुमपांसुलानां धुरि कीर्त्तनीया।
मार्गे मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत्[65]॥

रघुवंश के इसी तथ्य पर ही यदि विचार करें तो यहाँ बतलाया गया है कि जहाँ गौ माता के खुरों का स्पर्श भी होता है, वह स्थान पवित्र हो जाता है। यह बात आज के इस वैज्ञानिक युग में भी पूरी तरह प्रासङ्गिक है। आज भी यह कई वैज्ञानिक प्रमाणों से प्रमाणित हो गया है कि ताजा गोबर मलेरिया के परजीवी और क्षयरोग के रोगाणु खत्म करता है। इसी कारण हिन्दु संस्कृति में शुभाशुभ कार्यों में पवित्रता के सम्पादनार्थ गोबरलेप को विशेष महत्त्व प्रदान किया जाता है।

उक्त विवरण से स्पष्ट है कि गाय हमारी सभी इच्छाओं को पूरा करने वाली है, यह आज आधुनिक विज्ञान द्वारा प्रमाणित किया जा रहा है। अब तक तो पञ्चगव्य (दुग्ध-घृत-दधि-गोमूत्र-गोमय) के औषधीय गुणों का प्रमाणीकरण IICT, NBRI, CSIR, IIT, NEERI, NBAGR जैसे भारत सर्वकार के प्रतिष्ठित उपक्रमों द्वारा किया ही गया था, साथ ही कुछ समय पूर्व जूनागढ कृषि विश्वविद्यालय की फूड ट्रेडिंग लैब में बायोटेकनोलोजी के तत्कालीन विभागाध्यक्ष डॉ० बी एन गोलकिया की अध्यक्षता में ४०० गिर नस्ल की गायों के मूत्र की जाँच की गई जिसमें प्रमाणित किया गया कि गिर नस्ल की गाय के प्रत्येक एक लीटर गौमूत्र में दस मिलीलिटर गोल्ड साल्ट है[66]। शोध में निष्कर्ष प्राप्त हुआ कि गौमूत्र में सोने के अतिरिक्त ५०० अन्य कम्पाउण्ड भी हैं। जिनसे लगभग ३८८ बीमारियाँ ठीक होती हैं। इस नूतन तथ्य ने संस्कृत के उस तथ्य को और भी पुष्ट कर दिया गया है, जिसमें कहा गया है कि यह गौ रूपी धन उपेक्षा करने योग्य नहीं है, अपितु ये सम्मान योग्या है -

गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेर्नश्यत्पुरस्तादनुपेक्षणीयम्[67]॥

इस शोध के बाद आधुनिक समाज को भी रघुवंश महाकाव्य की यह बात तथ्यात्मक लगेगी जिसमें कहा गया है कि गाय तो पूज्या है, जिसके पूजन को न करना अपने भावी कल्याण को रोकना है –

प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्य पूजा व्यतिक्रमः[68]।

साथ ही शास्त्रों के इस कथन से कोई भी असहमत नहीं होगा कि गाय की सेवा करने का अर्थ है कि अपने आने वाले समय में अपनी सिद्धि को निश्चित करना[69]।

इन सब विशेषताओं के कारण गाय के बारे में कई अन्य ग्रन्थों में भी स्फुटतया कहा गया है कि गाय मात्र दूध देने वाला पशु नहीं अपितु सभी अभिलाषाओं को पूर्ण करने वाली कामधेनु है –

न केवलानां पयसां प्रसूतिमवहि मां कामदुधां प्रसन्नाम्[70]।

समाज गाय के प्रति और अधिक सम्वेदनशील बने इस के लिये आवश्यकता है कि सम्पूर्ण समाज को गौवंश की सभी उपयोगिताओं को समझना एवं समझाना होगा। पूर्व समय में गाय हमारे समाज के लिये न केवल यज्ञ श्राद्ध का अपितु भोजन प्राप्ति का प्रमुख साधन थी, जिसके प्रमाण संस्कृत वाङ्मय में स्फुटतया दृष्टिगोचर होते हैं -

तां देवतापित्रतिथिक्रियाऽर्थामन्वग्ययौ[71]॥

अतः यह बात तो सिद्ध हो गई है कि ठोस प्रमाणों के आधार पर ही संस्कृत वाङ्मय में गौ की महिमा का यशोगान गाया गया है। एवं गाय की उपयोगिता सम्बद्ध तथ्यों को जानने वाले ऋषि मुनियों ने गाय को अमुल्य धरोहर मानते हुए पूज्या माना। गाय पूज्या होगी तभी गाय हमारे देश में बच पायेगी एवं संरक्षित रहेगी।

निष्कर्ष –

हमारे देश में गाय को माता का स्थान प्रदान किया गया है। कई बार ये मांग भी उठाई जाती है कि गाय को राष्ट्रिय पशु भी घोषित किया जाना चाहिये। इसका कारण है कि गाय न केवल एक पशु है अपितु गाय हमारी संस्कृति का अभिन्न अङ्ग है। गाय के बिना हम अपनी संस्कृति को भली प्रकार से समझ नहीं सकते। लेकिन वास्तविकता यह भी है कि गाय का हमारे ही समाज में निरादर हो रहा है। उसका कुछ हद तक कारण है कि हमारी वर्तमान पीढ़ी गौ माता के महत्त्व से अनभिज्ञ है। गाय के बारे में जो भी हमारे शास्त्रों में वर्णित किया गया है उससे हमारी युवा पीढ़ी को अवगत करवाना नितान्त आवश्यक है। गाय के विषय में ऐसा ही विराट वर्णन महाभारत में

विद्यमान है। जिसे हमे भी सूक्ष्मता से पढ़कर आने वाली पीढ़ी को प्रदान करना होगा। तभी हमारी गाय माता के स्थान पर वास्तविक रूप से विराजमान होगी।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

- महाभारत (षष्ठ खण्ड) अनुशासन – स्वर्गारोहण, कोड - 37 महर्षि वेदव्यास, गीताप्रेस गोरखपुर।
- रघुवंशमहाकाव्यम्, पं० ब्रह्मशङ्कर मिश्रः साहित्यशास्त्री, चौखम्बा संस्कृति सीरिज आफिस, बनारस - १
- पद्मपुराणम्, सम्पादक - प० वेदमूर्ति तपोनिष्ठ श्री राम शर्मा आचार्य, डॉ चमन लाल गौतम, संस्कति संस्थान बरेली (उ०प्र०), संशोधित संस्करण, १९७३
- नारदपुराणम्, सम्पादक : प० वेदमूर्ति तपोनिष्ठ श्री राम शर्मा आचार्य, डा० चमन लाल गौतम, संस्कृति संस्थान बरेली (उ० प्र०), संशोधित संस्करण, १९७२
- ब्रह्मपुराणम्, सम्पादक : प० वेदमूर्ति तपोनिष्ठ श्री राम शर्मा आचार्य, डा० चमन लाल गौतम, संस्कृति संस्थान बरेली (उ० प्र०), संशोधित संस्करण, १९७४
- पुराणविमर्श, लेखक : बलदेव उपाध्याय, प्रकाशक : चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी, प्रथम संस्करण, १९६५
- पौराणिक कोश, लेखक : राणाप्रसाद शर्मा, प्रकाशक : ज्ञानमण्डल लिमिटेड, वाराणसी – १, प्रथम संस्करण

---

1 गावस्तेजो महद् दिव्यं गवां दानं प्रशस्यते । ये चैताः सम्प्रयच्छन्ति साधवो वीतमत्सराः । महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ८१/१७

2 धारयन्ति प्रजाश्चैव पयसा हविषा तथा । एतासां तनयास्चापि कृषियोगमुपासते ॥ जनयन्ति च धान्यानि बीजानि विविधानि च ॥ महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ८३/१८-१९

3 अन्नं हि परमं गावो ॥ महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ७८/०७

4 गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत्। महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ७८/०५

5 गाश्च शुश्रूषते यश्च समन्वेति च सर्वशः । तस्मै तुष्टाः प्रयच्छन्ति वरानपि सुदुर्लभान् ॥ महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ८१/३३

6 रघुवंशम्, १/८९

7 न वाहयेच्च कपिलां क्षेत्रे वाध्वनि वा द्विजः ॥ महाभारतम्, आश्वमेधिकपर्वः, वैष्णवधर्मपर्वः, पृष्ठक्रमाङ्कः १०४०, श्लोकक्रमाङ्कः २

8 दान्तः प्रीतमना नित्यं गवां व्युष्टिं तथाश्नुते । त्र्यहमुष्णं पिबेन्मूत्रं त्र्यहमुष्णं पिबेत् पयः ॥ महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ८१/३५

9 पुत्रकामश्च लभते पुत्रं धनमथापि वा । पतिकामा च भर्तारं सर्वकामांश्च मानवः । गावस्तुष्टाः प्रयच्छन्ति सेविता वै न संशयः । महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ८१/४५

10 महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ८३/५१-५२

11 उपक्रीडन्ति तान् राजन् शुभाश्चाप्सरसां गणाः । एताल्लोकानवाप्नोति सां दत्त्वा वै युधिष्ठिर ॥ महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ८१/३० ; येषामधिपतिः पूषा मारुतो बलवान् बली । ऐश्वर्ये वरुणो राजा नाममात्रं युगन्धराः ॥ महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ८१/३१

12 कपिलानां सहस्रेण विधिदत्तेन पाण्डव । राजसूयफलं प्राप्य मम लोके महीयते । न तस्य पुनरावृत्तिर्विद्यते कुरुपुङ्गवः ॥ महाभारतम्, आश्वमेधिकपर्वः, वैष्णवधर्मपर्वः, पृष्ठक्रमाङ्कः १०४१, श्लोकक्रमाङ्कः ३

13 तस्मात् तु मुक्तिममन्विच्छन् दद्यात् तु कपिलां नरः ॥ महाभारतम्, आश्वमेधिकपर्वः, वैष्णवधर्मपर्वः, पृष्ठक्रमाङ्कः १०४०, श्लोकक्रमाङ्कः १०

14 महाभारतम्, आश्वमेधिकपर्वः, वैष्णवधर्मपर्वः, पृष्ठक्रमाङ्कः १०५३, श्लोकक्रमाङ्कः ३

15 नाकीर्तयित्वा गाः सुप्यात् तासां संस्मृत्य चैत्पतेत् । सायंप्रातर्नमस्येच्च गास्ततः पुष्टिमाप्नुयात् ॥ महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ७८/१६ ; गाश्च संकीर्तयेन्नित्यम् । महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ७८/१८

16 सरूपा बहुरूपाश्च विश्वरूपाश्च मातरः । प्राजापत्यमिति ब्रह्मन् जपेन्नित्यं यतव्रतः ॥ महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ८१/३२

17 अध्यापयेरन् शिष्यान् वै गोमतीं यज्ञसम्मिताम् । त्रिरात्रोषितो भूत्वा गोमतीं लभते वरम् ॥ महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ८१/४४

18 सरूपा बहुरूपाश्च विश्वरूपाश्च मातरः । महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ८१/३२ ; तत्रैव, ८०/१२

19 आत्मानं मे मातृवच्चाश्रयन्तु ॥ महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ७६/११

20 पितरो वृषभा ज्ञेया गावो लोकस्य मातरः । तासां तु पूजया राजन् पूजिताः पितृदेवताः ॥ महाभारतम्, आश्वमेधिकपर्वः, वैष्णवधर्मपर्वः, पृष्ठक्रमाङ्कः १०५२, श्लोकक्रमाङ्कः १४

21 यदा दीयते राजन् कपिला ह्यग्निहोत्रिणे । तदा च श्रृङ्गयोस्तस्या विष्णुरिन्द्रश्च तिष्ठतः ॥ महाभारतम्, आश्वमेधिकपर्वः, वैष्णवधर्मपर्वः, पृष्ठक्रमाङ्कः १०४३, श्लोकक्रमाङ्कः ०२

22 चन्द्रवज्रधरौ चापि तिष्ठतः श्रृङ्गमूलयोः । श्रृङ्गमध्ये तथा ब्रह्मा ललाटे गोर्वृषध्वजः ॥ महाभारतम्, आश्वमेधिकपर्वः, वैष्णवधर्मपर्वः, पृष्ठक्रमाङ्कः १०४३, श्लोकक्रमाङ्कः ०३

23 कर्णयोरश्विनौ देवौ चक्षुषी शशिभास्करौ । दन्तेषु मरुतो देवा जिह्वायां वाक् सरस्वती । रोमकूपेषु मुनयश्चर्मण्येव प्रजापतिः । निःश्वासेषु स्थिता वेदाः सषडङ्गपदक्रमाः ॥ महाभारतम्, आश्वमेधिकपर्वः, वैष्णवधर्मपर्वः, पृष्ठक्रमाङ्कः १०४३, श्लोकक्रमाङ्कः ०४

24 नासापुटे स्थिता गन्धाः पुष्पाणि सुरभीणि च । अधरे वसवः सर्वे मुखे चाग्निः प्रतिष्ठितः ॥ महाभारतम्, आश्वमेधिकपर्वः, वैष्णवधर्मपर्वः, पृष्ठक्रमाङ्कः १०४३, श्लोकक्रमाङ्कः ०५

25 साध्या देवाः स्थिताः कक्षे ग्रीवायां पार्वती स्थिता । पृष्ठे च नक्षत्रगणाः ककुद्देशे नभःस्थलम् । अपाने सर्वतीर्थानि गोमूत्रे जाह्नवी स्वयम् । अष्टैश्वर्यमयी लक्ष्मीर्गोमये वसते सदा ॥ महाभारतम्, आश्वमेधिकपर्वः, वैष्णवधर्मपर्वः, पृष्ठक्रमाङ्कः १०४३, श्लोकक्रमाङ्कः ०६

26 नासिकायां सदा देवी ज्येष्ठा वसति भामिनी । श्रोणीतटस्थाः पितरो रमा लाङ्गूलमाश्रिता ॥ महाभारतम्, आश्वमेधिकपर्वः, वैष्णवधर्मपर्वः, पृष्ठक्रमाङ्कः १०४३, श्लोकक्रमाङ्कः ०६

27 पार्श्वयोरुभयोः सर्वे विश्वेदेवाः प्रतिष्ठिताः । तिष्ठत्युरसि तासां तु प्रीतः शक्तिधरो गुहः । महाभारतम्, आश्वमेधिकपर्वः, वैष्णवधर्मपर्वः, पृष्ठक्रमाङ्कः १०४३, श्लोकक्रमाङ्कः ०७

28 जानुजङ्घोरुदेशेषु पञ्च तिष्ठन्ति वायवः । खुरमध्येषु गन्धर्वाः खुराग्रेषु च पन्नगाः ॥ महाभारतम्, आश्वमेधिकपर्वः, वैष्णवधर्मपर्वः, पृष्ठक्रमाङ्कः १०४३, श्लोकक्रमाङ्कः ०८

29 चत्वारः सागराः पूर्णास्तस्या एव पयोधराः । महाभारतम्, आश्वमेधिकपर्वः, वैष्णवधर्मपर्वः, पृष्ठक्रमाङ्कः १०४३, श्लोकक्रमाङ्कः ०९

30 महाभारतम्, आश्वमेधिकपर्वः, वैष्णवधर्मपर्वः, पृष्ठक्रमाङ्कः १०४३, श्लोकक्रमाङ्कः १०

31 रुद्रोपेताः सोमविष्यन्दभूताः ॥ महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ७७/३१

32 ग्रासमुष्टिं परगवे दद्यात् संवत्सरं तु यः । अकृत्वा स्वयमाहारं प्राप्नस्तत् सार्वकालिकम् ॥ महाभारतम्, आश्वमेधिकपर्वः, वैष्णवधर्मपर्वः, पृष्ठक्रमाङ्कः १०५३, श्लोकक्रमाङ्कः २

33 द्रुह्येन्न मनसा वापि गोषु नित्यं सुखप्रदः । अर्चयेत सदा चैव नमस्कारैश्च पूजयेत् ॥ महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ८१/३४

34 महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ८०/०३

35 न ते परिभवः कार्यो गवामसुरसूदन । महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ८३/८५

36 गा वै पश्याम्यहं नित्यं गावः पश्यन्तु मां सदा । गावोऽस्माकं वयं तासां यतो गावस्ततो वयम् ॥ महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ७८/२४

37 महाभारतम्, आश्वमेधिकपर्वः, वैष्णवधर्मपर्वः, पृष्ठक्रमाङ्कः १०५६, श्लोकक्रमाङ्कः ०४

38 दृष्ट्वा तु कपिलां भक्त्या श्रुत्वा हुंकारनिःस्वनम् । व्यपोहति नरः पापमहोरात्रकृतं नृप ॥ महाभारतम्, आश्वमेधिकपर्वः, वैष्णवधर्मपर्वः, पृष्ठक्रमाङ्कः १०३९, श्लोकक्रमाङ्कः १२

39 गावः सुरभिगन्धिन्यास्तथा गुग्गुलुगन्धयः ॥ महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ७८/०५

40 गवां मध्ये शुचिर्भूत्वा गोमतीं मनसा जपेत् । पूताभिरद्भिराचम्य शुचिर्भवति निर्मलः ॥ महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ८१/४२

41 पवित्रमग्र्यं जगतः प्रतिष्ठा दिवौकसां मातरोऽथाप्रमेयाः । अन्वालभेद् दक्षिणतो व्रजेच्च दद्याच्च पात्रे प्रसमीक्ष्य कालम् ॥ महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ८०/१०

42 महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ८१/४१
न वोऽस्ति कुत्सितं किंचिदंगेष्वालक्ष्यतेऽनघाः । पुण्याः पवित्राः सुभगा ममादेशं प्रयच्छथ ॥ महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ८२/२२

44 महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ८१/०३

45 सभा प्रपा गृहाश्चापि देवतायतनानि च । शुद्ध्यन्ति शकृता यासां किं भूतमधिकं ततः ॥ महाभारतम्, आश्वमेधिकपर्वः, वैष्णवधर्मपर्वः, पृष्ठक्रमाङ्कः १०५३, श्लोकक्रमाङ्कः १

46 दान्तः प्रीतमना नित्यं गवां व्युष्टिं तथाश्नुते । त्र्यहमुष्णं पिबेन्मूत्रं त्र्यहमुष्णं पिबेत् पयः ॥ महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ८१/३५

47 गवामुष्णं पयः पीत्वा त्र्यहमुष्णं घृतं पिबेत् । त्र्यहमुष्णं घृतं पीत्वा वायुभक्षो भवेत् त्र्यहम् ॥ महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ८१/३६

48 इमाँल्लोकान् भरिष्यन्ति हविषा प्रस्रवेण च ॥ महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ७७/२६

49 गवां रसात् परमं नास्ति किंचिद् । गवां प्रदानं सुमहद् वदन्ति ॥ महाभारतम् ,अनुशासनपर्वः , ,दानधर्मपर्वः ७१/५१

50 स वत्समुखविभ्रष्टो भवस्य भुवि तिष्ठतः । शिरस्यवाप तत् क्रुद्धः स तदैक्षत च प्रभुः । ललाटप्रभवेणाक्ष्णा रोहिणीं प्रदहन्निव ॥ महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ७७/२०-२१

51 मृतेनावसिक्तस्त्वं नोच्छिष्टं विद्यते गवाम् । यथा ह्यमृतमादाय सोमो विस्यन्दते पुनः । तथा क्षीरं क्षरन्त्येता रोहिण्योऽमृतसम्भवम् ॥ महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ७७/२४-२५ ; न दुष्यत्यनिलो नाग्निर्न सुवर्णं न चोदधिः । नामृतेनामृतं पीतं वत्सपीता न वत्सला ॥ महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ७७/२५-२६

52 एतासां प्रीतिमायाति क्षीरेण तु वृषध्वजः । दध्ना च त्रिदशाः सर्वे घृतेन तु हुताशनः ॥ महाभारतम्, आश्वमेधिकपर्वः, वैष्णवधर्मपर्वः, पृष्ठक्रमाङ्कः १०४२, श्लोकक्रमाङ्कः १०

53 महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ८१/३७

54 घृतेन जुहुयादग्निं घृतेन स्वस्ति वाचयेत् । घृतं प्राशेद् घृतं दद्याद् गवां पुष्टिं तथाश्नुते ॥ महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ८१/३८

55 अन्नं हि परमं गावो देवानां परमं हविः । महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ७८/०७

56 एवमेता महाभागा यज्ञियाः सर्वकामदाः । रोहिण्य इति जानीहि नैताभ्यो विद्यते परम् ॥ महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ८१/४६

57 ऋते दधि घृतेनेह न यज्ञः सम्प्रवर्तते । तेन यज्ञस्य यज्ञत्वमतो मूलं च कथ्यते ॥ महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ८३/०२ ; यज्ञांगं कथिता गावो यज्ञ एव च वासव । एताभिश्च विना यज्ञो न वर्तेत कथंचन ॥ महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ८३/१७

58 महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ७८/०७

59 महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ७८/१७

60 महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ७८/१९

61 श्लेष्ममूत्रपुरीषाणि प्रतिघातं च वर्जयेत् ॥ महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ७८/१९

62 कपिलापञ्चगव्येन यः स्नायात् तु शुचिर्नरः । स गङ्गाद्येषु तीर्थेषु स्नातो भवति पाण्डव ॥ महाभारतम्, आश्वमेधिकपर्वः, वैष्णवधर्मपर्वः, पृष्ठक्रमाङ्कः १०३९, श्लोकक्रमाङ्कः ११

63 सौम्ये मुहूर्ते तत् प्राश्य शुद्धात्मा शुद्धमानसः । क्रोधानृतविनिर्मुक्तो मद्गतेनान्तरात्मना ॥ महाभारतम्, आश्वमेधिकपर्वः, वैष्णवधर्मपर्वः, पृष्ठक्रमाङ्कः १०४२, श्लोकक्रमाङ्कः १४

64 अवश्यं मानना कार्या तवास्माभिर्यशस्विनि । शकृन्मूत्रे निवस त्वं पुण्यमेतद्धि नः शुभे ॥ महाभारतम्, अनुशासनपर्वः, दानधर्मपर्वः, ८२/२४

65 रघुवंशम्, २/२

66 https://www.amarujala.com/india-news/junagadh-agricultural-university-scientists-find-gold-in-gir-cow-urine

67 रघुवंशम्, ४४/२

68 रघुवंशम् ,१/७९

69 भक्तयोपपन्नेषु हि तद्विधानां प्रसादचिह्नानि पुरः फलानि । रघुवंशम्, २/२२

70 रघुवंशम्, २/६३

71 रघुवंशम्, २/१६

A Comparative Analysis of the Kaṁsavadha Episode Across Various Purāṇic Texts

R. S. Hariharan
Research Assistant, Center for Ancient History and Culture (CAHC), JAIN (Deemed-to-be University), Bengaluru, Karnataka, India.

Shankar Rajaraman
Associate Professor, Center for Ancient History and Culture (CAHC), JAIN (Deemed-to-be University), Bengaluru, Karnataka, India.

Abstract

The Kaṁsavadha episode, a crucial narrative in the Kṛṣṇāvatāra, varies significantly across different purāṇic texts. This paper attempts a comparative analysis of the episode as depicted in several significant Purāṇa-s, including the *Bhāgavatam*, *Viṣṇu Purāṇa*, *Harivaṃśa*, *Brahma Purāṇa*, *Padma Purāṇa*, *Brahma Vaivarta Purāṇa*, *Devī Bhāgavata Purāṇa*, and *Garga Saṁhitā*. Though the last mentioned work is not a Purāṇa per se, it has been included in this study because of its Purāṇic narrative style. By examining the space allocated to key events and the thematic differences in dealing with the Kamsavadha episode across these texts, this study reveals the diverse narrative strategies and interpretative traditions within the broader Kṛṣṇāvatāra corpus.

Keywords: *Bhāgavatam, Viṣṇu Purāṇa, Harivaṃśa, Brahma Purāṇa, Padma Purāṇa, Brahma Vaivarta Purāṇa, Devī Bhāgavata Purāṇa, Garga Saṁhitā, Kaṁsa, Kaṁsavadha, Krishna, Kubjā, Narrative, Re-telling, Poetic Borrowing, Embellishing, Interpreting, Re-fashioning.*

Introduction

The Kaṁsavadha episode, a pivotal narrative from the tenth skandha of the Bhāgavata Mahāpurāṇa, has inspired a rich collection of literary interpretations across centuries. This paper explores the diverse retellings of the Kaṁsavadha story in eight Purāṇa-s, each contributing unique perspectives possibly inspired by diverse cultural, regional, and emotional impulses. These works include: Bhāgavatam (B), Viṣṇu Purāṇa (VP), Harivaṃśa (H), Brahma Purāṇa (BP), Padma Purāṇa (PP), Brahma Vaivarta Purāṇa (BVP), Devī Bhāgavata Purāṇa (DBP), and Garga Saṁhitā (GS).

In these narratives, the central plot revolves around Kaṁsa's apprehension of a prophecy that foretells his death at the hands of his nephews, Kṛṣṇa and Balarāma. Kaṁsa's devoted minister, Akrūra, is tasked with bringing the brothers to Mathurā under the pretence of attending a bow festival (dhanur-yāga). The journey, marked by divine encounters and miraculous visions, unfolds over various episodes, including interactions with the Gopī-s of Gokula, inhabitants of Mathurā, the confrontation with wrestlers in the wrestling arena and the eventual subduing of Kaṁsa. Each work employs distinct narrative elements, explores diverse emotional strategies, and offers myriad devotional perspectives, enriching the overall understanding of this timeless story.

The episode of Kaṁsavadha has been a matter of great interest for poets since the earliest known times. It is known to have been explored by Pāṇini[1] more than two millennia[2] ago. Patañjali (2nd century BCE)[3] in his Mahābhāṣya (3.1.26) discusses the dramatic representation of the slaying of Kaṁsa, with one party painting their faces red and the other black[4]. This theme has piqued the curiosity of many poets, so much so that a battery of them has explored it up to this day[5].

The story-line from Bhāgavatam[6] (B)

The narrative from B unfolds over three days in 217 verses from chapters 39 to 44 of the 10th skandha of the total 12 skandha-s of Bhāgavatam. The demon king Kaṁsa, living in Mathurā, asks his faithful minister and elder relative Akrūra to fetch his (Kaṁsa's) nephew-brothers Kṛṣṇa and Balarāma who live in Gokula, in the the name of dhanur-yāga (the bow-festival), either convincingly or by deceit, who have been prophesied to kill Kaṁsa. Kaṁsa, now worried, wishes to make the move before they do and finish them off instead.

Akrūra, a pure hearted soul and a devotee jumps at the opportunity to fulfil his own great fortune of having an audience with Śrī Kṛṣṇa (whom he knows to be an incarnation of Viṣṇu) & Balarāma and begins his journey towards Gokula thanking his good fortune.

Akrūra reaches Gokula and receives the respect, love and affection of the cowherd chief Nandagopa (father of Kṛṣṇa and Balarāma), his sons and other cowherd men. After a while, post his ablutions and sumptuous meal that he was fed on, he relates the reason for his arrival and details both the

apparent and real intention of Kaṁsa towards Kṛṣṇa and Balarāma. Though pained at first, Nandagopa orders all cowherd men to pack and start for Mathurā along with Kṛṣṇa and Balarāma, accepting the invitation of king Kaṁsa for the dhanur-yāga.

Hearing the news of Kṛṣṇa's departure by the chariot, the Gopī-s of Gokula lamented uncontrolled following the chariot until the distance they could, notwithstanding separation from Kṛṣṇa. They were vying for Kṛṣṇa's love alongside the damsels of the city of Mathurā and labelled Akrūra as an ill omen in their lives.

Akrūra the charioteer, after finishing his morning sandhyāvandanam, with Kṛṣṇa and Balarāma as the driven, whirred the chariot towards Mathurā. Akrūra stopped at noon and got down to perform his mādhyāhnika-anuṣṭhāna, leaving Kṛṣṇa and Balarāma seated behind in the chariot and plunges into the Yamunā waters. Lo and behold, he sees Kṛṣṇa and Balarāma inside the water too. Astonished, he emerges out of the water to find Kṛṣṇa and Balarāma sitting as he left them in the chariot. He takes a plunge again and this time sees Kṛṣṇa as Viṣṇu and Balarāma as Ādiśeṣa who were surrounded by sages and gods. Horripilating due to such a divine vision, Akrūra sings praises on his vision of Lord Nārāyaṇa and feels his life's goal has been met. He then emerges out of the water still in divine astonishment and comes to the chariot where Kṛṣṇa and Balarāma are seated. Kṛṣṇa playfully asks what makes him emerge from the river with wonderment as if he saw something miraculous. Akrūra then eulogises Kṛṣṇa.

Then they resume their journey towards Mathurā. They reach in the evening. People of Mathurā are delighted to behold the two new resplendent visitors. Meanwhile all those who had started along with Nandagopa had already reached a garden near the city and were awaiting Kṛṣṇa and Balarāma's arrival. Alighting the chariot, Kṛṣṇa suggests Akrūra that he may enter the city and go home while himself and all the cowherds will spend time in the garden and then visit the city after taking some rest. Akrūra invites the brothers to visit his abode and sanctify it by their presence. Kṛṣṇa assures that they would visit once Kaṃsa is slain. Akrūra takes their leave.

The next afternoon, both Kṛṣṇa and Balarāma enter the grand Mathurā to have a look at the city. People of the city looked ecstatic by the two young lads walking the streets. The women of the city stood stupefied wherever

they were, either on their mansions or on streets, enraptured at the sight of Kṛṣṇa.

On the way, the brothers asked a washerman, who was carrying a load of beautiful and colourful clothes, if they could have some to wear, promising him a suitable reward. The washerman happened to be in the service of Kaṁsa. Arrogantly and mockingly, he dismissed the idea of even being asked such a question, asserting that they were just cowherds who didn't deserve the fine clothes meant for the best of men. Provoked by the taunt, Kṛṣṇa severed the head of the washerman and took a set of clothes for himself and Balarāma. The other cowherds also chose clothes to their liking and wore them.

A weaver then adorns the brothers Kṛṣṇa and Balarāma with beautiful patterns and colourful clothes, receiving blessings from Kṛṣṇa.

They then proceed to a florist named Sudāma, who respectfully adorns both of them with the choicest flowers. In return, Sudāma is rewarded with unwavering devotion (bhakti) towards Kṛṣṇa, a boon he had requested.

They see a hunchbacked woman called Trivakrā who was carrying scent-potions for Kaṁsa's use. Approaching her, Kṛṣṇa asks her for some scent to wear on his person and Balarāma's, which, she with all happiness gives them. Kṛṣṇa rewards her by straightening her body from the three deformations she had who now stands up as a charming and beautiful damsel. Smitten by the touch of Kṛṣṇa and kindled with love, pulling his upper garment towards herself asks Kṛṣṇa to come to her home. Kṛṣṇa, laughingly glancing once at Balarāma, tells her that he would visit her after finishing the chore that he has come for after which Trivakrā takes his leave carrying the honey like words of Kṛṣṇa in her heart.

Inquiring about the location where the dhanur-yāga was scheduled to take place, Kṛṣṇa enters the yāga-manṭapa where the bow is placed and lifts it against the wishes of the attendants. After stringing it, the twang created by Kṛṣṇa sent tremors even up to Kaṁsa's ears. He then bends the bow by pulling the string, causing it to break into two pieces. The guardians or watchmen of the bow confront the brothers for such an act, and the brothers quickly overpower and finish them off. After spending some more time strolling around the city at will, they returned to their encampment at sunset, enjoyed a delicious meal, and spent the night happily.

King Kaṁsa finds no sleep and observes evil omens around him. Even when he falls asleep, he experiences ominous dreams foretelling his impending death.

The wrestling arena was all set for the bout. Kaṁsa's renowned wrestlers—Cāṇūra, Mūṣṭika, Kūṭa, Śala, and Tośala—entered the arena. Nandagopa and the cowherds, specially invited and seated by Kaṁsa, took their places. Kṛṣṇa and Balarāma arrived at the arena's entrance, where they encountered an elephant named Kuvalayāpīḍa, provoked by its mahout. Kṛṣṇa, angered, asked the mahout to let them pass or face consequences. Enraged, the mahout directed the elephant towards them.

Kṛṣṇa skillfully evaded, tired, and confused the elephant before finally seizing its trunk, bringing it to the ground, and killing it. Stepping on the defeated elephant, he extracted its tusks. Holding one tusk each, Kṛṣṇa and Balarāma entered the arena. Kaṁsa was terrified to learn that Kuvalāpīḍa had been defeated by these young warriors. The audience began discussing among themselves the beauty and valour of the brothers.

After a brief exchange of words, the two brothers locked hands: Kṛṣṇa with Cāṇūra and Balarāma with Muṣṭika. The women in the assembly spoke among themselves, questioning the apparent imbalance in the match, as young lads were pitted against the trained, mountain-like wrestlers of Mathurā. Both brothers engaged with their respective opponents according to the rules of malla-yuddha for quite a while, keeping the audience captivated.

Then, Kṛṣṇa lifted Cāṇūra into the sky, swirling him around, and then dashed him to the ground, causing Cāṇūra’s life to depart. Similarly, Balarāma struck Muṣṭika with his mighty palm, causing Muṣṭika to die while spitting blood. Kūṭa, another wrestler who entered the arena, was slain by the left fist of Balarāma. Two other wrestlers, Śala and Tośala, met their end at the hands of Kṛṣṇa—Śala by having his head knocked off and Tośala by having his body split into two halves. All the people present rejoiced at the victory and celebration of the lads, except for Kaṁsa.

Angry at the recent events and what was unfolding, Kaṁsa issued an order to drive out the 'ill-behaved' brothers, Kṛṣṇa and Balarāma. He commanded the seizure of the wealth of the cowherds, the imprisonment of Nandagopa, and the execution of the vile Vasudeva. Additionally, he ordered the killing of his own father, Ugrasena, who had sided with the enemy. Upon hearing this, an enraged Kṛṣṇa leaped and landed on the elevated dais where Kaṁsa was seated. Before Kaṁsa could fully rise and

draw his sword and shield, Kṛṣṇa seized him by the hair, threw him to the arena floor, and jumped upon him with such force that Kaṁsa's life ended.

Burning with rage over Kaṁsa's death, the eight brothers of Kaṁsa advanced to kill the victorious brothers. Balarāma swiftly made short work of them with a bludgeon.

A broad classification of episodes has been made of the instances for ease of discussion with approximate number of verses in the Bhāgavatam for each of these instances as follows:

Day 1 -

1. Kṛṣṇa and Balarāma's travel begins to Mathurā from Gokula with Akrūra as the charioteer (1 verse)
2. Gopī-s lamenting the departure of Kṛṣṇa (4 verses)
3. Stop at Yamunā and Akrūra's Vision (55 verses)
4. Landing at the outskirts of Mathurā (12 verses)

Day 2 -

5. Kṛṣṇa and Balarāma entry into the city of Mathurā (13 verses)
6. The haughty Washerman (8 verses)
7. The Florist (10 verses)
8. Trivakrā, the scent maker (also known as Kubjā) (13 verses)
9. Dhanuryāga-maṇṭapa & Dhanur-bhaṅga (8 verses)

Day 3 -

10. Kuvalayāpīḍa, the tusker at rut (15 verses)
11. The wrestlers Cāṇūra and Muṣṭika (40 verses)
12. Kaṁsa's injunction (3 verses)
13. Killing of Kaṁsa (8 verses)
14. Kaṁsa's brothers (1 verse)

The following works are compared against these and analysed.

Viṣṇu Purāṇa[7] (VP)

The VP comprises of six aṃśa-s of which the current narrative is from the 18th to 20th adhyāya of the fifth aṃśa in 166 verses, offering intricate details in many episodes, spanning 2 days.

On the first day, the brothers, along with Nandagopa and the cowherds, prepare for the journey. During this time, the Gopī-s, grief-stricken, leave for Mathurā. The lamentation of the Gopī-s due to Kṛṣṇa's departure is captured in 19 verses, wherein they express their sorrow and even criticise the city women of Mathurā due to their unbearable separation from Kṛṣṇa.

The party halts at Yamunā, where Akrūra plunges into the water for his mādhyāhnika and has a divine vision, recorded in 34 verses. He hails Lord Nārāyaṇa, whose vision Akrūra witnessed inside the water, recognizing Him as Brahma, Viṣṇu, Śiva, and seven other gods:

प्रसीद सर्वं सर्वात्मन् क्षराक्षरमयेश्वर ।
ब्रह्मविष्णुशिवाद्याभिः कल्पनाभिरुदीरितः ॥
5.18.51

Akrūra concludes by eulogising Kṛṣṇa as Vāsudeva, Saṃkarṣaṇa, Pradyumna and Aniruddha:

ॐ नमो वासुदेवाय नमस्संकर्षणाय च ।
प्रद्युम्नाय नमस्तुभ्यमनिरुद्धाय ते नमः ॥
5.18.58

The group reaches Mathurā in the evening. Akrūra advises the brothers to enter the city by foot while he leaves in the chariot. He cautions them against going to Vasudeva's house, anticipating trouble from Kaṁsa, who is angered by Kṛṣṇa.

Kṛṣṇa and Balarāma enter the city of Mathurā, described in 2 verses. The encounter with the washerman is detailed in four verses, followed by the visit to the florist’s house, narrated in 11 verses.

The chance meeting with Trivakrā, the Kubjā, is described in 13 verses. Kṛṣṇa differentiates between perfumes made for King Kaṁsa and those for commoners like himself, ensuring the appropriate perfume for himself and Balarāma. Trivakrā bashfully invites Kṛṣṇa to her house, making Kṛṣṇa smile and glance at Balarāma.

Kṛṣṇa then inquires about the location of Yajñaśālā and the bow. The episode where Kṛṣṇa breaks the bow into two while stringing it is described in 4 verses.

Learning of these events, Kaṁsa instructs Cāṇūra and Muṣṭika, and with deep concern, he goes to sleep anticipating the next day's events.

The narrative, however, does not explicitly mention where Kṛṣṇa and Balarāma camped, nor does it provide details about their sleeping arrangements for the night.

The second day begins with the description of the design and placement of the boxing ring in the quadrangle, accompanied by the playing of musical instruments to encourage the wrestlers.

The fight against Kuvalayāpīḍa is described in 9 verses, wherein Kṛṣṇa kills the elephant. Interestingly, even after its demise, in a fit of rage, Balarāma also jumps and lands a blow with his left hand on the head of the elephant:

ततस्तूत्प्लुत्य वेगेन रौहिणेयो महाबलः ।
जघान वामपादेन मस्तके हस्तिनं रुषा ॥
5.20.40

People present at the boxing arena are described in 6 verses. Devakī and Vasudeva become emotional with the entry of Kṛṣṇa and Balarāma. Women from the antaḥpura and the city engage in conversations about the entering brothers in nearly 10 verses.

Kṛṣṇa and Balarāma enter the ring, described in 16 verses, where Cāṇūra and Muṣṭika are slain. Kaṁsa stops the playing of drums, but the devatas in the sky continue their musical celebration:

बलक्षयं विवृद्धिं च दृष्ट्वा चाणूरकृष्णयोः ।
वारयामास तूर्याणि कंसः कोपपरायणः ॥
5.20.71

मृदङ्गादिषु तूर्येषु प्रतिषिद्धेषु तत्क्षणात् ।
खे सङ्गतान्यवाद्यन्त देवतूर्याण्यनेकशः ॥
5.20.72

Kṛṣṇa then defeats another wrestler called Tośala, who enters in fury. The Gopa-s merrily rejoice in the victory of Kṛṣṇa and Balarāma, a celebration the brothers join with equal enthusiasm.

ववल्गतुस्ततो रंगे कृष्णसङ्कर्षणावुभौ ।
समानवयसो गोपान्बलादाकृष्य हर्षितौ ॥
5.20.81

Kaṁsa issues an injunction to kill the brothers, Vasudeva, the cowherds who were dancing, iron-chain the Nandagopa, punish the elder-enemies, and plunder all the belongings of the cowherds. This is described in 4 verses.

Finally, Kṛṣṇa finishes Kaṁsa, depicted in 5 verses. Kaṁsa's brother Sumāli who attacks them is killed by Balarāma:

कंसे गृहीते कृष्णेन तद्भ्राताऽभ्यागतो रुषा ।
सुमाली बलभद्रेण लीलयैव निपातितः ॥
5.20.90

Brahma Purāṇa[8] (BP)

The BP is made up of 138 chapters. Our current narrative is from the 84th and the 85th chapters, which unfolds over two days in 153 verses.

On the first day, Akrūra, along with Kṛṣṇa and Balarāma, leaves Gokula for Mathurā.

Upon reaching the Yamunā, Akrūra bathes and performs Ācamanam:

तथेत्युक्ते ततः स्नातः स्वाचान्तः स महामतिः ।
दध्यौ ब्रह्म परं विप्राः प्रविश्य यमुनाजले ॥
84.35

He then experiences a divine vision in 26 verses, including 11 verses of his stuti. He sees Balarāma surrounded by serpents with a thousand hoods, eulogised by them. In Balarāma's lap, Akrūra perceives Kṛṣṇa, who appears as a cloud adorned with Indra's rainbow and lightning. Divine beings, including sages and gandharvas, mediate and praise Kṛṣṇa and Balarāma.

Arriving in Mathurā in the evening, Akrūra advises Kṛṣṇa and Balarāma to proceed on foot while he continues by chariot. He also warns them against visiting Vasudeva's house.

On the second day, the encounter with the haughty washerman is described in 4 verses. When Kṛṣṇa requests clothes for the Gopa-s, the washerman insults them, questioning their civility and ancestry. Kṛṣṇa and Balarāma, along with the Gopa-s, take clothes left behind by the fleeing assistants of the washerman. Passers-by also take garments.

The interaction with the florist, Sudāma, is detailed in 12 verses. The florist dresses Kṛṣṇa and Balarāma and is blessed with a form similar to Kṛṣṇa's and enriched with strength and prosperity by Balarāma.

Kubjā, also known as Trivakrā, is featured in 12 verses. She offers sandal paste to Kṛṣṇa and Balarāma. Kṛṣṇa laughs at Balarāma's reaction when Kubjā invites them to her home, differing from other texts where Balarāma laughs at Kṛṣṇa's response:

आयास्ये भवतीगेहमिति तां प्राह केशवः।
विससर्ज जहासोच्चै रामस्यालोक्य चाननम् ॥
85.12

The Dhanuryāga-maṇṭapa and Dhanur-bhaṅga episode is summarised in 3 verses. After breaking the bow, Kaṁsa instructs Cāṇūra and Muṣṭika to kill Kṛṣṇa and Balarāma by any means necessary.

Kaṁsa then commands the mahout to intoxicate the tusker, Kuvalayāpīḍa, and direct it against the brothers. The wrestling arena is described in 7 verses, including the sorrow of Devakī and her longing to see her sons, which causes her breasts to exude milk due to affection.

In the wrestling arena, Kṛṣṇa and Balarāma carry the tusks of Kuvalayāpīḍa. People discuss Kṛṣṇa's pastimes and Balarāma in 11 verses, and a woman criticizes the unfairness of pitting Kṛṣṇa and Balarāma against giants like Cāṇūra and Muṣṭika in 9 verses.

The wrestling match is detailed in 18 verses. Kṛṣṇa uses various techniques, including Sannipāta-s, Avadhūta-s, Kṣepaṇa-s, Muṣṭi-s, and Kīlavajranipātana, to defeat Cāṇūra:

संनिपातावधूतैश्च चाणूरेण समं हरिः ।
क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव कीलावज्रनिपातनैः ॥
85.55

Cāṇūra is whirled and dashed to death. Tośalaka, another wrestler, is killed by a single blow from Kṛṣṇa. The remaining wrestlers flee in terror, and Kṛṣṇa and Balarāma, in a celebratory mood, drag their age-mates onto the stage.

Kaṁsa's injunctions are conveyed in 3 verses. Kṛṣṇa, with immense force, kills Kaṁsa, whose body is dragged across the stage, showing the disfiguring impact of Kṛṣṇa's might.

Sunāma, Kaṁsa's brother, described in 1 verse, angrily approaches Kṛṣṇa after Kṛṣṇa is playfully thrown to the ground by Balarāma.

Padma Purāṇa[9] (PP)

The PP is made up of seven khaṇḍa-s. The current narrative is from the 245th adhyāya of the 6th khaṇḍa in 93 verses.

The events unfold over two days. On the first day, Kṛṣṇa and Balarāma, accompanied by Akrūra, depart from Gokula. The Gopī-s, heartbroken over Kṛṣṇa's departure, follow the chariot carrying curd, ghee, and fruits, but Kṛṣṇa sends them back with reassurance of his return. Their lamentation is recounted in 1.5 verses.

The group reaches the Yamunā, where Akrūra performs a ritual bath and Ācamanam. He then experiences a vision in which Kṛṣṇa appears as Viṣṇu on the milky ocean with Lakṣmī:

पुनरप्यत्र निर्मज्ज्य जपन्मंत्रद्वयं हरिम्।
सुधाब्धौ शेषपर्यंके रमया सहितं हरिम्॥
6.245.303

This vision, including 11 verses of stuti, reveals Kṛṣṇa and Balarāma surrounded by sages and celestial beings. After emerging from the water, Akrūra continues his praise of Kṛṣṇa in another 6 verses. He returns to the chariot, only to dive back into the water upon seeing Kṛṣṇa and Balarāma still present.

Arriving at the city gate of Mathurā, Akrūra informs Kaṁsa of their arrival. Kṛṣṇa and Balarāma enter Mathurā in the evening, holding hands, and begin their exploration of the city.

Their first encounter is with the haughty washerman, described in 5 verses. The washerman, who is busy dyeing garments while wearing

divine attire, insults Kṛṣṇa and Balarāma. This leads to a confrontation where Kṛṣṇa subdues the washerman, all take the garments they desire, and passers-by also take the beautiful clothes left behind.

Next, Kṛṣṇa and Balarāma meet the florist in 2 verses and then Trivakrā (Kubjā), the scent maker, in 3 verses.

The Dhanuryāga-maṇṭapa and Dhanur-bhaṅga segment is described in 2 verses. Kaṁsa stations intoxicated elephants and powerful wrestlers at all gates of the city and prepares for battle.

On the second day, the encounter with Kuvalayāpīḍa, the tusker at rut, is detailed in 4 verses. Kuvalayāpīḍa, stationed at the entrance to Kaṁsa's palace, is defeated by Kṛṣṇa and Balarāma, who extract the tusks and Kṛṣṇa kills some fleeing wrestlers.

The wrestling arena, described in 7 verses, is prepared for the match. Kaṁsa promises half of his kingdom to Cāṇūra if he defeats Kṛṣṇa:

अस्मिन्नवसरे मल्ल जहि गोपालबालकौ।
विभज्य तव राज्यार्द्धमहं दास्याम्ययत्नतः॥
6.245.362

Vasudeva, Akrūra, and Nanda watch from a higher palace, while spectators view from various buildings. The devatās and Maruts encourage Kṛṣṇa to defeat Kaṁsa, implying divine support:

तुष्टुवुर्जयशब्देन पुंडरीकाक्षमच्युतम्।
जहि कंसमिति प्राहुरुच्चैर्देवा मरुद्गणाः॥
6.245.369

The wrestling match is detailed in 18 verses. Kṛṣṇa displays his strength, defeating Cāṇūra and other wrestlers. Cāṇūra is whirled in the air and dashed to the ground, resulting in his death. Kṛṣṇa kills Tośalaka with a single blow, and the remaining wrestlers flee in terror. Kṛṣṇa and Balarāma then celebrate by dragging Gopa boys onto the stage.

The killing of Kaṁsa is recounted in 5 verses. Kṛṣṇa and Balarāma ascend Kaṁsa’s high palatial seat, where Kṛṣṇa kicks Kaṁsa, causing him to fall from the top of the palace and die on the ground:

अपातयद्धरा पृष्ठे प्रासादशिखराद्धरिः।
स तु निर्भिन्नसर्वांगो धरण्यां त्यक्तजीवितः॥
6.245.379

Finally, Kaṁsa's brother Sunāma attacks Kṛṣṇa but is killed by Balarāma with a single blow, as described in 1 verse.

Brahma Vaivarta Purāṇam[10] (BVP)

The BVP is composed of four khaṇḍa-s. The current narrative is from the 72nd adhyāya of the 4th khaṇḍa in 94 verses.

The events unfold over two days. Kṛṣṇa and Balarāma, along with Akrūra and their attendants, set out from Gokula to Mathurā. Their chariot, which descends from the sky, is a divine creation by Viśvakarma, highlighting the celestial nature of their journey:

आकाशात्पतितं दिव्यं मन्त्रप्रस्थापितं रथम्।
विचित्रवस्त्रसंयुक्तं ददर्श पुरतो हरिः॥
4.71.86

खचितं मणिराजेन रचितं विश्वकर्मणा।
तं दृष्ट्वा मातृभवनमाजगाम जगत्पतिः॥
4.71.87

Upon their arrival in Mathurā, Kṛṣṇa and Balarāma enter the city. Their first encounter in the city is with the haughty washerman, described in 10 verses. The washerman, disrespectful and dismissive, is killed by Kṛṣṇa. Following his death, the washerman ascends to Goloka and becomes an attendant of Kṛṣṇa, eagerly awaiting his return.

The next encounter is with the weaver, Kuvinda, detailed in 2 verses. Kṛṣṇa and Balarāma then meet the florist, who is described in 3 verses. The most significant encounter on this day is with Trivakrā, also known as Kubjā, in a detailed account spanning 22 verses. Kubjā is portrayed as an elderly woman using a staff for support, carrying kasturi and saffron. She offers her devotion to Kṛṣṇa, applies sandal paste on him and his companions, and circumambulates him while offering salutations. Later, after spending the night in the weaver's house and consuming sweets, Kṛṣṇa visits Kubjā's house again. Kṛṣṇa reveals to Kubjā that she was

Śūrpaṇakhāā, Ravana's sister, in her previous birth and had performed tapas in Kṛṣṇa's previous incarnation as Rāma:

त्यज निद्रां महाभागे शृङ्गारं देहि सुन्दरि।
पुरा शूर्पणखा त्वं च भगिनीं रावणस्य च॥
4.72.56

रामजन्मनि मद्धेतोस्त्वया कान्ते तपः कृतम्।
तप:प्रभावान्मां कान्तं भज श्रीकृष्णजन्मनि॥
4.72.57

After this revelation and their union, Kubjā ascends to Goloka, where she is reborn as Chandramukhī:

सा बभूव च तत्रैव गोपी चन्द्रमुखी मुने।
गोप्यः कतिविधास्तस्या बभूवुः परिचारिकाः॥
4.72.68

Returning to the palace where Nanda is staying, Kṛṣṇa enjoys his time while Kaṁsa, who is disturbed by nightmares described in 11 verses, prepares for the wrestling match. The preparations for the match, including setting up the stage, wrestlers, and an elephant, are described in 2 verses. Kaṁsa, holding an astonishing sword, takes his seat on the stage surrounded by strong warriors and various dignitaries. The bow broken at the Dhanur-śālā by Kṛṣṇa is said to be given by Shiva.

The encounter with Kuvalayāpīḍa, the tusker, is briefly mentioned in 1 verse, though the tusker's name is not specified. The wrestlers Cāṇūra and Muṣṭika, although their names are not explicitly mentioned, are included in the wrestling arena described in 1/4 verse. People view Kṛṣṇa differently according to their inclinations in 3 verses.

The final confrontation occurs when Kṛṣṇa, after bowing to sages, Brahmins, his parents, and his teacher, drags Kaṁsa from the stage and kills him. This event is described in 1.5 verses. At the moment of Kaṁsa's death, the entire universe appears as Kṛṣṇa to him. A gem-studded plane arrives to take Kaṁsa to Goloka, where he assumes a divine form and merges his lustre with Kṛṣṇa:

राजा ददर्श विश्वं च सर्वं कृष्णमयं परम्।
पुरतो रत्नयानं च हीरकाहारभूषितम्॥
4.72.93

ययौ विष्णुपदं स्फीतो दिव्यरूपं विधाय च।
तेजो विवेश परमं कृष्णपादाम्बुजे मुने॥
4.72.94

Kaṁsa's brother Sunāma, who comes towards Kṛṣṇa in fury, is killed by Balarāma with a single fist, as mentioned in 1 verse.

Devī Bhāgavata Purāṇa[11] (DB)

The DB consists of twelve cantos, and the current narrative is from the 4th canto and the 24th adhyāya. This section is summarised in three verses:

Akrūra, along with Kṛṣṇa and Balarāma, departs from Gokula for Mathurā. The text does not mention the Gopī-s lamenting Kṛṣṇa's departure, their stop at the Yamunā, or Akrūra's vision. There are no details about the landing at the outskirts of Mathurā or the brothers' entry into the city.

The haughty washerman is briefly mentioned, but interactions with the florist and the scent maker Kubjā (Trivakrā) are not detailed. The description of the Dhanuryāga-maṇṭapa and the breaking of the bow are also not included.

The text notes Kuvalayāpīḍa, the tusker, though it does not provide its name. The wrestlers Cāṇūra and Muṣṭika are mentioned, and the killing of Kaṁsa by Kṛṣṇa, who drags him by his hair, is described. Additionally, Kaṁsa's brothers, Śala and Tośala, are briefly mentioned in a quarter-verse.

Harivaṃśa[12] (H)

The Harivaṃśa (H), a three-part work attributed to Vyāsa, is considered the extant portion of the Mahābhārata. The current narrative is from the second portion, the Viṣṇu-parva, covering chapters 22 to 30 in 317 verses.

The story spans two days. On Day 1, Nandagopa and the cowherds set out for Mathurā without the episode of the lamenting Gopī-s. They stop at the Yamunā, where Akrūra's vision is described in 18 verses. Akrūra informs

Kṛṣṇa and Balarāma that he will perform rituals to honor Ananta and asks them to stay in the chariot. Kṛṣṇa agrees, and Akrūra witnesses Ananta in rasātala and nāgaloka, where Ananta, with a svasti mark on his forehead and a white throne formed by his coiled tail, is worshipped by various serpents. Kṛṣṇa, clad in yellow, is seen sitting on Ananta, who resembles his elder brother. Overwhelmed by Kṛṣṇa's brilliance, Akrūra is unable to speak and later returns to the chariot to find Kṛṣṇa and Balarāma still there. After a second dip, he sees Kṛṣṇa on a thousand-hooded serpent, worshipped by everyone. Akrūra then returns to the chariot.

Akrūra takes Kṛṣṇa and Balarāma to his house rather than the outskirts of Mathurā, advising against visiting Vasudeva's house. Kṛṣṇa responds that they will explore Mathurā and visit Kaṁsa's palace discreetly.

The haughty washerman episode is covered in 8 verses. The washerman's wives, frightened, go to Kaṁsa's palace after their husband's death to inform about Kṛṣṇa's deed and to find refuge. The florist episode spans 7 verses. The florist, Guṇaka, an expert in garland-making, suspects Kṛṣṇa and Balarāma to be Yakṣas and remains mute, giving no verbal response to Kṛṣṇa's boon:

यक्षाविमाविति तदा स मेने माल्यजीवकः।
स भृशं भयसंविग्नो नोत्तरं प्रत्यपद्यत॥
(2.27.24)

Kṛṣṇa blesses him, making Guṇaka wealthy. The Kubja episode is described in 15 verses. Kubja offers perfume, and Kṛṣṇa straightens her hunchback. Smitten, Kubja asks to join Kṛṣṇa, but he and Balarāma laugh and leave.

Kṛṣṇa and Balarāma enter Kaṁsa's palace and the armoury, observing a large bow. This episode is described in 12 verses. Kṛṣṇa breaks the bow into two halves and rejoins the cowherds. The stunned security guard rushes to Kaṁsa, recounting the event in 17 verses. Kaṁsa reflects on the event in 3 verses. The wrestling arena is detailed in 5 verses, followed by Kaṁsa's instructions to the workers in 6 verses. The arena manager invites Cāṇūra and Muṣṭika in 1 verse. Kaṁsa converses with them in 6 verses. Cāṇūra and Muṣṭika agree to wrestle and return home in 4 verses. Kaṁsa also instructs Mahāmātra, revealing his non-Ugrasena lineage in 1 verse:

न चाहमुग्रसेनेन जातः किल सुतार्थिना।
मानुषेणाल्पवीर्येण यथा मामाह नारदः॥
(2.28.38)

The mahout, surprised, asks about Kaṁsa's birth in 3 verses. Kaṁsa recounts his story in 71 verses, including the greatness of Narada (4 verses), and his real father Drumila (1 verse):

न चायमुग्रसेनः स पिता तव महाबलः।
द्रुमिलो नाम तेजस्वी सौभस्य पतिरूर्जितः॥
(2.28.54)

Drumila describing Kaṁsa's mother in 6 verses, and Kaṁsa's mother abandoning him is described in 1 verse:

यस्त्वया मम पुत्रो वै दत्तो वृत्तविनाशनः।
न मे बहुमतस्त्वेष शृणु चापि यदुच्यते॥
(2.28.107)

मातापितृभ्यां संत्यक्तः स्थापितः स्वेन तेजसा।
उभाभ्यामपि विद्विष्टो बान्धवैश्च विशेषतः॥
(2.28.116)

On Day 2, the episode of Kuvalayāpīḍa, the tusker at rut, begins. The arena is described in 1 verse, with eating and beverage stalls in 1 verse:

सौवर्णाः पानकुम्भाश्च पानभूम्यश्च शोभिताः।
फलावदंशपूर्णाश्च चार्यः पानयोजिताः॥
(2.29.11)

Kaṁsa instructs that Kuvalayāpīḍa stand at the entrance in 1 verse. Kaṁsa's appearance is noted in 2 verses, and the wrestlers make a dramatic entry in 1 verse. Kṛṣṇa and Balarāma head to the arena, described in 1 verse, but are blocked by Kuvalayāpīḍa. Kṛṣṇa censures Kaṁsa's evil plan in 1 verse, and a fierce fight ensues in 13 verses. Unable to kill Kṛṣṇa, Kuvalayāpīḍa, bewildered and irritated, hits itself:

सोऽतिकायस्तु सम्मूढो हन्तुं कृष्णमशक्नुवन्।
गजः स्वेष्वेव गात्रेषु मथ्यमानो ररास ह॥
(2.29.31)

Kṛṣṇa extracts one tusk, pierces it, and oozes blood. Balarāma pulls it by the tail, and Kṛṣṇa kills the mahout with the tusk in 1 verse.

Kṛṣṇa and Balarāma then enter the arena. Their behavior and Kaṁsa's misery are described in 2 verses. Kṛṣṇa makes a dramatic entrance holding Kuvalayāpīḍa's tusk, threatening Kaṁsa in 1 verse. Kaṁsa directs who should fight whom in 2 verses and orders silence in 1 verse. The Yadavas discuss wrestling match rules in 6 verses, lamenting the unequal pairing. Kṛṣṇa reassures them and expresses his wish to fight despite the inequality, explaining the rules of wrestling and his actions in 8 verses. He emphasizes that wrestling should be without enmity and that Cāṇūra, who wrestles with enmity, should be killed in 1 verse. Cāṇūra is from Karuṣa-deśa:

करूषेषु प्रसूतोऽयं चाणूरो नाम नामतः।
बाहुयोधी शरीरेण कर्मभिश्चात्र चिन्त्यताम्॥
(2.30.24)

and has killed many wrestlers to showcase his prowess, bringing shame to the sport in 1 verse.

In 26 verses, the narrative continues. Kaṁsa stops the music in 1 verse, and the Devas play music in the sky in 1 verse, wishing for Kṛṣṇa's victory. The Sapta-Rishis encourage Kṛṣṇa to kill Cāṇūra in 1 verse:

जयस्व कृष्ण चाणूरं दानवं मल्लरूपिणम्।
इति सप्तर्षयः सर्वे ऊचुश्चैव नभोगताः॥
(2.30.41)

Kṛṣṇa kills Cāṇūra in a gruesome fight in 5 verses, then takes on Tośalaka in 1 verse, and Muṣṭika is killed by Balarāma in 7 verses.

The angry Kaṁsa's injunctions episode follows. Kaṁsa's anger is described in 5 verses, followed by his injunctions in 5 verses. Kṛṣṇa's angry gaze at Kaṁsa is depicted in 1 verse, and Devakī swoons, amplifying Kṛṣṇa's anger in 1 verse.

In 16 verses, Kṛṣṇa kills Kaṁsa. He leaps at Kaṁsa, landing as though from the sky in 4 verses:

सोऽपि कंसस्तथाऽऽयस्तः परीतः कालधर्मणा।
आकाशादिव गोविन्दं मेने तत्रागतं प्रभुम्॥
(2.30.75)

With Kṛṣṇa's grip and Kaṁsa's uttarīya circling his neck, Kaṁsa's ornaments fall away, leading to his death. Balarāma then kills Kaṁsa's younger brother Sunāma, bringing the narrative to a close.

Garga Saṁhita[13] (GS)

The GS composed across 8 sarga-s is attributed to Gargācārya. Our narrative spans from 4th to 8th adhyāya in the 5th sarga in 199 verses.

The Garga Saṁhita presents a detailed account spanning two days. On the first day, Kṛṣṇa and Balarāma, accompanied by Akrūra, Nanda, and many Gopa-s, set out from Gokula to Mathurā. As they departed, the Gopī-s, anguished by the impending separation from Kṛṣṇa (in seven verses), lashed out at Akrūra's chariot, horses, and charioteer with sticks:

अक्रूरस्य रथं राजन्
निजघ्नुर्यष्टिभिर्भृशाम्।
अश्वांस्तथा सारथिं च
भगवद्विरहातुराः॥
5.4.31

The horses bolted, causing Akrūra to fall and be hit by the Gopī-s:

अश्वास्तत्र समुत्पेतुस्
ताडितास्त इतस्ततः।
गोपीद्व्यङ्गुलिघातेन
सारथिः पतितो रथात्॥
5.4.32

Witnessing the turmoil, Kṛṣṇa and Balarāma intervened to protect Akrūra and reassured the Gopī-s that He would return by sunset. The chariot was drawn by many, indicated by the word 'aśvāḥ', swift and handsome horses.

Upon reaching the Yamunā, Kṛṣṇa drank some of its sacred water. Akrūra then experienced a divine vision, described in 13 verses. This vision includes a stuti of four verses, in which Akrūra sees the Vṛndāvana forest, the Yamunā, Govardhana Hill, and Goloka, with Kṛṣṇa shining like countless suns and divinely dancing with Rādhā in a circle:

तस्योत्सङ्गे महालोकं
गोलोकं लोकवन्दितम्।
गोवर्धनाद्रिं यमुनां
वृन्दारण्यं मनोहरम् ॥
5.5.5

असङ्ख्यकोटिमार्तण्ड-
ज्योतिषं मण्डलं प्रभुम्।
परिपूर्णतमं साक्षाच्
छ्रीकृष्णं पुरुषोत्तमम् ॥
5.5.6

कोटिमन्मथलावण्यं
रासमण्डलमध्यगम्।
राधया सहितं देवं
तत्राक्रूरो ददर्श ह ॥
5.5.7

By evening, they arrived at a garden outside Mathurā. Kṛṣṇa instructed Akrūra to enter the city while they would follow later. Akrūra invited Kṛṣṇa and Balarāma to his home after dealing with Kaṁsa. He entered the city, informed Kaṁsa of their arrival, and returned home.

On the second day, Kṛṣṇa and Balarāma entered Mathurā, where Nanda allowed them and the Gopa boys to explore the city, but warned them of Kaṁsa's danger. The entry into the city and the reactions of the people and women are detailed in 11 verses.

The encounter with the haughty washerman is described in 6 verses. Kṛṣṇa asked for clothes to please the Gopa-s. The washerman, insultingly questioning their civility and ancestry, humiliated them. The washerman gets killed and his assistants flee, leaving behind a treasury of garments.

Kṛṣṇa and Balarāma, along with the Gopa-s and passers-by, took the clothes freely.

The weaver's episode, covered in 3 verses, depicts how Kṛṣṇa and Balarāma bestowed their forms and blessings upon him. The florist, Sudāma, is featured in 8 verses. Kṛṣṇa gave Sudāma a form similar to His, and Balarāma endowed him with strength and richness. They visit Sudāma's house.

Travelling along a different route, Kṛṣṇa met Trivakrā, also known as Kubjā, detailed in 13 verses. Kubjā, smitten with Kṛṣṇa, offered sandal paste. After applying the paste to Kṛṣṇa, she was transformed by Him. Her affection was so intense that she invited Kṛṣṇa to her home. The Gopa-s laughed at her devoted torment, and Kṛṣṇa promised to visit her after exploring the city.

On their way, Kṛṣṇa encountered a group of Vaiśya-ss who requested Him to remember them if He became king of Mathurā. They were hesitant to reveal the location of the great bow, fearing its destruction.

The Dhanuryāga-maṇṭapa and Dhanur-bhaṅga episode, described in 16 verses, details the enormous golden bow kept in Mathurā. The bow, requiring five thousand men to carry, was worshipped on every Caturdaśī in the yajna-mantapa. Given to Kaṁsa by Parāśurāma:

यथैन्द्रं हेमचित्राध्यं
कोदण्डं सप्ततालकम्।
पुरुषैः पञ्चसाहस्रैर्
नेतुं योग्यं बृहद्भरम् ॥
5.6.27

अष्टधातुमयं क्लिष्टं
लक्षभारसमं परम्।
चतुर्दश्यां पौरजनैर्
अर्चितं यज्ञमण्डपे ॥
5.6.28

भार्गवेन पुरा दत्तं
यदुराजाय माधवः।

ददर्श कुण्डलीभूतं
साक्षाच्छेषमिव स्थितम् ॥
5.6.29

The bow was strung and broken by Kṛṣṇa, creating a sensation. Despite attacks by the guards, Kṛṣṇa and Balarāma defeated them, causing five thousand soldiers to fall. They then returned to Nanda's place, with Kṛṣṇa pretending to be afraid. The ladies of Mathurā commented on Kṛṣṇa's valour in 6 verses.

In the sports arena described in 7 verses, wrestlers including Cāṇūra, Muṣṭika, Kūṭa, Śala, and Tośala fought among themselves. Kṛṣṇa and Balarāma entered the arena. The wrestling match, detailed in 17 verses, featured Cāṇūra addressing Kṛṣṇa and Balarāma, arguing that pleasing Kaṁsa would benefit them. Kṛṣṇa countered that the match should be fair. Cāṇūra acknowledged Kṛṣṇa's power, noting His defeat of the mighty elephant. The fight ensued, with women of the palace expressing concern for Kṛṣṇa and Balarāma. The people of Mathurā, fearful of Kaṁsa, remained silent. Cāṇūra fell face-down, Kūṭa was killed by Balarāma, Śala by Kṛṣṇa, and Tośala was torn in two by Kṛṣṇa, with his halves thrown into Kaṁsa's box. The wrestlers who perished ascended to Vaikuṇṭha. Other wrestlers, terrified, fled the arena, while Kṛṣṇa and Balarāma played with the Gopa-s.

Kaṁsa's injunctions are summarised in 2 verses. The dramatic battle between Kṛṣṇa and Kaṁsa is depicted in 12 verses. Kṛṣṇa leaped into Kaṁsa's box, and despite Kaṁsa's attempts to defend himself with a sword and shield, Kṛṣṇa overpowered him. They fought fiercely, with Kṛṣṇa throwing Kaṁsa into the arena. After a prolonged struggle, Kṛṣṇa defeated Kaṁsa, dragging his lifeless body across the ground, as Kaṁsa attained a spiritual form similar to Kṛṣṇa.

The defeat of Kaṁsa's eight brothers is covered in 7 verses. Each brother was killed differently by Kṛṣṇa and Balarāma. Their sparks of light entered Kṛṣṇa.

The narrative includes details about the previous lives of these characters, noted in subsequent chapters of the work.

Conclusion

The comparative analysis of the Kaṁsavadha episode across these texts reveals notable variations in narrative detail and emphasis.

The Bhāgavatapurāṇa offers an emotionally rich depiction of Kṛṣṇa's journey, emphasizing the Gopī-s' distress at his departure and the transformative nature of his interactions with the washerman and Kubjā. It delves deeply into the personal and spiritual dimensions of these encounters.

In contrast, the Viṣṇu Purāṇa situates Kṛṣṇa within a broader divine framework, accentuating his cosmic role and mission. It provides a more generalized account, focusing on the divine nature and purpose of his actions rather than personal interactions.

The Brahmapurāṇa presents a thorough narrative of Kṛṣṇa's journey, detailing the wrestling match and key events. It highlights the dramatic sequence of events while minimizing focus on personal interactions.

The Padma Purāṇa follows an episodic structure, spotlighting dramatic highlights like the breaking of the bow. It covers major events and their outcomes with less detail, focusing on prominent moments rather than intermediate episodes.

The Brahma Vaivarta Purāṇa emphasizes Kṛṣṇa's miraculous actions and divine interventions. It provides detailed descriptions of his extraordinary deeds and transformations, underlining their exceptional nature.

The Devī Bhāgavata Purāṇa offers a concise summary of key divine events and moments, emphasizing significant elements of Kṛṣṇa's divine purpose without extensive exploration of personal interactions or episodic details.

The Harivaṃśa features unique elements such as Akrūra's vision, interactions with the haughty washerman, and the florist Guṇaka. It also includes distinct dramatic episodes like the tusker Kuvalayāpīḍa and the wrestling match, providing details not found in other texts.

The Garga Saṁhita integrates miraculous elements with detailed narratives of Kṛṣṇa's interactions, including Kubjā's transformation and the bow-breaking incident. It maintains a focus on the divine and

miraculous aspects of Kṛṣṇa’s journey while offering a detailed narrative approach.

This diversity in presentation underscores the richness and complexity of the Kṛṣṇāvatāra narrative, offering valuable insights into the narrative tradition of Sanskrit literature that revels in borrowing, embellishing, interpreting, and refashioning existing narratives.

References

1. M. Kṛṣṇamachariar. 3rd ed., 2016. History of Classical Sanskrit Literature. Delhi. MLBD.
2. Otto Harrassowitz Verlag. 1977. Panini's grammar; his proximity to the Vedic language as found in the Upanisads and Vedic sutras suggests the 5th or maybe 6th c. B.C., A History of Indian Literature, Grammatical Literature, Vol.5, Fasc. 2. Manohar Publishers.
3. Peter M. Scharf. 1996. The Denotation of Generic Terms in Ancient Indian Philosophy: Grammar, Nyāya, and Mīmāṃsā. American Philosophical Society. ISBN 978-0-87169-863-6.
4. Kavi Shankar Rajaraman’s “Mathurābhyudayam”, a mahākāvya written in the traditional style.
5. C. L. Goswami. 2023. Śrīmad Bhāgavata Mahāpurāṇa of Vyāsa, Part II, 20th reprint. Gorakhpur. Gita Press.
6. Shrimunilal Gupt. 2011. श्री वश्णुपुराण, 37th reprint. Gorakhpur. Gita Press.
7. Brahma Purāṇa, Part II, G. P. Bhatt, J. L. Shastri (2002), reprint, Motilal Banarsidass, Delhi.
8. The Padma-Purana, Part 9 by J. L. Shastri, G. P. Bhatt, N. A. Deshpande (1956), Motilal Banarsidass, Delhi.
9. Brahmavaivarta Purāṇa, Vol. II, Shanti Lal Nagar, Acharya Ramesh Chaturvedi (2003). Parimal Publications.
10. Srimad Devi Bhagavat Mahapuran with Hindi translation, Vol 1, 2010, Gita Press, Gorakhpur.
11. Viṣṇuparva (2nd parva of Harivaṃśa), Harivaṃśa, Vol.1 and Vol.2, Bharata Darshana Prakashana, H. N. Rangaswamy, 2004, 2nd print.
12. Kṛṣṇa Prophecy, Śrī Garga-Saṃhitā, Canto 5 Vol.1, Danavir Goswami (2012), Rupanuga Vedic College.

[1] “To Pāṇini are ascribed the plays Kaṁsavadha and Balibandha”, pg.535, M. Kṛṣṇamachariar (2016).

[2] “Panini's grammar; his proximity to the Vedic language as found in the Upanisads and Vedic sutras suggests the 5th or maybe 6th c. B.C.”, pg. 88, Otto Harrassowitz Verlag (1977)

[3] ‘The Denotation of Generic Terms in Ancient Indian Philosophy: Grammar, Nyāya, and Mīmāṃsā’, pp. 1 with footnote 2, Peter M. Scharf (1996).

[4] “History of Classical Sanskrit Literature”, pg.535, M. Kṛṣṇamachariar (2016).

[5] Kavi Shankar Rajaraman’s “Mathurābhyudayam”, a mahākāvya written in the traditional style.

[6] Pg. 298-323, verses 10.39.10-10.44.38, Śrīmad Bhāgavata Mahāpurāṇa, C. L. Goswami (2023). 20th reprint, Gita Press, Gorakhpur.

[7] Pg. 356-368, verses 5.18.12-5.20.90, श्री वष्णुपुराण, Shrimunilal Gupt (2011).

[8] 84th-85th adhyāya, Brahma Purāṇa, Part II, G. P. Bhatt, J. L. Shastri (2002).

[9] Pg. 3272-3278, Chapter 245, Section VI, Uttarakhaṇḍa (continued), The Padma-Purana, Part 9 by J. L. Shastri, G. P. Bhatt, N. A. Deshpande (1956)

[10] Pg. 473-479, 72nd adhyāya, Canto 4, Vol. II, Brahmavaivarta Purāṇa, Shanti Lal Nagar, Acharya Ramesh Chaturvedi (2003).

[11] Pg. 518, 24th adhyāya, 4th skandha, Vol 1, Srimad Devi Bhagavat Mahapuran with Hindi translation, 2010.

[12] Pg. 596-642, adhyāya 26-30, Viṣṇuparva (2nd parva of Harivaṃśa), Harivaṃśa, Vol.1 and Vol.2, Bharata Darshana Prakashana, H. N. Rangaswamy, 2004.

[13] 4th - 8th adhyāya, Canto 5, Kṛṣṇa Prophecy, Śrī Garga-Saṃhitā, Canto 5 Vol.1, Danavir Goswami (2012).

* * * * *

Mahābhāṣya Through the Lens of Tantrayukti

Pushpalatha K
Research Scholar, Dept. of Vyakarana
Karnataka Samskrita University, Bengaluru

Prof. Shivani V
Head of the Dept. and Dean of Śāstra Faculty,
Karnataka Samskrita University, Bengaluru

Abstract

Mahābhāṣya is the most celebrated commentary composed by Maharṣi Patañjali. Of the 4000 sutras of Aṣṭādhyāyī, around 1700 sutras come under the purview of Mahābhāṣya. This text basically tries to explain the Grammatical Concepts, by logically developing the concepts through questions thought of in various angles, providing explanation to each question and if needed providing illustrations drawn across from Vedas to Kavyas to daily life.

The concepts strung together in Mahābhāṣya can be better understood through a device called Tantrayukti. The compound Tantrayukti denotes those devices that aid the composition of a text in a systematic manner to convey intended ideas clearly. When seen through the lens of Tantrayukti, the protocol employed in Mahābhāṣya will be crystal clear.

With this background, this paper outlines the study of,

1.Methodological Aspect - Usage of Tantrayukti in the construction of Bhāṣya.

2.Analytical Aspect - Usage of Tantrayukti-s to discover the patterns in Bhāṣya. By the study of the repeating pattern of Tantrayukti-s in Bhāṣya, methodology used by Patañjali to explain concepts can be unearthed.

3.Interpretational Aspect - Usage of Tantrayukti as a tool which help in interpreting and understanding the insights of Bhāṣya.

Key-words

Aṣṭādhyāyī, Mahābhāṣya, Tantrayukti

Introduction

Treatises in Indian Knowledge System were composed based on Scientific and Theoretical Deduction Method**.** Superstructure of a text was built based on this method. This method was developed as a protocol to be used in any standard treatise. The transition from **Thought to Thesis** had to be a very well-organized format. There were many evaluating tools which would help an author string together a single theme throughout his text.

These tools(तात्पर्य-निर्णायक- लङ्गानि)[1] are,

1. Introduction and Conclusion (उपक्रमोपसंहारौ)
2. Repetition (अभ्यासः)
3. Uniqueness (अपूर्वता)
4. Benefits (फलम्)
5. Explanation (अर्थवादः)
6. Favouring arguments (उपप त्तः)

With the help of these tools, thoughts in the mind of the author were presented in a scientific method. These tools (तात्पर्य-निर्णायक- लङ्गानि) expanded can be called as Tantrayukti. Mention of Tantrayukti is seen in Koutilya's Artha Śāstra[2](500 BCE), Charaka's Charaka Saṃhita[3] (pre 2nd Century CE), Sushruta's SuśrutaSaṃhita[4] (200 CE, 600 CE), Astangasangraha(300 – 400 CE), Vishnu-Dharmottara-Purānam[5], Tantrayuktivicara (900 CE) and some other texts. Koutilya list out tantrayukti-s in the 15th Adhikarana of ArthaŚāstra.

What is Tantrayukti?

Tantrayukti is a compound word consisting of two words Tantra and Yukti.

Tantra means Śāstra. It is derived from the dhatu तनु वस्तारे . In the shloka below, Tantra is aptly defined as,

तनोति विपुलानर्थान् तन्त्रमन्त्रसमन्वितान्।
त्राणं च कुरुते यस्मात् तन्त्रमित्यभिधीयते॥[6]

Meaning "An entity which is instrumented for ability to get expansion as per the necessity and is useful to maintain and hold different aspects concerned with the subject."

The term 'yukti' is derived from the dhatu युजिर् योगे.

Yukti is yojana or planning.

युज्यते संबध्यते अनया इति युक्तिः ॥[7]

Tantrayukti is a tool which achieves,

वाक्ययोजनमर्थयोजनं च ॥[8]

Accordingly, the purpose of Tantrayukti is to connect sentences and to give clarification and expansion of the hidden ideas which can be achieved through,

1. **Vakya-yojana** – Rearrangement of the Sentences and

2. **Artha-yojana** – Rearrangement of meaning of the Sentences.

Definition of Tantrayukti

Tantryukti is defined by many scholars. Some of the definitions are cited below:

1.Plan of a treatise[9]

2.Forms of Scientific argument[10]

3.Formal elements which gave form to a scientific work[11]

4.Methodology in Sanskrit texts on science[12]

These tools called Tantraykti-s are extensively used in Ayurvedic Texts. We can see the usage of Tantrayukti in other Śāstras also. As treatises in grammar constitute a major part of our Śāstra tradition, we can be certain of their usage in grammar texts too. Of the many grammar texts in this tradition, Trimuni Vyakaranam is the most celebrated. Trimuni Vyakaranam comprises of Aṣṭādhyāyī by Pāṇini Maharshi, Vartikas by Kātyāyana and Mahābhāṣya by Patañjali.

Mahābhāṣya being the most celebrated and प्रमाण–ग्रन्थ on grammar is also the encyclopaedia of Indian life and culture. Hence it was chosen for the study of Tantrayukti-s.

Analysis of Mahābhāṣya

Different aspects of Mahābhāṣya are considered for the study of Tantrayukti. They are,

1. Methodological Aspect

While studying the construction of Mahābhāṣya, 32 Tantrayukti-s have been considered. In the 15th Adhikarana of Arthashatra, Koutilya lists out Tantaryukti-s along with their definitions. Based on these definitions Tantrayukti-s are marked in the first three Ahnikas of Mahābhāṣya for the present paper. Of the 32 tantrayukti-s enlisted by Koutilya, we see the employment of only some of the Tantrayukti-s extensively in Bhāṣya.

Composition of Bhāṣya

To understand the usage of Tantrayukti, the composition of Bhāṣya can be seen in three dimensions. They are it's

1. Structure,

2. Content and

3. Refinement of language

Tantrayukti-s which are used in each of these are shown in the table below.

Table 1. Composition of Bhāṣya

Structure	Content	Refinement of Language
अधिकरणम्	संशयः	योगः
विधानम्	अपदेशः	पदार्थः
उद्देशः	हेत्वर्थः	निर्वचनम्
निर्देशः	एकान्तः	वाक्यशेषः
पूर्वपक्षः	नियोगः	अर्थापत्तिः
उत्तरपक्षः	उपदेशः	स्वसंज्ञा
अतिक्रान्तावेक्षणम्	अपवर्गः	
अनागतावेक्षणम्	समुच्चयः	
अतिदेशः	विकल्पः	
प्रदेशः	विपर्ययः	
प्रसङ्गः	व्याख्यानम्	
	निदर्शनम्	
	अनुमतम्	
	निर्णयः	
	ऊह्यम्	

Structure

The yukti-s for structuring of bhāṣya are 11 in number. But all of these yukti-s are not extensively used by Patañjali. For structuring the bhāṣya, he follows a perticular methodology where 9 tantrayukti-s are used widely. These yukti-s for structuring the thesis fall in pair.

अ धकरणम् and वधानम् are for title and contents. With these two Yukti-s bhāṣyakara gives the title to be discussed and contents which will be taken up for study. A Title may be the main Heading or in the case of bhāṣya, Vartikas can also be considered as अ धकरणम् as many concepts are studied under a Vartika.

उद्देशः and निर्देशः are listing and elaborating. उद्देशः is like check points to say what is in each section. Through this Yukti classification and sequence is established. निर्देशः is where each classification is dealt with individually.

Assertive statements are also marked as निर्देशः. निर्देशः is widely used by bhāṣyakara to explain concepts.

पूर्वपक्षः and उत्तरपक्षः are Against and For arguments of topic under discussion. Bhāṣyakara uses these two extensively. Mahābhāṣya is a text written in the style of Vada. So these Yukti-s come in handy to critically correct the objections. Various views on the subject are put forth and refuted.

अतिक्रान्तावेक्षणम् and अनागतावेक्षणम् are used by bhāṣyakara at the place where he wants to elaborate. It may be earlier or later.

Content

Around 15 Tantrayukti-s are marked for Content creation. Of these Tantrayukti-s संशयः, हेत्वर्थः, निदर्शनम्, अपदेशः, एकान्तः, व्याख्यानम्, समुच्चयः, विकल्पः, विपर्ययः, निर्णयः are mainly found. These markings help us to understand the way concepts have been explained by Bhāṣyakara. A doubt or question is raised first. Before concluding with a निर्णयः, he gives reasons to substantiate the facts, facts are explained through illustrations, rules are stated, previous references are given, facts are clubbed together, optional rules are given, exceptions, advises are stated and finally he gives निर्णयः or सद्धन्तः. By marking of Tantrayukti-s, the style of bhāṣyakara can be easily understood.

Refinement of Language

Around 6 tantrayukti-s can be seen here. Of them योगः, पदार्थः, निर्वचनम् are mainly found in bhāṣya. योगः to connect the sentenses, पदार्थः to clarify meanings of the words, निर्वचनम् for etymology are seen which help in the refinement of language.

2.Analytical Aspect - Usage of Tantrayukti-s to discover the patterns of Bhāṣya

Graph 1. Statistics on Tantrayukti in Sentences of Bhāṣya

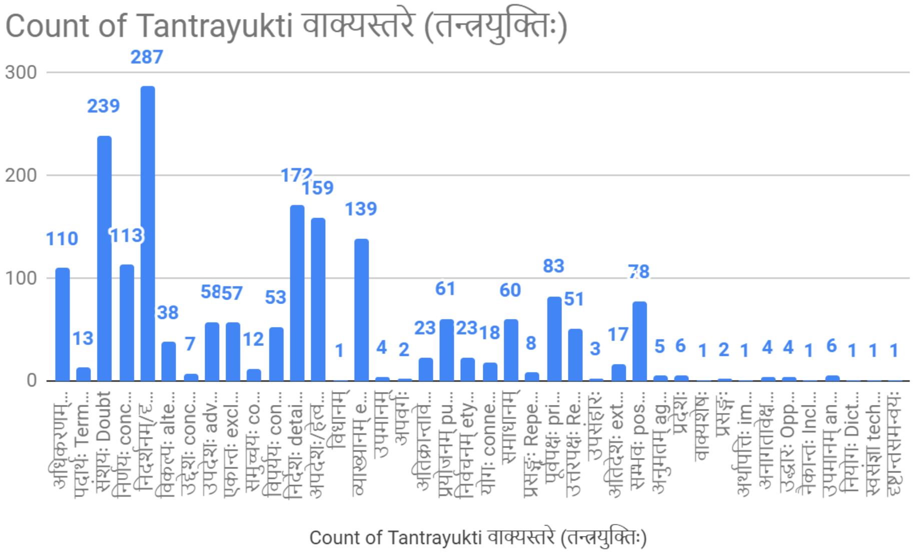

If the graph above is observed, निदर्शनम्, संशयः, निर्देशः, हेत्वर्थः, व्याख्यानम्, अ धकरणम्, पूर्वपक्षः, उत्तरपक्षः, सम्भवः, प्रयोजनम्, समाधानम्, निर्णयः, उपदेशः and एकान्तः are the most used Tantrayukti-s in Bhāṣya. By observing these Tantrayukti-s, the pattern followed by Bhāṣyakara can be discovered.

To explain concepts, he generally follows the pattern of अ धकरणम् , व्याख्यानम्, संशयः, पूर्वपक्षः, सम्भवः, उत्तरपक्षः, हेत्वर्थः, निदर्शनम्, निर्देशः, प्रयोजनम्, एकान्तः, समाधानम्, उपदेशः, निर्णयः. This pattern may slightly vary according to the concept to be explained.

Table 2. An example to show the pattern used in Bhāṣya.

सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते- व्याकरणस्य सूत्रम् इति	व्याख्यानम् explanation
किं हि तदन्यत्सूत्राद् व्याकरणम्, यस्यादः सूत्रं स्यात्?	संशयः Doubt
शब्दाप्रतिपत्तिः	अधिकरणम् Topic
सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नः	अधिकरणम् Topic
शब्दानां चाप्रतिपत्तिः प्राप्नोति	व्याख्यानम् explanation
व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामहे इति	समाधानम्
न हि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते	समाधानम्
किं तर्हि?	संशयः Doubt
व्याख्यानतश्च	समाधानम्
ननु च तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति	पूर्वपक्षः prima facie argument
न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम्- वृद्धिः, आत्, ऐच् इति	व्याख्यानम् explanation
किं तर्हि?	संशयः Doubt
उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति	समाधानम्
एवं तर्हि शब्दः	निर्णयः conclusion

Graph 2. Statistics on Tantrayukti between Sentences

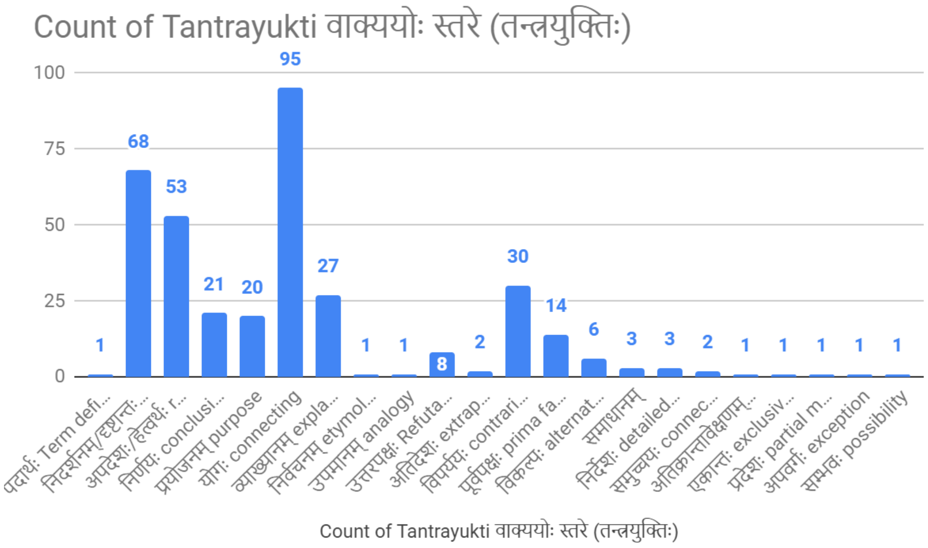

In between sentences also this pattern can be seen. These patterns make the understanding of Bhāṣya easier.

3.Interpretational Aspect - Usage of Tantrayukti as a tool which help in interpreting and understanding the insights of Bhāṣya.

Bhāṣya's feature is said thus,

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैर्वर्णानुसारिभिः।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः।

In Mahābhāṣya, Patañjali-maharshi follows a very intersting narrative interspersed with certain catch words, illustrations and reasoning from Loukika as well as Vaidika background.

His usage of words are a great help in marking Tantrayukti and in turn, we can understand the text in a specific manner.

1. When he wants raise a question(संशयः) , he begins with phrases like

किं चातः, किं च भोः, किं तर्हि, किं कारणम्, किं प्रयोजनम्, किं च कारणम्, किं निपातनम्, किं च, किं तर्ह्युच्यते, कथम्, कथं तर्हि, कथं पुनरिदम् etc.

2. When he wants to introduce the prima facie view, he begins with sentences like,

ननु च भोः कार्येष्वपि वर्तते, ननु च भवानप्यभ्यन्तरो लोके, यदि तर्हि लोक एषु प्रमाणम्, किं शास्त्रेण क्रियते? etc.

3. To explain reasons, he begins with,

कुत एतत् ?, यावता कार्येष्वपि वर्तते, तत्र कुत एतन्नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणम्, न पुनः कार्ये यः सिद्धशब्द इति|

4. When optional rules have to be given, sentences begin with अथवा, as in

अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति, अथवा युक्त एवात्र तद्धितार्थः

5. Bhāṣyakara is very fond of giving illustrations. Each concept is illustrated properly to give clear understanding. तद्यथा is the word with which he begins the illustrations.

This way, a lot of examples can be given. Through these phrases, Tantrayukti-s can be easily identified and by knowing the Lakshana of Tantrayukti, intended meaning of the sentence can be understood. Thus Tantrayukti-s help us in interpreting and understanding the sentences of Bhāṣya.

Cconclusion

Indian knowledge System is a treasure house of knowledge. To pass on knowledge from generation to generation, a well-structured ग्रन्थ-निर्माण-पद्धति should be in place. Our ancestors answer for this was Tantrayukti. Tantrayukti-s are those tools that help an author to present his ideas in the form of a systematic text. By the study of Mahābhāṣya, it can be concluded that Tantrayukti-s are definitely practiced in the composition of Bhāṣya.

For future study,

1.All the ahnikas of Mahābhāṣya can be taken up for Tantrayukti analysis.

2. Structural analysis of different texts can be done based on Tantrayukti-s.

3.Tantrayukti-s should be learnt as part of course-work, so that thesis can be written systematically.

To conclude, "Tantrayukti-s are tools that can bridge the gap between Śāstras."

संदर्भसूचिः

[1] श्लोकसङ्ख्या 183,अध्यायः 5, वेदान्तसारः

[2] Tantrayukti is explained in the 15th Adhikarana of Koutilya's ArthaŚāstra

[3] Tantrayukti is explained in the 12th chapter of Siddhisthanam in Charaka Saṃhita

[4] Tantrayukti is explained in the 65th chapter of Uttara-Tantra in Suśrutasaṃhita

[5] Tantrayukti is explained in the 6th chapter of Third Kanda

[6] अजितागम-तन्त्रावतार-पटलम् 1.115

[7] चरक-सूत्रम् 11
[8] सुश्रुत-संहिता 65/4
[9] Shamashastry 1909:459
[10] Vidyabhushana 1921:24
[11] Obberhammer 1968:600
[12] Sharma KV 2006:30

References

1. Indic Method of Thesis Construction by
   Dr M. Jayaraman
   Director, Textual Research in Yoga, INDICA
2. Tantrayukti - An ancient Indian Scientific & Theoretical Text Construction Manual by Dr. Jayaraman, Research Director, Krishnamacharya Yoga Mandiram, Chennai
3. THE LEARNING TOOLS TO ACQUIRE THE ESSENCE OF SAṂHITAS by Anitta James1, M. R. Sajjan Shetty, G. N. Kannoli INTERNATIONAL AYURVEDIC MEDICAL JOURNAL TANTRAYUKTI
4. तन्त्रयुक्ति by Vaidya Shri Pu. Hirlekar
5. The Doctrine of the Tantrayukti-s: Methodology of Theoretico-scientific Treatises in Sanskrit by Vamana Kashava Lele

*****

Prāṇā – the Life Force

***Dr. Uma M. Shankar &** Mr. Christopher Fernandes**
**Research Guide & **Research Scholar,*
SIES College, Sion, Mumbai

Abstract:

This paper explores the concept of *Prāṇā*, derived from ancient Indian martial practices, specifically the *Kshatriya's* code of ethical combat. *Prāṇā* is defined as a force in constant motion, representing life, breath, and energy. It is considered eternal and serves as the substratum of life, encompassing cosmic energy at both microcosmic and macrocosmic levels. The visibility and tracking of *Prāṇā* through Kirlian photography are discussed, emphasizing its connection to the bio-plasmic body. The paper advocates for incorporating the philosophical knowledge of these ancient arts into modern social systems to enhance physical, mental, and emotional well-being. Self-evolution is promoted through awareness and observation, breaking habituated patterns for individual development. The relevance of *Prāṇā* in human lives is highlighted, with practical benefits observed in individuals. The paper suggests that understanding and incorporating this ancient wisdom can contribute to the revival of overall well-being in human societies.

Keywords: *Prāṇā, Kshatriya's* code, Ancient Indian martial practices, Cosmic energy…

Introduction:

In today's uncertain stressful world, building immunity and developing resilience against unforeseen events has become essential. The ancient *Kshatriya's* code of ethical combat practices, endurance, and handling stress as practiced through *Vajramushti martial arts*, is a remarkable field of study and research for the same. Will looking back into our ancient ancestral past offer ways to develop resilience, vigour and strength such that human beings are better equipped to handle today's stresses and unforeseen natural events? This paper looks into these aspects

and presents a simple, practical useful explanation on *Prāṇā* culled from ancient texts based on Indian martial practices of *Vajramushti*.

In a first attempt of its kind, this explanation of *Prāṇā* has been researched by following the practices of *Kshatriya* warriors in the time of prehistory, right through proto history up to the present, where these techniques and their practices are alive in few places in the Indian subcontinent today. The long history, buried in secretive hand-down from *guru* to *shishya* follows the robust Indian oral traditions of teaching-and-learning where knowledge of combat techniques was applied in battle and for healing of warriors using *Prāṇā*. In addition to this, comparative analysis with contemporary Western and scientific understanding of the human body is undertaken to ensure contemporary relevance of this research.

Hence, furthering this path, this unique research is placed at the confluence of Western and Indian traditions by placing it in the emerging branch of applied philosophy. As per Loretta Kopelmann, "Applied" is an established technical term used to describe many new and popular areas of teaching and research in philosophy. These include 'ethical issues about business, medicine, engineering, war, nursing, bio-systems, allied health, and veterinary medicine.'[1]

Prāṇā holds continuous relevance in human lives and several remarkable benefits have been evidenced through practice as seen in individual lives. Therefore, this explanation of has applicable advantages for human societies as a whole by focusing on individual development of their innate abilities.

***Prāṇā* Defined:**

Prāṇā is a Sanskrit word derived from the syllables '*Prā'* meaning constant and *'An'* means movement (Saraswati S. N., 2009)**,** meaning a force which is in constant motion, or to breathe, to live, to go about in life. *Prāṇā* means constant motion giving power, strength, vigour, breath of life and energy, and this comes through *vāyu* or air. This constant motion starts in the womb and it ends in the death of an individual. Contrary to popular belief, *Prāṇā* is **eternal** energy and not internal energy. It is perpetual, and

already here *nasti ākrtah krtenā (Mundakopanisad I.2.12). Prāṇā* is the substratum of life. It is the collective term that refers to cosmic energy, permeating at all levels alternately referring to 'life force' both at microcosmic or macrocosmic energetic level.

Can *Prāṇā* be seen or tracked? Yes – through Kirlian photography. John White and Stanley Krippner in their book *Future Science – Life Energies and the Physics of Paranormal Phenomena*, describe Soviet scientists doing important research in bio-plasma, which states that all human beings are *Kshir Sagar* or ocean of milk. Since each of a human's billions of living cells are self-charging battery of *prāṇā*, an extremely subtle organic essence which can be readily converted into psychic energy. In heightened states of consciousness induced by an awakened *Kundalini*, the bio-plasmic body is the primary object of observation in the Kirlian photography caused by bio-plasma (White 1977, 82).

This paper maintains that understanding, re-formulating, and incorporating the philosophical knowledge of *Kshatriya Lion's skills* arts which actively used *prāṇā* to strengthen, to heal, and survive and live their lives into various contemporary social systems. It revives physical, mental and emotional states of all individuals. Self-evolution through continues and sustained practice was the best self-defense for warriors. They practiced techniques that utilized *prāṇā* to build mind, body, awareness and instinct to much above average levels. Since, during a battle a warrior would need to make many instinctive, split-second decisions from dawn (start of battle) to dusk (end of battle), especially if he is on his feet with the chaos of the battlefield around him for several hours.

This specific type of self-evolution is achieved by being aware of oneself and observing the rise and fall of action or emotion, which creates vibration and frequency, originating from the body, mind, or instinct, thereby breaking habituated patterns and motivating self-development through sustained effort. Several techniques for this were handed down from teacher to student in guarded ways in order to maintain secrecy and the advantage of surprise during battle. These were also transformed for relevance to terrain, region, temperament of student etc. every few generations. They were constantly being used, reused, repurposed for several activities beyond the battlefield. In the current context, one can

benefit from these techniques by boosting the immune system, developing mental resilience, cultivating awareness and inculcating a deep appreciation of the interconnectedness of all life since *prāṇā* runs through all living beings on earth.

Requirement for tapping into *Prāṇā*

To tap into eternal energy or *Prāṇā* one needs to have good *karma-phala* i.e. result of deeds done have to be of a certain quality. Since *karma-phala* is the product of one's action, to discard it requires effort for which *tattva-viveka* (discriminative knowledge) is required. Without it one wouldn't understand the search for understanding *prāṇā* and cultivating it or practicing with it. (Saraswati S. N., 2009).

Praṇa, ever present in the knower or the practitioner and to comprehend its true nature (*svarupa),* one requires *pramana* i.e. the right knowledge. The researcher explains that the *Jnanalakshana pratyaksa* of *Nyaya sutra*[2], leads to one-pointed focus or *Citta-ekagrata samadhana*, the path of unfolding and discovering the flow of *Prāṇā*. Without *Citta-ekagrata samadhana* or one-point focus, one cannot become a *mumuksu.* Without the tools, many try to tap into the source or focus deeply into the resource of *Prāṇā* but very few can skim the outer layer (Saraswati 2012).

Tapping into the resource of *Prāṇā* one can build siddhis or supernatural powers as mentioned in the *Yoga Sutra*, *Kaivalya Pada* book 4:1: *janma auṣadhi mantra tapaḥ samādhijāḥ siddhayaḥ.* This verse means the mystics can build *siddhi* if he/she is born in a particular sect/*gotra;* or ingesting drugs at regulated or auspicious occasions; or reciting special sounds (chanting); or physical bodily austerities; or through continuous effortless linkage of concentration to a higher force, object or person. There are eight such siddhis mentioned in the Indian Philosophy, such as *anima* – becoming smaller, *mahima* – becoming bigger, *laghima* – becoming lighter, *prapti* – travel at will, and so on…

Understanding of *Prāṇā* through *Prāṇāyāmaa*

The word *prāṇāyāmaa* is translated as breath control but it's a deeper internal process as researched through *Kshatriya* techniques is

pran+ayama or expansion of the *prāṇāyāmaa kosha*. In the *Ramayana*, there are references to the importance of controlling the mind and senses, which indirectly relate to the practice of breath control and meditation. Whereas the *Bhagavad Gita*, which is a part of the *Mahabharata*, includes teachings from Lord *Krishna* to *Arjuna* on topics like self-realization, self-discipline, and controlling the mind. These teachings are foundational to the practices of meditation and breath-work. The chunk of knowledge on breath work is presented in few seminal texts written in Sanskrit, one is the *Sangitaratnakara* by *Sarangadeva* and the other is *Siva Svarodaya Shastra*.

The *Kshatriya* skill set of breath-work, and meditative techniques were passed from India to Tibet, Nepal, and China through Buddhist or non-Buddhist traditions. One of the teachings known as *Amrtasiddhi*, or the Attainment of Immortality, was popularised by the Buddhists and by the *Nathas* sect (foremost proponents of *hatha* or 'forceful' yoga), and which stand as witnesses to a long period of multi-traditional trans-Himalayan cultural exchange[3].

The techniques and theories presented in *Amrtasiddhi* revolve around the manipulation of the energy of the subtle body, the '*prāṇāmaya kosha*,' through physical and mental exercises. The researcher explicit that breathing is a direct means of absorbing *Prāṇā* and the way the breath is set to build *prāṇic* vibration influences the entire human being. *Prāṇāyāma* is practiced to understand and control the *prāṇic* process in the body. He further states there are three types of *prāṇāyāmaa* and they are:

1. **External Breath:** This means to work or to control the breath on conscious level and denoted by the word *Praṇa+yama* where *prāṇa* translate as life force and *yama* means control or manipulation. It is also called as *bahir-anga* or external or conscious level breathing. On the conscious level, it is the manipulation of inhalation (*puraka*), hold (*sahita-kumbhaka*), exhalation (*rechaka*), and suspension (*kevala-kumbhaka*). On conscious level the *bahir-anga prāṇāyāma* techniques are used to cleanse or detox the subtle energetic channels in the body called *nadis* for free flow of *prāṇa.*
2. **Internal Breath:** This means expansion of life force or activating the *prāṇā* to higher frequency in the *prāṇāmaya kosha* through

subconscious level of breathing with the help of mind intention (Mallinson and Singleton 2017). Here the word *Praṇ+yama* where *praṇ* means life and *ayama* means vistara or expansion, meaning lengthening or expansion of *pranic* capacity. It is also called as *ābhyantara-anga* meaning internal or subconscious level of breathing. Now on the subconscious level, the breath has to move internally along the central channel of the body (known as internal breath-control, *ābhyantaraprāṇāyāma*), starting in the fourth stage of conscious breath 'the quiescent' (*supraśānta*) which is effortless, natural, and occurs by itself.

3. **Cellular Breath:** Cellular respiration is the process by which biological fuels are oxidized in the presence of an inorganic electron acceptor, such as oxygen, to drive the bulk production of adenosine triphosphate, which contains energy. In ancient Indian literature, cellular breathing is often referred to as '*antar-anga prāṇāyāmaa'*. Here the practitioner guides the vital breath from the heart to the navel and the 'mind' accompanies the vital breath. The precise meaning of holding the breath after exhalation results in *udghāta*.

Prāṇā Vayu, Udghata Explained

Prāṇā Vayu encompasses the concept of vital life force or energy and plays a crucial role in various physiological processes, including respiration and cellular metabolism. It is a fundamental concept in Indian philosophies, particularly in yoga and Ayurveda, where it is associated with the movement of breath through *vayu* and *maruts* (i.e. whirlpools), energy, and consciousness within the body.

Bhojarāja, in his eleventh-century commentary on the *Pātañjalayogaśāstra*, defines *udghāta* as 'the wind striking the head when it has been propelled upwards from its source in the navel'. Analyzing *udghāta* in *Śaiva* texts, *Vasudeva* writes: 'To summarize, *udghāta* appears to be the yogic term for the sensation of a spontaneous upward surge of vital energy brought on in the early stages of self-induced asphyxiation.' An *udghāta* (or a series of *udghātas*) can pierce the *granthis* ('Knot'; energetic knot or a blockage in the body that must be pierced using the breath) along the central channel or *Kuṇḍalinī Marg* and is thereby withdrawn from the

influence of the sense organs', with mind and breath (Mallinson 2017, 176).

Breath being pierced in the *Brahma Granthi* region, the central channel will, rise and fall, contract and expand, or move forward and backward, causing the *prāṇā* to expand in the *prāṇāmaya kosha*, simultaneously integrating with *pratyahara* and *dharana*. This recalls the 'fourth [breath]' of *Pātañjalayogaśāstra* 2.51, in which there is casting aside of external and internal objects, which in turn destroys the *karmic* 'covering of the light' (*prakāśāvaraṇa*, 2.52) and makes one fit for the practice of fixation (*dhāraṇā*, 2.53). This is achieved by *prayatna-vishesha* or special care in exhalation, so that the mind remains concentrated on the *dharaniye deshe* where *dharana* is applied.

Tapping Prāṇā through Yoga Sutra Philosophy

Prāṇā consists of vital breath, fluids, blood essence, sensation, emotions, mind, etc., coursing through the body in innumerable channels called *srotas*. They are, *Prāṇāvaha, Annavaha, Swedavaha, Purishavaha, Mutravaha, Rasavaha,* etc… Apart from these women have *Shukravaha, Artavaha* and *Stanyavaha srotas*. When *Prāṇā* is awakened, it moves in pulses through the fourteen *nadis* which are, *Alambusha, Kuhu, Vishvodhara, Sarasvati, etc;* and some gross networks of tubular vessels called *sira*, and some subtle called *dhamani;* with hundred and eight *marma* points from where *Prāṇā* enters and leaves the body. The micro-movements of *Prāṇā* can be further subdivided into smaller energetic parts which are currents or impulses called ***Vayus,* such as** *Prāṇā*, *Apana*, *Samana*, *Udana*, and *Vyana*. The five *upa-prāṇā, Naga, Kurma, Krikkara, Devadatta,* and *Dhananjaya*, are governed by the five *Vayus* and deals with reflexive actions such as, belching, hiccups, yawning, etc.

The arousal of *Kundalini* is similar to releasing energy from an atom, which is similar to the:

1. fission method – which is *prāṇāyāmaa* techniques with *bandhas*, and *mudras*
2. fusion method which is a purely meditative method and *jnana yoga* type.

Below mentioned is the fission method in standing posture (*stithprathana asan*), as mentioned in the *Yoga Sutra* Book 2:46 to 52:

1. Integrated strength to be acquired through the body's three springs (foundation - legs, torso – centerline, and sphere - arms). By relaxing, rooting and understanding the opposite forces, *pra-yatnashaithilyatma pra-yatna a-stheyah,* building elastic strength and explosive qualities in the three springs.

2. Breath should be in subconscious stage or no breath zone after the breath is in solo retention that is *kevela-kumbhaka.* Abandoning *rechaka* and *puraka,* an easy and relaxed retention of air is *prāṇāyāmaa…sa vai kevala-kumbhakah.* Slowing the breath – the venosity of blood gets increased, helps in purification of nerve impulses and stimulates the *Kundalini* to action.

3. Balance the polarity of tension and relaxation by interpreting the two opposites *Shiv* and *Shakti,* with the help of *bandhas* in a very subtle mannerism (controlling the primary pulse of life – reflexive action or *upa-prāṇā* through movement of the diaphragm), similar to contraction and expansion happening simultaneously. This is done by *sahita-kumbhaka* meaning performing exhalation and inhalation simultaneously (*arechyapurya yat kuryat sa vai sahita-kumbhakah* as mentioned in *Skanda Purana),* by stretching the fasciae tissues.

4. Maintaining this position both external and internal stillness, one stimulates impulses coming in spurts similar to pulsation. A practitioner experiences the sensation of *Kundalini Marg* being stretched to the floor of the earth, and the other end stretched towards the ceiling or heaven. When this happens, mind is ready for concentration and wisdom dawns on you, as mentioned in *Yoga Sutra,* book 2:53. Simultaneously one experiences tingles and bubbles associated with increased *prāṇic* flow, heat, and bliss. This phenomenon is an effect of the nervous system and opiate receptors. There is some indication that the tingly feeling of *prāṇā* may be associated with an increased amount of nitric oxide generated by Nitric Oxide Synthases (NOS) nerves.

5. Then this pulsation will create a cylinder of the body, as though the whole body is encompassed or protected like a shield, leading to the

inert potential of the body which can manifest in physical reality.

After awakening of *Kundalini,* there is a catatonic deathlike state called *Nirodha* meaning before the arising of ignorance and volitional impulse.' *[Dixon, Biology, p.42]*. *Nirodha* is a very high non-meditative meditative state, there is no time sense, it's a delta or meta-delta level of meditation, where heartbeat and metabolism are slow and practically cease burning very little energy, and body temperature drops below normal. It is said that *Nirodha* is a precursor to Ego Death. '*Nigredo'* in Western alchemy is the death-like withdrawal of the soul from the body (Dixon 2017, 43). While training one goes through below mentioned three stages:

1. The first stage, the body perspires,
2. The second stage, there are tremors in the body and it will shake violently,
3. Thirdly there will be a blissful feeling that is the time the *prāṇā*, has started coursing around the body.

After harnessing the power of *prāṇā*, one can be in the state of *samyama* i.e. union of *Dharana*, *Dhyana*, and *Samadhi*. The aim of *samyama* is not only to get the knowledge of the object of meditation but total control over the object, e.g. *samyama* on *nabhichakra* gives knowledge of the physical body, Y*oga Sutra* book 3:29, *samyama* on throat one becomes free from hunger and thirst, Y*oga Sutra* book 3:30, etc.

Conclusion

In today's day and age, individuals have forgotten life-giving, life-affirming, constructive breathing patterns. This is due to several factors, the saddest one being that, the basic fundamental of breathing techniques as taught by the grandparents and ancestors are taken as quackery. It's disheartening to know that today western scientific investigations are pointing out the same nuances of breathing and breath control which the ancient scriptures have already stated. These were written without constant per reviews, updates or the current atmosphere of scientific change/additions/deletions that follow scientific research. They also remain

relevant without needing any changes for so many centuries. In the current generation, since breathing properly is not taught or disregarded, the breath is governed by emotions, unhealthy lifestyles, stress, and wrong information through the undoctor media, quick fixes, which leads to mental health issues, stress and low vitality in the body.

Breath-work is intended to contain the body appropriately, and foster the body's ability to express that containment naturally by giving strength and resilience to the functional human form. When the body is tired and energy reserves run low then appropriate breathing patterns pertaining to the conditions of the environment and the concerned lifestyle of that individual can be corrected or uplifted. With *prāṇāyāma,* one moves with more agility and less effort, becoming more energetic, and by spending some time of becoming conscious of the breath, one can reduce stress and control the overexcited hormonal imbalances.

Hiranyagarbha is the source of *Prāṇā,* where *atmada* and *balada* evolves. It is the vital force, the energy behind body, mind, emotion, and spirit. It connects the *sthula-sarira (physical body)* with *suksma-sarira (subtle-body)* and the bond is *prāṇā*. To tap into its resources, one needs to do *tapas, swadhaya,* and *Ishwar pranidhana*. These trainings were the benchmark of the *Kshatriya* warriors during the *Vedic* period. Transforming in time, Buddhism maintained certain techniques for the development and maintenance of the body, mind, and spirit rather than for use in battle. Some of the skill sets of *Vajramushti* were used as tools to enhance an individual's body, mind, and spirit, which are seen in the Shaolin Temple practices, propagated by *Bodhidharma* in China.

Kshatriya training developed discipline at physical, mental, psychological, emotional, and spiritual levels, which is missing in the current scenario. It is imperative to understand that mental health simply cannot exist without physical health; since the body, mind, emotions, breath, and spirit are all deeply inter-connected and their separations only encourages compartmentalization, that hampers individual growth and fragments communities. The only pathway is going back to ancient philosophy that views a wholesome integration of mind-body-spirit triumvirate and applying that knowledge to today's situation, thus leading to a better future generation.

Bibliography:

- Dixon, Jana. (2017). *Biology of Kundalini*. Jana Dixon, USA.
- Mallinson, James and Singleton. Mark. (2017). *Roots of Yoga*. Penguin Random House, UK.
- Saraswati, Dayananda Swami. (2012). *Tattvabodhah*. Arsha Vidya Research and Publication Trust, Chennai, India.
- Saraswati, Swami, Niranjananda. (2009). *Prāṇā and Prāṇāyāma*, Yoga Publication Trust, Munger, Bihar, India.
- White, John and Krippner, Stanley. Eds. (1977). *Future Science – Life Energies and the Physics of Paranormal Phenomena*. Anchor Books, New York, USA.

[1] Kopelmann, Loretta, Dr. (1990). "What is Applied Philosophy". Journal of Medicine and Philosophy, Volume 15. Pp199-218. Retrieved from https://academic.oup.com/jmp/article-abstract/15/2/199/903612

[2]In Jnanalakshana perception, the object is not directly presented to the sense-organs, but it is revived in memory due to the past cognitions of the object and it is perceived through representation. E.g. Sandalwood smells and looks fragrance or ice feels and looks cold.

[3] For recent studies on specific encounters between Buddhists and Nathas, see Ehrhard (1994), pp. 25, 32, nn. 6–9; Templeman (1997); van der Kuijp (forthcoming), Walter (1992), and Walter (1996). On Nathas more generally see Briggs (1938), Dasgupta (1969), pp. 191–255, and most recently White (1996).

****

Kārya-kāraṇa-bhāva in the context of 'Carakasaṃhitā'

Riya Dutta

Abstract-

Philosophical and Ayurvedic theories and concepts both seem to have had influence on each other. One of the theories is 'Kārya-kāraṇa-bhāva' or 'Cause and Effect Theory'. The law of nature states that cause (Kāraṇa**)** precedes effect (Kārya**)**. Āyurveda is basically a 'Cikitsā Śāstra'. The basis of Cikitsā in Āyurveda is 'Kārya-kāraṇa-bhāva' (कार्यकारणभाव:). The knowledge of 'Kārya-kāraṇa-bhāva' helps physicians in making accurate diagnoses, identifying the causes of a disease's appearance, and suggesting treatment regimens. Due to abundance of the topic, we will see the 'Kārya-kāraṇa-bhāva' (Cause and Effect Theory) only from the point of view of *Carakasaṃhitā. Carakasaṃhitā* is a Sanskrit text on Āyurveda. In *Carakasaṃhitā,* the concept of Kārya-kāraṇa-bhāva is thoroughly explained with appropriate instances. Like outbreaks of vātādidoṣa (वातादिदोष:) arise due to consumption of mithyā āhāra (मिथ्या-आहार:). One's physical well-being is also a result of following health-related guidelines. Sāṃkhya Darśana and *Carakasaṃhitā* both follow the Satkāryavāda. Satkāryavāda means that before the production, the effect already exists in the cause in an unmanifested form. This theory proves that satkārya (सत्कार्यम्) can only be produced from satkāraṇa (सत्कारणम्). Through this research paper, we will see further via many examples that *Carakasaṃhitā* adheres to Satkāryavāda.

Keywords-

Kārya-kāraṇa-bhāva, Nidāna, Samavāyi kāraṇa, Asamavāyi kāraṇa, Nimitta kāraṇa, and Satkāryavāda etc.

Introduction-

Just as in philosophy, the concept of Kārya-Kāraṇa-bhāva (causality) is important; in the same way, in Āyurveda, the principle of

causation has also been considered important. Without a cause (Kāraṇa), there is no effect (Kārya), Cause is the origin of effect; this is the law of nature. Āyurveda is a natural and holistic approach to physical and mental health. The term 'Āyurveda' is derived from the two Sanskrit words Āyuḥ (life) and Veda (science or knowledge). Thus, Āyurveda means knowledge of life. *Carakasaṃhitā* is a Sanskrit text on Āyurveda. Agniveśa, one of the disciples of Punarvasu Ātreya, wrote a treatise, namely *Agniveśatantra*. This tantra was reorganized and redefined by Caraka and Dṛḍhabala. Later on, the tantra was named accordingly to Caraka, i.e., *Carakasaṃhitā*. Āyurveda helps a healthy individual stay that way and aids in disease-free living. Those reasons that cause diseases are called Hetu (हेतु:) or Nidāna (निदानम्) in *Carakasaṃhitā*. It is not possible for diseases to arise due to the absence of Nidāna. The destruction of the disease or the mitigation of the disease is also an action that arises from the consumption of reason in the form of medicine. The health of the human body is also something that arises from following health-related rules or consuming proper medicine. In this way, several specific bhāvas in *Carakasaṃhitā*, anticipate the cause and effect (principle).

Kāraṇa (cause) and its three types –

That particular bhāva, in the absence of which the creation of an action is not possible, is called kāraṇa (cause). Different philosophers have presented the form of kāraṇa (cause) from their own point of view, which is as follows-

"कार्यनियतपूर्ववृत्ति कारणम्"[1] (It is mentioned in *Tarkasaṃgraha*)

Means, there is a cause that imperatively existed before the action.

"अनन्यथासिद्धनियतपूर्वभावित्वं कारणत्वम्"[2] (It is mentioned in *Tarkabhāṣā*)

Means, the cause is that which disproves the contrary, is determined (sure), and occurs prior to the effect.

"अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववृत्तिता।

कारणत्वं भवेत्तस्य त्रैविध्यं परिकीर्तितम्॥"[3]

(It is mentioned in *Bhāṣāpariccheda*)

The author of *Bhāṣāpariccheda* and *Tarkabhāṣā* depicted the cause in the same way. Cause has been said to be of three types. The three types are samavāyi kāraṇa, asamavāyi kāraṇa and nimitta kāraṇa.

Samavāyi kāraṇa (समवायिकारणम्) - Samavāyi kāraṇa is also called upādāna kāraṇa (उपादानकारणम्). The following definition and example of samavāyi kāraṇa have been propounded in the *Tarkasaṃgraha*-

"यत् समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत् समवायिकारणम्, यथा तन्तव: पटस्य"[4]

The substance with whose co-ordinate relationship the work is generated is called the samavāyi kāraṇa. The samavāyi kāraṇa exists collectively in the effect it has produced. Just as thread or fiber is the cause of cloth.

Asamavāyi kāraṇa (असमवायिकारणम्) - Asamavāyi kāraṇa is a combination of samavāyi kāraṇa and kārya, without which the origin of the action is not possible. The following definition of asamavāyi kāraṇa have been propounded in the *Tarkasaṃgraha*-

"कार्येण कारणेन वा सह एकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति यत् कारणं तदसमवायिकारणम्"[5]

A cause (kāraṇa) which, though not itself a co-operative cause (samavāyi kāraṇa), is intimately connected with the effect or co-operative cause in such a way that the action is produced only when combined with it. The connection between fibers is the asamavāyi kāraṇa of cloth.

Nimitta kāraṇa (निमित्तकारणम्) - This nimitta kāraṇa is different from the above mentioned two kāraṇas. The following definition and example of nimitta kāraṇa have been propounded in the *Tarkasaṃgraha*-

"तदुभयभिन्नं कारणं निमित्तकारणम्। यथा तुरीवेमादिकं पटस्य।"[6]

Nimitta kāraṇa helps in the origin of the work. The work-producing doer also comes under the nimitta kāraṇa.

Kārya-

Kārya (effect) is the consequence of the kāraṇa (cause). The following definition of kārya have been depicted in the *Tarkabhāṣā*-

"अनन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावित्वं कार्यत्वम्"[7]

Means, the contrary is disproved by the result, which is predetermined and follows the cause.

Kārya-kāraṇa-bhāva in 'Carakasaṃhitā'-

In *Carakasaṃhitā*, there is special importance of Kārya-kāraṇa-bhāva. The origin of various diseases, destruction of diseases, health improvements, etc. are many things that are based only on Kārya-kāraṇa-bhāva. Just as for other kārya (action) of the world, these above mentioned three types of kāraṇas are expected, in the same way, these three types of kāraṇas are expected for the origin of various diseases. Because disease is also a kārya and no kārya arises without a kāraṇa. In the origin of the disease, doṣa-vaiṣamya (दोषवैषम्यम्) is the samavāyi kāraṇa, bāhya-āhāra (बाह्य-आहार:), vihāra (विहार:), etc. are the asamavāyi kāraṇa and the connection of vikṛta doṣa (विकृतदोष:) and substance (द्रव्यम्) is the nimitta kāraṇa.

In *Carakasaṃhitā,* causative cause of a disease is called 'nidāna' or 'hetu'. In this context, it is said in *Carakasaṃhitā-*

"तत्र निदानं कारणमित्युक्तमग्रे"[8]

The derivation of the word 'nidāna' is- 'निदीयते (निर्दिश्यते) व्याधि: अनेन इति, निदानम्'. And the derivation of the word 'hetu' is- 'हिनोति (व्याप्नोति) कार्यम्'.

Medicine is the reason or purpose for carrying out the labor of destroying sickness, although maintaining health is likewise a task for which healthy nature or Sadvṛtta (सद्वृत्तम्) serves as the justification.

The following two most important theories have been accepted by the philosophers to express the above-mentioned cause and effect theory– Satkāryavāda (सत्कार्यवाद:) and Asatkāryavāda (असत्कार्यवाद:). Though these two principles are completely different and opposite to each other. According to Satkāryavāda, there is no distinction (भेद:) between cause and effect. The distinction reflected in effect and cause is only practical (व्यवहारिकम्). In fact there is no difference from the elemental point of view (तात्त्विकम्). Satkāryavāda has been accepted by Sāṃkhya Darśana (सांख्यदर्शनम्). According to Asatkāryavāda, there is distinction

between cause and effect. Before the origin of any affect, its existence does not rest in the cause. Asatkāryavāda has been accepted by Nyāya Darśana (न्यायदर्शनम्). Satkāryavāda and Asatkāryavāda, out of these two, *Carakasaṃhitā* believes in Satkāryavāda. In the absence of Satkāryavāda, the main motive (healthy person be more healthy and helps one be devoid of any diseases) of Āyurveda would not be achieved. Through this research paper, we will see further how Satkāryavāda is considered in *Carakasaṃhitā*.

Satkāryavāda-

According to Sāṃkhya Darśana, the effect that is generated must exist in an unmanifested form (अव्यक्तरूपम्) in its cause before its existence. If the unmanifested existence of the arising work does not exist in its cause, then the origin of the work is not possible from it. Just as butter is present in milk, but being unmanifest, it is not visible. Sāṃkhya Darśana has given the following reasons and tips in rendering the above principle –

"असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात्।

शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम्॥"[9]

Asadakaraṇāt (असदकरणात्) - The origin of the thing which does not exist is never possible. Asatkārya cannot originate from satkāraṇa. The essence of the effect that arises already exists in the productive essence of the cause. Because the effect is generated by the cause only when the effect exists. Like, it is not possible to generate water from stone. Because the existence of effect in the form of water does not exist in the form of cause.

Upādānagrahaṇāt (उपादानग्रहणात्) – Upādāna (equipment) refers to imperative cause. Whatever the equipment (constant cause) of the work, that work is generated due to that particular cause. Satkāraṇa (सत्कारणम्) is the origin of satkārya (सत्कार्यम्). Fibers are the materials of clothing.

Sarvasambhavābhāvāt (सर्वसम्भवाभावात्) – All work cannot be produced by all causes. Therefore, the existence of the work arises for that reason and not for any other reason. Oil can only be extracted from oilseeds, not from soil or stone. Curd can be set only from milk, not from any other liquid.

Śaktasya śakyakaraṇāt (शक्तस्य शक्यकरणात्)- The cause which has the power or ability to produce the effect, that cause can only produce the effect. Therefore, a possible action is generated only by a powerful cause.

kāraṇabhāvāt (कारणभावात्) - The effect exists in its causality before it is produced. Just as the tree that is born remains unmanifested in the form of seed due to its cause.

Basically there is no fundamental difference between effect and cause. Both are integral, there is only stage difference between the two. Effect and cause are two states of the same substance.

Significance of Satkāryavāda in *Carakasaṃhitā* -

There is abundant use of Satkāryavāda in *Carakasaṃhitā*. Caraka says that everyone should try to avoid diseases by following a healthy lifestyle. In this context, it is said in *Carakasaṃhitā*-

“अजातानामनुत्पत्तौ जातानां विनिवृत्तये।
रोगाणां यो विधिर्दृष्ट: सुखार्थी तं समाचरेत्॥”[10]

Means, diseases which have not arisen so far may not arise in the future and those who have arisen should practice the method which has been prescribed for their peace.

Many measures have been prescribed for the maintenance of health, and their violation has also been described as ill-health and unhappiness. Caraka has depicted that-

“तदात्वसुखसंज्ञेषु भावेष्वज्ञोऽनुरज्यते।
रज्यते न तु विज्ञाता विज्ञाने ह्यमलीकृते॥”[11]

Charaka has given an example regarding the attainment of rebirth that womb is originated from the community of ṣaḍdhātu (षड्धातु:). Action takes place by the combination of Kartā (कर्ता) and Karaṇa (कारणम्). Without a seed, there is no production of a seedling. The fundamental rule is that one sprout cannot grow from another seed. The following context have been propounded in *Carakasaṃhitā* -

“षड्धातुसमुदयाद् गर्भजन्म, कर्तृकरणसंयोगात् क्रिया; कृतस्य कर्मण: फलं नाकृतस्य, नाङ्कुरोत्पत्तिरबीजात्; कर्मसदृशं फलं नान्यस्माद् बीजादन्यस्योत्पत्ति:”.[12]

Conclusion -

Similar to how Kārya-Kāraṇa-bhāva (causality) is significant in philosophy, the concept of causation has also been seen as significant in Āyurveda. Through this research, it is proved that Asatkāryavāda is not considered in *Carakasaṃhitā*. With the help of many examples, we have seen that *Carakasaṃhitā* believes in Satkāryavāda. In the absence of Satkāryavāda, the main motive (healthy person be more healthy and helps one be devoid of any diseases) of Āyurveda would not be achieved.

Bibliography-

1. Agniveśa, (2021) *Carakasaṃhitā (VOL.I),* Interpreter: Brahmānanda Tripāthī, Varanasi: Chaukhamba Surbharati Prakashan.
2. Agniveśa, (2023) *Carakasaṃhitā,* Editor: Jādavji Trikamji, Varanasi: Chaukhambha Surbharati Prakashan.
3. Annaṃbhatta, (2013) *Tarkasaṃgraha,* Editor: Nirañjanasvarūp, Kolkata: Sanskrit Book Depot.
4. Gautama, (2014) *Nyāyadarśana*, Editor: Phaṇibhūṣaṇa Tarkavāgīśa, Kolkata: Sanskrit Book Depot.
5. Īsvarakṛṣṇa, (2017) *Sāṃkhyakārikā*, Editor: Viṣṇu Prasāda Śarmā, Varanasi: Chaukhambha Sanskrit Series Office.
6. Miśra Keśava, (2005) *Tarkabhāṣā*, Editor: Śarbāṇī Gaṅgulī, Kolkata: Sanskrit Pustak Bhandar.
7. Nyāyapañcānana Visvanātha, (2016) *Bhāṣāpariccheda*, Editor: Pañcānana Bhattācārya, Kolkata: Mahabodhi Book Agency.
8. Śarmā Priyavrata, (1994) *Āyurvedadarśanam*, Varanasi: Chaukhambha Viswabharati.

---

[1] *Tarkasaṃgraha* – 38 (pp -71)
[2] *Tarkabhāṣā* – 8 (pp- 3)
[3] *Bhāṣāpariccheda* - kāraṇaparīkṣā- 16 (pp – 44)
[4] *Tarkasaṃgraha*- 40 (pp – 73)
[5] *Tarkasaṃgraha* – 40 (pp – 73)
[6] *Tarkasaṃgraha* – 40 (pp – 73)
[7] *Tarkabhāṣā* – 8 (pp -3)
[8] *Carakasaṃhitā* – Nidānasthāna -1/7
[9] *Sāṃkhyakārikā*- 9
[10] *Carakasaṃhitā* – Sūtrasthāna – 28/34
[11] *Carakasaṃhitā* – Sūtrasthāna- 28/40
[12] *Carakasaṃhitā* – Sūtrasthāna – 11/32

****

Exploring Classical Methods of Research in Ayurveda: An Insight into Pratyakshadi Pramana

Vishesh Kumar Singh
Dr. Shashirekha H.K.

Abstract:

The study method of *Ayurveda*, a traditional medical system of ancient India has a rich history which was executed on the hypothesis of *Pratyakshadi Pramana*. They are Direct Perception, Inference, Scriptural, and Analytical Inference with *Yukti*. The relevance of these concepts in today's research is also explored in the study along with the role they play in the search for truth and reality in *Ayurveda*. Exploring *Ayurveda*'s scientific aspects and various approaches to understanding health and disease, this research focuses on the *Pratyakshadi Pramana*. The findings have revealed the importance of integrating Indian traditional wisdom with a contemporary scientific approach for developing a comprehensive plan to boost *Ayurveda*.

Keywords: *Ayurveda*, *Pratyakshadi Pramana*, *Pratyaksha*, *Anuman*a, *Aptopadesha*, *Yukti*, Research Methodology

Introduction:

Ayurveda is the traditional Indian medical system that had its roots thousands of years back. Even its principles and practices are engraved from the theory known as *Pratyakshadi Pramana* which is the complete system to get the knowledge and make understanding about the nature. The *Pratyakshadi Pramana* includes *Pratyaksha*, *Anuman*a, *Aptopadesha*, and *Yukti* the ways of knowing in the conditioned world.

This is a method termed in *Ayurveda* as *Pratyaksha* or a form of perception or observation in its truest sense. It directly employs different sense organs to perceive and comprehend occurrences without any interferences. Through Vision, Hearing, Olfaction, Tactile Sense, and Gustatory Perception (except for clinical purposes), the Ayurvedic therapist collects clinical and pharmacological information regarding patients and drugs (*Charaka Samhita, Sutra Sthana*, 11/20).

Another important concept in *Ayurveda*, *Anuman*a is also used to extrapolate facts and conclusions based on observed causal relationships and associations. This method is useful in the examination of past and present as well as future and the application of various events and causes and effects (*Charaka Samhita, Sutra Sthana* 11/21).

Aptopadesha or verbal instruction remains an authoritative source of information for *Ayurveda*. These texts include *Charaka Samhita, Sushruta Samhita,* and other ancient Ayurvedic texts which are chief epics or repositories of knowledge and experience of ancient sages and scholars in *Ayurveda*.

Yukti is another important aspect of *Pratyakshadi Pramana,* which is related to logical reasoning. It involves the assessment and synthesis of different factors in an attempt to make sound decisions. *Yukti* is especially useful when many signs are related to The Pathogenesis, the symptoms are ambiguous, or the number of therapeutic measures is very limited (*Charaka Samhita, Vimana Sthana* 8/18).

The employment of the classical methods of research in *Ayurveda* has been identified as one of the major objectives of this study, with a specific focus on the *Pratyakshadi Pramana* and its parts. In this case, the research aims at revealing the scientific rationale behind *Ayurveda* as a system of health, as well as exploring the principles and options for the use of these methods in the treatment of certain diseases.

Material and Methods:

In the present study, an exploratory research design has been adopted and the research instruments and collected data include a bibliographic analysis of the primary classical *Ayurveda* texts, the *Charaka Samhita* and the *Sushruta Samhita* and other standard *Ayurveda* literature review. The paper aims to provide an analysis and critique of *Pratyakshadi Pramana* relying on scripts concerning conventional means and interpretation.

The research process involved the following steps: The research process involved the following steps:

1. The identification of sources Some attempts have been made to compile a list of recognized pursuits of classical *Ayurveda,* which included references to the *Pratyakshadi Pramana* and research methodologies used by Ayurvedic scholars.

2. Close reading and synthesis of the chosen texts, with attention to the treatment of *Pratyaksha*, *Anumana*, *Aptopadesha*, and *Yukti*, as well as invitations for further reflection on their implications.

3. Here, the author of the website first discusses the parts of the *Pratyakshadi Pramana* and then elucidates their functions and the relations between them in the context of seeking knowledge.

4. Discussion of the affordances of these methods for modern *Ayurveda* studies based on the review of the most recent Body of Ayurvedic literature and cases.

5. In this case, a strength drawn from the integration of the *Pratyakshadi Pramana* with modern scientific research methodologies is that of enabling new and exciting scientific discoveries to be made due to a richer information pool. Results

Result and Discussion

The information emerging from this work, various aspects of *Pratyakshadi Pramana* have been revealed concerning its importance in Ayurvedic investigation. In the Indian epistemological classification known as '*Pramana*', *Pratyaksha* is distinguished as the leading source of knowledge, which is accomplished by employing the different organs of sense perception to see and comprehend the object. In line with the *Charaka Samhita,* a physician may use all the body extremities save for the tongue when carrying out diagnostic procedures on a patient. a. This entails listening to sounds like heart and respiratory sounds, inspecting body complexion, odor such as abnormal smells, feeling with hands such as touching, and testing reflexes (*Charaka Samhita, Vimana Sthana*, 4/7).

Inference in the context of the Nyaya system of Indian philosophy is the ability to reach a conclusion from premises and facts using reasoning. This way one can learn about present, past, and future events, analyze cause and effect, and draw useful conclusions. For instance, through seeing smoke, we can know there is fire (knowledge of the present); with the visualization of a newborn, we can know there has been sexual intercourse (knowledge of the past); and by seeing the seed, one can state there would be the plant that grows from it (knowledge of the future) (*Charaka Samhita, Vimana Sthana* 4/8).

Aptopadesha, or 'authoritative texts', provide the base of ayurvedic knowledge which gives descriptions of life, health, diseases, and health and

their handling. These texts include *Charaka Samhita* and *Sushruta Samhita*, compiled by the great scholars and sages of the *Ayurveda* and the knowledge derived from these texts is critical to research work in *the Ayurveda* field (*Charaka Samhita, Sutra Sthana*, 11/25).

Yukti is a significant concept in *Ayurveda* when it comes to approaching different conditions, especially when the situation is multifaceted, signs are ambiguous, or options for treatment are not very wide. It is done by analyzing and interpreting different aspects based on Aptapadesha or reference text, experience, observation, and inference to enable the determination of efficacious management plans.

Conclusion:

It highlights that scientific temper and integrated approach are inherent in the research methodologies that guide Ayurvedic science. Even in the domain of health and healing the multi-dimensions of *Pratyakshadi Pramana* provide a cogent framework to understand the complex interaction between the realities categorized as *Dravya*, *Guna*, and *Karma*. Through the combination of Sensing, Inferring, knowing, Reading, and Cognizing, *Ayurveda* provides for the related structure and means of knowledge collection and verification.

The conclusion therefore draws attention to the significance of the contributions made by the *Pratyakshadi Pramana* in contemporary ayurvedic studies while stressing the need for future work towards the continuation of this wealth. This brings to light how traditional concepts are amalgamated with the new concept of modern scientific research, a blend of traditional and scientific learning approaches a harmonious union of Ancient Practices and modern theory.

Additionally, the study indicates that the *Pratyakshadi Pramana* can be useful in carrying out research in several domains of *Ayurveda*: concerning pharmacognosy, formulation, identification and development of treatment regimens, understanding the local-global integration of human and other life forms, and more.

However, the action of these classical methods is sphered not without the limitations and obstacles that occur in the process of their application in the contemporary scientific context. A number of the components are inherently rather subjective, including direct observation of the behaviors and the degree of logical reasoning involved therefore, it is important to

ensure the results of assessment of each component are scientifically sound and accurate as far as possible.

In the end, this research endeavor may be placed in the larger context of continued knowledge in the methodology of Ayurvedic research and ensures that the civilization's sophisticated tradition in the health care system continues to be documented and perpetuated for the benefit of future generations. The goal of Ayurvedic research is to integrate time-tested knowledge with the newest findings in modern world science and thereby make a contribution to the development of genuine precise and successful methods of further advancement of the vast field of holistic, integrative, and personalized courses of healing.

References:

1. *Agnivesha, Charaka, & Dridhabala*. (1962). *Charaka Samhita* (P.K. Pandey, Ed., S.N.Shastri, R.D. Shastri, G N. Chaturvedi, Y.Upadhyaya, G.S. Pandey, & B.Gupta, Trans.). Varanasi, India: Chowkhamba Vidya Bhawan., pg.no.217-219.
2. *Agnivesha, Charaka, & Dridhabala*. (1962). *Charaka Samhita* (P.K. Pandey, Ed., S.N.Shastri, R.D. Shastri, G N. Chaturvedi, Y.Upadhyaya, G.S. Pandey, & B.Gupta, Trans.). Varanasi, India: Chowkhamba Vidya Bhawan., pg.no.219-220.
3. *Agnivesha, Charaka, & Dridhabala*. (1962). *Charaka Samhita* (P.K. Pandey, Ed., S.N.Shastri, R.D. Shastri, G N. Chaturvedi, Y.Upadhyaya, G.S. Pandey, & B.Gupta, Trans.). Varanasi, India: Chowkhamba Vidya Bhawan., pg.no.744-745.
4. *Agnivesha, Charaka, & Dridhabala*. (1962). *Charaka Samhita* (P.K. Pandey, Ed., S.N.Shastri, R.D. Shastri, G N. Chaturvedi, Y.Upadhyaya, G.S. Pandey, & B.Gupta, Trans.). Varanasi, India: Chowkhamba Vidya Bhawan., pg.no.632.
5. *Agnivesha, Charaka, & Dridhabala*. (1962). *Charaka Samhita* (P.K. Pandey, Ed., S.N.Shastri, R.D. Shastri, G N. Chaturvedi, Y.Upadhyaya, G.S. Pandey, & B.Gupta, Trans.). Varanasi, India: Chowkhamba Vidya Bhawan., pg.no.633.
6. *Agnivesha, Charaka, & Dridhabala*. (1962). *Charaka Samhita* (P.K. Pandey, Ed., S.N.Shastri, R.D. Shastri, G N. Chaturvedi, Y.Upadhyaya, G.S. Pandey, & B.Gupta, Trans.). Varanasi, India: Chowkhamba Vidya Bhawan., pg.no.221-222

* * * *

Critical evaluation of Saṅgīta-sāroddhāraḥ and Saṅgītopaniṣat-sāroddhāraḥ

SHWETA JEJURKAR,
Head, Department of Sanskrit, Pali & Prakrit
Faculty of Arts, The Maharaja Sayajirao University of Baroda,
Coordinator, Center for Spoken Sanskrit, MSU
Coordinator, SKSD Jain Academy, MSU

Abstract:

Keywords: Saṅgīta-sāroddhāraḥ; Saṅgītopaniṣat-sāroddhāraḥ

Saṅgīta-sāroddhāraḥ of Kīkarāja is a rare unpublished manuscript in Sanskrit on the subject of Indian Music, preserved in the Government Manuscript Library at the Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune. The Manuscript contains 16 folios (a and b) i.e. 32 pages in all. Saṅgītopaniṣat-sāroddhāraḥ of Vācanācārya Sudhākalaśa (a Jain monk) is a work on Indian Music and Dancing written in Sanskrit and edited by Umakant Shah and published in 1961 under the Gaekwad Oriental Series of the Oriental Institute of the Maharaja Sayajirao University of Baroda. The main confusion regarding these two texts is created because Umakant Shah, refers to both these texts as the same. It is possible that he must have traced these texts which are unavailable to us now, for one or the other reason. After studying the contents of both these texts available to me, it is evident that both these texts are different and do not bear whatsoever resemblance to each other. This Paper will focus on the concepts of Indian Music and dancing elaborated upon in these Sanskrit texts on music, out of which one is published and other is yet to be published. It will also point out the relevance and difference for such a confusion of text names as to whether they are one or whether there are other such texts in Sanskrit written on music bearing the same name. It will critically evaluate their significance and contribution to both the fields of literature – Sanskrit as well as Indian Music.

Introduction:

Music is the soul of life. Performers, artists and connoisseurs of music have contributed in their own way to Indian Music in general. Sanskrit is a field not new to music. There is a deep relation of Sanskrit and Sanskritists with music. There are several Sanskrit scholars who are performers, artists or connoisseurs of music. *Chanda* or Rhyme cannot be separated from music. Creative writers in Sanskrit write their poetry in different metres may it be *Akṣara Chanda* (based on syllables) or *Mātrā Chanda* (based on short and long vowels) or even sometimes *Achāndas* i.e. free from metres. Then also the poetry does not leave rhyme. This is new evolving field in modern Sanskrit literature. In every form of literature, we find inherent 'Music'. In a way, Sanskrit writings and music seem to be inseparable. Several poetries in Sanskrit are sung even today may it be devotional or social viz. Saundaryalaharī of Śaṅkarācārya (8th century A.D.), Gītagovinda of Jayadeva (11th Century A.D.), *Laharī-kāvyas* of Jagannātha (16th Century A.D.), or even songs found in musical dramas or songs composed in *Rāgas* in Sanskrit dramas even today for e.g. dramas as found in Saṁyogītā Svayaṁvaram of Mulashankar Yagnik of 19th century or Parīkṣinnāṭakacakram of Ogety Parikshit Sharma of 20th century, so on and so forth. There are even *Hāykus, Garbās, Gazals, Kavvālis*, children songs and Fishermen songs apart from devotional songs written in Sanskrit today. Thus modern forms of music not known to the earlier composers have come in vogue, which shows the popularity, interest and demand for it amongst the people. May it be to revive or enliven Sanskrit, but the way is interesting i.e. through Music. Here an independent discipline is saving another independent discipline, which shows their mutual dependence. This also makes the local and folk forms popular amongst masses and with the onslaught of media and internet now-a-days, it is like the whole world has come near. Sanskrit scholars have played their role, are playing and will always have a role to play as far as their contribution to music is concerned.

The present paper deals with two texts written in Sanskrit based on music namely 1. Saṅgīta-sāroddhāraḥ and 2. Saṅgītopaniṣat-sāroddhāraḥ.

Saṅgīta-sāroddhāraḥ of Kīkarāja is a rare unpublished manuscript in Sanskrit on the subject of Indian Music, preserved in the Government Manuscript Library at the Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune. The Manuscript contains 16 folios (a and b) i.e. 32 pages in all.

Saṅgītopaniṣat-sāroddhāraḥ of Vācanācārya Sudhākalaśa (a Jain monk) is a work on Indian Music and Dancing written in Sanskrit and edited by Umakant Shah and published under the Gaekwad Oriental Series of the Oriental Institute of the Maharaja Sayajirao University of Baroda.

The main confusion regarding these two texts is created because Umakant Shah, refers to both these texts as same.
There is one more work titled Saṅgīta-sāroddhāraḥ by one Haribhaṭṭa as described in the Bikaner Catalogue p. 527, Manuscript no. 1123. This is also referred to in the Oppert's catalogue and Burnell's Tanjore Catalogue. The work begins thus:

भरतादिमतं सर्वमालोक्यातिप्रयत्नतः ।
श्रीमता हरिभट्टेन सज्जनानन्दहेतुना ।
प्रचरद्रूपसङ्गीतसारोद्धारो विधीयते ।

This work is available in the Madras Manuscripts Library also. The text of this work is virtually the same as that of Dāmodara's Saṅgīta-darpaṇa. Perhaps Dāmodara is another name of Haribhaṭṭa, or perhaps Haribhaṭṭa is a mistaken name for Hari-bhakta, or perhaps an author named Haribhaṭṭa made his own version of Dāmodara's work. The last interpretation seems to be more appropriate. The Tanjore Sarasvati Mahal edition of Saṅgīta-darpaṇa presents this text.

The catalogue of Manuscripts of the N.W.Provinces (612) describes the work as Haribhaṭṭa's Saṅgīta-darpaṇa. The catalogue describes it as a work on meters. The Saṅgīta-darpaṇa of Dāmodara does not contain a separate section on *Dhruvas* but Haribhaṭṭa's version referred to in some Manuscripts as Saṅgīta-sāroddhāraḥ which perhaps contain a treatment on *Dhruvas*. The Tanjore manuscript of Haribhaṭṭa's Saṅgīta-darpaṇa contains seven chapters, the last dealing with dance. The Madras manuscript has a Telugu *Tīkā* appended to it.

About Kīkarāja:

The author of Saṅgīta-sāroddhāraḥ, Kīkarāja is a learned versatile scholar belonging to Kapola-*Vaṁśa*, as stated in the colophon of every *prakaraṇa*:

"इति श्रीमत्कपोलवंशावतंस-साधु-श्रीसज्जनात्मज-सकलविद्याविशारद-महनीयचरितमहाशय-श्रीशारदानन्दन-कीकराजविरचिते संगीतसारोद्धारे स्वरप्रकरणं प्रथमम् ।"

As evinced from the above colophon, his parents were Śrī Sajjana and Śrīmatī Sāradā.

Date of Saṅgīta-Sāroddhāraḥ:

The author, Kīkarāja does not leave for us any evidence in his work or even in the colophon to every *prakaraṇa*, to find out the date of this work, as is the practice of many writers of Sanskrit literature. But as Kīkarāja refers to Śārṅgadeva (of 13th Century), it is crystal clear that the author of Saṅgīta-ratnākara lived after 13th century A.D.

Description of the manuscript of Saṅgīta-sāroddhāraḥ:

Saṅgīta-sāroddhāraḥ of Kīkarāja is a rare manuscript on Indian music. This text (Ms.) written by Kīkarāja is unpublished so far.

Manuscript	:	Accession No. 828, Mss. Library, BORI, Poona
Material	:	Paper
Extent	:	16 Folios (complete)
Language	:	Sanskrit
Script	:	Devanāgarī; (Scribe-Lakṣmīnārāyaṇa Gauḍa)
Subject	:	Saṅgīta- Śāstra (Indian Music)
Number of lines on each side of folio	:	15 lines
Number of letters in each line	:	40-50 letters in each line
Granthas	:	518 verses (total)
Condition	:	Good

Remarks:

The manuscript begins on folio 1a and ends on folio 16a.

It begins with 'श्रीगणेशाय नमः' i.e. with salutation to Lord Ganeśa and ends with "इतिश्रीमत्कपोलवंशावतंस-साधुश्रीसज्जनात्मज-सकलविद्याविशारद-महनीयचरितमहाशय-श्रीशारदानन्दन-कीकराज-विरचिते संगीतसारोद्धारे नृत्यप्रकरणं सप्तमं समाप्तम्। शुभं भवतु। कल्याणमस्तु लिप्यकृतं लिछमिनारायणगौड।"
The manuscript bears the numerical figures only on every 'a' page on the top at left margin and at right bottom margin.

There are very few marginal notes or scribal errors.

The manuscript in totality has 518 verses except for the different titles given to the various topics therein which are in prose.

No vertical bars are shown to mark the completion of the verse, instead the number of the verse is mentioned.

The author has skipped number 30 while numbering the verses in prakarana-4.

Contents of Saṅgīta-Sāroddhāraḥ:

The author Kīkarāja begins his work with the auspicious i.e. maṅgala verse glorifying God Kṛṣṇa(Govinda), who is obtained by the good deeds of many births. The present text consists of seven chapters dealing with *Svara, Rāga, Prakīrṇa, Gīta, Vādya, Tāla* and *Nṛtyaprakaraṇa*s respectively, which contain 44, 25, 37, 170, 14, 58 and 170 verses respectively. The work totally consists of 518 verses. As it is observed, it deals with almost all the aspects of Indian music in seven chapters.

In the first *prakaraṇa*, Kīkarāja begins with the definition of '*Saṅgita'* and '*Svara'* and then discusses about their origin. He further gives information about three scales. He discusses about the formation of *Mūrchanā, Grāma* and four types of *Varṇas*.

In the second *Prakaraṇa* i.e. *Rāga Prakaraṇa*, he discusses at length the five *Grāma Rāgas*, 15 *Janaka Rāgas* and 20 *Vibhāṣās* along with 8 *Rāgāṅgas*, 3 *Upāṅgas* and 12 *Kriyāṅgas*.

In the third *Prakīrṇa prakaraṇa*, he enumerates the concepts useful for singing, one of which is *Gamaka*. He mentions 15 types of *Gamakas*. He discusses the merits and demerits of singers, 25 faults, six good qualities of *Vṛnda* etc. in this chapter.

The fourth chapter i.e. *Gīta Prakaraṇa* begins with the definition of '*Gīta'*. He discusses four parts of *Gīta*, eight kinds of *Lambhaka, Svara-Nyāsa*, types of *Svaras*, different *Rasas* and *Tālas*, *Prabandhas* and *Rasa-doṣas*.

The fifth *Prakaraṇa* i.e. *Vādya Prakaraṇa* discusses in details about the four types of instruments.

The sixth *Prakaraṇa* i.e. *Tāla Prakaraṇa* describes *Tāla* to be of two types. He describes different *Tālas*, bolas of *Tālas* used in *Nṛtya* etc.

The seventh *Nṛtya Prakaraṇa* puts forth the difference between *Nāṭya, Nṛtya* and *Nṛtta*. He discusses about dances such as *Tāṇḍava, Lāsya* etc. and the position of the body in various dances.

I shall deal with each chapter in brief here.

Svara-Prakaraṇa:

Kīkarāja begins with the definition of *Saṅgita* in the eighth verse of his first p*rakaraṇa* viz. *Svara- prakaraṇa*. He refers to the famous definition of *Saṅgita* as given in the Saṅgita -ratnākara of Śārṅgadeva: गीतं वाद्यं नर्तनं च त्रयं संगीतम् उच्यते । १.८ ।।

He then defines *Svara* as that which are placed at different intervals of *Śruti* and gives pleasure:

श्रुत्यनन्तरभावित्वं यस्यानुरणनात्मनः ।
स्निग्धस्य रजकस्यासौ स्वर इत्यभिधीयते ।।

Further he gives the names of seven notes *Sa, Re, Ga, Ma, Pa, Dha, Ni* as *Ṣadu, Riṣabha, Gandhāra, Madhyama, Pañcama, Dhaivata* and *Niṣāda*.

He further gives information regarding the three scales i.e. *Saptakas – Mandra, Madhya* and *Tāra*. He calls *Mandra Saptaka* as *Mantra* (I.12).

Kīkarāja then proceeds to tell about the origin of the seven notes:

Ṣaḍja – Peacock, *Ṛṣabha – Cātaka*, *Gandhāra – Chāga*, *Madhyama – Krauñca*, *Pañcama* – Cuckoo, *Dhaivata* – Frog, *Niṣāda* – Elephant (Nasal tone).

Kīkarāja perhaps follows this concept of origin of *svaras* as stated by Śārṅgadeva (13th century) in his Saṅgita -ratnākara (I.3.48).

मयूरचातकच्छागक्रौञ्चकोकिलदर्दुराः ।
गजश्च सप्तषड्जादीन्क्रमादुच्चारयन्त्यमी।।

Kīkarāja mentions four types of *Svaras* viz. Vādī, *Saṁvādī, Vivādī* and *Anuvādī.* He also talks about the three Grāmas – *Ṣaḍja, Madhyama* and *Gandhāra grāmas* prevalent in olden days. He also discusses about *Mūrchanā* and how the *grāmas* are formed. He further talks about four types of *Varṇas* viz. *Ārohī, Avarohī, Sañcārī* and *Sthyayī.*

2. *Rāga-Prakaraṇa*:

In this *prakaraṇa*, Kīkarāja discusses at length the five Grāma-rāgas viz. *Śuddha, Bhinna, Gauḍī, Vesara* and *Sādhāraṇa*. He talks about 15 *Janaka rāgas* and 20 *Vibhāṣās*, along with 8 *Rāgāṅgas*, 3 *Upāṅgas* and 12 *Kriyāṅgas*. Later on, he specifies 13 *Rāgāṅgas* as: *Madhayamādī, Mālava, Śrī, Toḍī, Vaṅgāla, Bhairava, Vamrāṭī, Gurjarī, Gauḍa, Vasanta, Dhanyāśī, Deśī* and *Deśa*. He names *Kriyāṅgas* as *Rāmakṛti, Gauḍakṛti* and *Daivakṛti*. Further he names the 27 *Upāṅgas*.

3. *Prakīrṇa-Prakaraṇa*:

In this *prakaraṇa*, he enumerates those concepts which are useful for singing *Gamaka* etc. He defines *Gamaka* as:

अलिप्तः क्रियते तज्ज्ञैर्बहुवैचित्र्यसंयुतः।

स्वरस्य कम्पो गमकः श्रोतृचित्तसुखावहः।।३.१०।।

Gamaka is the kind of *Ālāpa* done or performed by the singers by shivering or wavering the note for the pleasure of audience. Kīkarāja mentions 15 types of *Gamakas*.

He further discusses the merits and demerits i.e. *Guṇas* and *Doṣas* of the singers:

जितश्रम: सावधानः सर्वदोषविवर्जितः ।

सुसंप्रदायो गीतज्ञै: कथ्यते गायकोत्तमः।।३.३१।।

i.e. a person who has won over his activities, who is alert and free from faults, hailing from a good tradition, that singing is said to be the best. While,

गुणः कतिपयैर्हीनो निर्दोषो मध्यमो मतः ।

कैचिद्गुणैरुपेतोऽपि सदोषो गायकोधमः ।।

the song of inferior quality is termed as '*Adhama'*. He talks about the faults which are 25 in number. Then he defines *Vṛnda* - i.e. the collection of singers, dancers and players of instruments are known a *Vṛnda* or Orchestra.

4. *Gīta-Prakaraṇa*:

Kīkarāja begins this *prakaraṇa* with the definition of the terms '*Gīta'*:

वागुपकारेण कृतं शास्त्रलक्षणसंयुतम् ।

तद्वच्चतुर्भिरङ्गैश्च गीतमित्यभिधियते ।।४.१।।

Prabandha, Melāpaka, Dhruva and *Ābhoga* are considered to be the four parts of *Gīta*. A very novel concept of ascribing deities to the different letters is found here:

अकचटतपयशवर्णास्तेषामेतास्तु देवता: ।

क्रमशः सोमो भौमः सौम्ये जीव: शुक्रः शनी रवी राहु: ।।४.१८।।

It seems that the author was aware of Aṣṭādhyāyī of Pāṇini and the *Saṁjñā prakaraṇa* of Siddhāntakaumudī of Bhaṭṭoji Dīkṣita, as evinced from the order of letters seen above: *a, ka, ca, ṭa, ta, pa,* etc.

Further he states that the letters '*Na*', '*Ha*' and '*Ma*' should be avoided in the beginning of a song as the letter '*Na*' destroys Lakṣmī, '*Ha*' destroys fame and '*Ma*' destroys everything.

नकारो नाशयेल्लक्ष्मीं हकारस्तु हरेद्यशः ।

मकारः सर्वहृत्तस्माद् गीतादौ तत्परित्यजेत् ।।४. २२।।

Kīkarāja has even classified the letters as *Brahmin, Kṣatriya, Vaiśya* and *Śudra* for e.g. he classifies *dha, va, ga, ra* as Brahmin letters, *va* and *ta* are *Kṣatriya* letters, *ta* and *pa* are *Vaiśya* letters and *ya* and *sa* are *Śudra* letters. He proceeds further to enumerate the eight kinds of *Lambhaka*. He refers to Śārṅgadeva, who has given 75 varieties of *Tāla*, out of which some are *Dhruva, Mantha (Matta), Adhā* and *Ekatālī* (*Ekatāla*). He specifies the order to perform *Cakravāla*. He also disusses about *Svara-nyāsa*, and types of *Svaras* i.e. *Śuddha, Miśrita* (80), *Mātrukāvarṇa* (82-84) and also about *Nibaddha* and *Anibaddha Gāna* (85). He has beautifully described about the *rasas* and the different *tālas* used in various shades of sentiments. *Ekatāla* is used for *Vīra* and *Śṛngārarasa*, *Candraśekhara* for *Vīra*, *Hāsya* and *Śṛngārarasa*, *Āditāla* for *Hāsya*, *Śṛngāra* and *Karuṇarasa* and *Kridātāla* for *Śṛngāra* and *Vīrarasa*, which also portrays victory and auspiciousness. According to Kīkarāja, the tālas of 19 letters bestow success, the tālas of 21 letters when used for *Śṛngārarasa* provide whatever is desired and the tālas of 22 letters should be used for *Hāsyarasa*. For e.g.

चतुर्विंशतिवर्णास्तु क्रीडातालेन गीयते ।

शृङ्गारवीरयोरेतज्जयमङ्गलसंज्ञकः ।।४.३१।।

He, then discusses in brief the *Prabandhas* described by Śārṅgadeva in his Saṅgita-ratnākara and also puts forth the faults found in the song as well as *Rasa-doṣas* and *Bhāva-doṣas*.

5. Vādya-Prakaraṇa:

Here, Kīkarāja discusses in detail the four types of instruments viz. *Avanaddha, Ghana, Tata* and *Taintriṇata (Vitata)* instruments. He mentions about two types of *Vīṇās* of ancient days viz. *Shruti-Vīṇā* and *Svara-Vīṇā*. In today's age the different types of *Vīṇās* mentioned by Kīkarāja are: *Ekatantrī, Nakula (Tritantrikā), Citrā, Vipañcī, Mattakokilā, Ālāpinī, Kinnarī* and *Pinākī*. He classifies *Vaṁśa, Pāvā, Pāvikā, Muralī,* etc. under the category of *Suṣira* instruments. *Ḍamaru, ḍakkā, ḍakkulī, dundubhइ, taṁbukī,* etc. are *Avanaddha* instruments and in the category of Ghana fall *Nāla, Kaṁsya, Tāla, Ghaṇṭā, Kṣudraghaṇṭikā, Jayaghaṇṭā* etc.

नालस्य कांस्यतालश्च घण्टा च क्षुद्रघण्टिका ।

जयघण्टा ततः क्रमात् शुक्तिपदादयस्तथा ।।५.१० ।।

घनवाद्यप्रभेदास्युरेतेभ्यो ये च दर्शनात् ।।

The most important feature of this *prakaraṇa* is that Kīkarāja has mentioned Śiva and *Śakti* as the powers:

अन्त्यनादी भवेच्छक्तिर्भूरिनादो शिवो भवेत् ।

वामेन धारयेच्छक्तिं शिवं दक्षिणपाणिना ।।५.१३ ।।

6. Tāla-Prakaraṇa:

Tāla is said to be of two types: *Mārgī* and *Desī* opines Kīkarāja. (Mostly these two are the types for music i.e. Saṅgīta-paddhati). Kīkarāja looks forward to describe and give the different *tālas*. For e.g. he gives Āditāla as follows:

आदितालो लघु: प्रोक्तो लोके रास: स उच्यते ।

तकजगकढिक्वुत क्विट किण थिरदरगीऽदोहयिऽदिप्किटद्रोङ्किटत –

क्विट किंण प्परि न गि भगि दिगि दिगि तुं कुं को इत्यादितालः । ।

This whole *prakaraṇa* is full of such tālas, wherein the *bolas* (words) of the *tālas* are found to be similar to that of *Nṛtya* i.e. used for dance and it deals with *Dvitīya, Tṛtīya, Caturtha-tāla*, etc. referring to the

Laghu, Guru and *Pluta*. Further he proceeds to give *tālas* like *Gaurī, Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa, Brahmatāla, Vattatāla,* (might be *matta-tāla*), etc.

7. *Nṛtya-Prakaraṇa*:

In this final or last *prakaraṇa,* Kīkarāja presents before us the demarcation line or difference between *Nāṭya, Nṛtya* and *Nṛtta*. He also discusses whether the dances such as *Tāṇḍava, Lāsya,* etc. should be performed and how should be the facial expressions therein.

तद्वक्त्रमुद्धतप्रायप्रयोगं तत्र ताण्डवम् ।

लास्यं तु सुकुमाराङ्गं रसभावसमन्वितम् । ।

What should be the position of every limb of the body during different dances is enumerated at length by Kīkarāja. He also talks about *Patākāḥ, Tripatākāḥ, Kartarīmukhaḥ, Śikharaḥ, Kapatthaḥ, Śatakamukhaḥ, Śukatuṇḍaḥ, Kaṅgula, Padmakośa, Alapallava, Śucimukha, Sarpaśira, Mṛgaśirṣa,* etc. and so on.

About Saṅgītopaniṣat-Sāroddhāraḥ:

Saṅgītopaniṣat-sāroddhāraḥ of Vācanācārya Sudhākalaśa (a Jain monk) is a work on Indian Music and Dancing written in Sanskrit and edited by Umakant Premchand Shah and published in 1961. He states that as the title suggests, it must be an abridged version of a bigger and possibly more comprehensive work called Saṅgītopaniṣad, by the author himself, as admitted in chapter 6, verses 151-152. He further states that the original bigger work is not yet traced in any manuscript collection.

तत्पट्टाद्रिरविश्चिरं विजयतां सन्मार्गसन्दर्शकः

सूरीन्द्रः किल **राजशेखर**गुरुर्वादीभपञ्चाननः ।

शिष्यस्तस्य पुनः **सुधाकलश** इत्याख्यां दधानो व्यधात्

संगीतोपनिषत्सुसारमखिलं विज्ञानिसौख्याय यत् ॥१५१ ॥

संगीतोपनिषद्ग्रन्थं खाष्टाग्निशशिवत्सरे ।
ऋतुशून्ययुगेन्द्वब्दे **तत्सारं** चापि निर्ममे ॥१५२ ॥

The main confusion regarding these two texts is created because Umakant Shah refers to Saṅgīta-sāroddhāraḥ and Saṅgītopaniṣat-sāroddhāraḥ as the same. It is possible that he must have traced these texts which he refers to and today they are unavailable to us for one or the other reason.

The Saṅgītopaniṣat-sāroddhāraḥ (SUS) is available in a few collections and is referred to as Saṅgītasāroddhāra (also Saṅgītopaniṣatsāra) by Velankar[1]. Two manuscripts of this work have been noticed as numbers 1126 and 1127 by Rajendralal Mitra[2]. One more manuscript is noticed as no. 434 by Velankar[3]. It contains only the second chapter of SUS. The Catalogus Catalagorum[4] also notices this work. Velankar[5] has noticed in the Jinaratnakoṣa two more manuscripts, one from manuscript Collection of Muni Śrī Kāntivijayajī (No. 1953) and another (No. 1442) from the collection of Muni Śrī Haṁsavijayajī; both these collections are in Śrī Ātmārāmajī Jaina Jñānamandira, Baroda.

The catalogue of the Anup Sanskrit Library, (Bikaner, 1947) edited by C. Kunhan Raja and K. Mahadeva Krishna Sharma includes of all the Bikaner Manuscripts referred to earlier by Rajendralal Mitra. According to this catalogue, p. 3545, there are 3 mss. of this work in Bikaner, of which no. 195, containing 55 folios, is dated in *Samvat* 1517. It has folios 19-23 and 28-34 missing, is worn, and also contains Saṅgīta-ratnāvalī.

The present paper does not discuss the Bombay and Bikaner manuscripts discussed above.

U. P. Shah discusses the details of the other mss. mentioned above as well as two more mss. given below with their abbreviations as specified below, along with their particulars and specialities of scribes as well. He compares all the manuscripts in the collection of:

K – from the collection of Muni Śrī Kāntivijayajī mentioned above

H - from the collection of Muni Śrī Haṁsavijayajī mentioned above

P – Manuscript no. 218 from the collections of Āgama Prabhākara Muni Śrī Puṇyavijayajī, Ahmedabad, now given as a gift to the Bhāratīya Samskriti Vidyā Mandira, Ahmedabad.

O – Manuscript no. 4550 in the collection of the Oriental Institute of Baroda. Noticed in the alphabetical list of Manuscripts in the Oriental Institute, Baroda, Vol. II (G.O.S. Vol. CXIV, Baroda, 1950), pp. 1154-1155.

The alphabetical list of Manuscripts in the Oriental Institute, Vol. II, pp. 1154-1155 shows one more entry no. 13271, entitled Saṅgīta-sāroddhāra having 128 leaves, but it is a modern transcript prepared from K. mentioned above.

He compares all these manuscripts for the reconstruction of the text of Saṅgītopaniṣat-sāroddhāraḥ.

Dr. V. Raghavan[6] (2007) mentions Saṅgīta-Upaniṣad and Saṅgīta-Upaniṣatsāra of Sudhākalaśa belonging to 1323 A.D. and 1349 A.D. respectively. He states that we come to know of a work of this high sounding name of Saṅgīta Upaniṣad from its quotation by Bhāva Bhaṭṭa. From p. 274 of the Catalogue of Manuscripts from Gujarat, Kutch, we learn of the existence of such a work. We see there that the Saṅgīta Upaniṣad is the basic text and SUS is the author's own commentary there on and that both of them are available at Ahmedabad. Two manuscripts of the work under the single combined name, Saṅgītopaniṣatsāra are described also on pp. 528-529 of the Bikaner Catalogue (Mss. Nos. 1126-1127). Another Manuscript of it is preserved in the Dahilaxmi Library, Nadiad. The first Bikaner Manuscript contains only two chapters on *Rāgas* and *Tālas*.

Author of Saṅgītopaniṣat-Sāroddhāraḥ:

We know the author of this work as a Jain, by name Sudhākalaśa from the colophon which runs thus: 'इति मालधारिगच्छ-मण्डन-वादीन्द्र-श्रीराजशेखरसूरिशिष्यवाचनाचार्य-श्रीसुधाकलशविरचिते स्वोपज्ञ-सङ्गीतोपनिषत्सारे नृत्यप्रकाशो नाम षष्ठोऽध्यायः।'

The author of the text Saṅgītopaniṣat-sāroddhāraḥ, in Ch. 6, verses 149 ff. says that monks who were the crowning glory of the Śrī

Harṣapuriya *gaccha* of the *Śvetāmbara* community, have composed many works. In this *gaccha* arose Śrī Abhayadeva Sūri, the great teacher whom King Karṇa of the Cālukyan dynasty of the Anhilavād Pātan, c. 1072-1097 A.D., gave the title of *Māladhāri* to a monk, who himself was a *māladhāri* or pure in character. In his lineage arose Śrī Naracandra Sūri, a knower of science of Saṅgīta; his disciple was Sri Tilaka, the Guru of our author and the monk who gave the formal initiation (*dīkṣā*) to Sudhākalaśa, the author of our text. Śrī Rājaśekhara, who was vādibha-paῆcānana, was the chief monk succeeding Śrī Tilaka and who was also the Guru of Sudhākalaśa. Thus, it is seen that Sudhākalaśa lived in an age of prolific writing activity amongst Jaina monks. He was a disciple of great scholar and belonged to the line of monks amongst whom literary activities in diverse branches of knowledge were carried on almost unceasingly. The fact that Sudhākalaśa was given the title of *Vācanācārya* shows that he himself was a great scholar of philosophy, theology etc. and possibly a master logician and debator for the unpublished Kahāvalī which says that *Vādī, Vācaka, Kṣmāśramaṇa, Divākara* etc. are *Ekārthavācī* terms as quoted and discussed by U.P.Shah.[7]

Date of Saṅgītopaniṣat-Sāroddhāraḥ:

The SUS as the author himself shows in Chapter 6, verse 152, was composed in 1404 *Saṁvat* i.e. 1350 A.D. It was abridged from its older work Saṅgītopaniṣad, composed in 1380 *Saṁvat* i.e. 1324 A.D.

संगीतोपनिषद्ग्रन्थं खाष्टाग्निशशिवत्सरे ।

ऋतुशून्ययुगेन्द्वब्दे **तत्सारं** चापि निर्ममे ॥१५२ ॥

It means the basic text of Saṅgītopaniṣad was written in *Saṁvat* 1380 or 1323 A.D. and the commentary *Sāra* upon it in *Saṁvat* 1406 or 1349 A.D. states V. Raghavan (2007, p.158).

The Saṅgīta-ratnākara of Sārngadeva was composed in c. 1250 A.D. It is therefore obvious that we obtain in the SUS, a tradition from Western India, almost contemporary with that of Saṅgīta-ratnākara, which latter work may naturally be expected to have preserved some Saṅgīta traditions of Deccan, Karnataka etc. for c. 13th century A.D.

The SUS is thus useful to the students of history of *Saṅgīta* i.e. Music.

Contents of Saṅgītopaniṣat-Sāroddhāraḥ:

The SUS is divided into six chapters titled *Adhyāyas*.

The **first *Adhyāya*** is known as ***Gīta-prakāśana-adhyāya.*** It praises *Gīta* and defines *Desī* form of Music. *Mārgī Gīta* is omitted in this text. The *Nādotpatti* given in this chapter is very similar to that in the text Samayasāra. The two divisions of *Gīta* viz. the *Nibaddha* and the *Anibaddha* further being divided into *Prabandha, Vāstu* and *Rūpaka* are discussed in detail. Various *Prabandhas* are named and we are told that both the writers and singers of *Prabandhas* are rare. *Rūpaka* is also defined. The six *aṅgas* viz. *svaras, rāgas, tālas, tennas, birudas and patapadas* are explained. Then the divisions of *Jātis, Rūpakas, Sūdas* are given. Further we also find explained the *Dhruvas, Maṇṭhas, Pratimaṇṭhas, Nissaruka, Rasaka, Ekatālī* etc.

The **second *Adhyāya*** known as ***Prastarādi-sopāśraya-tālaprakāśana-adhyāya*** first shows the Jaina tradition of the origin of musical instruments and Nāṭakas (dramas and dance dramas) from the *Saṅkha-nidhi*, one of the mythical nine *nidhis* of a *Cakravartin*. Others believe that *Saṅgīta* originated from *Hara* or Siva. Then begins the treatment of *Tālas*. First the *Kālamāna* or *mātrās* are given. The SUS differs from the general tradition by taking *virāma* = 1/8 *mātrā* instead of ¼ *mātrā*. The *prastaravidhi, naṣṭa-uddiṣṭa* and *kalita* are discussed. It is said that *Tālas* are innumerable and out of those previously described by the earlier exponents are described in SUS. The Saṅgīta-ratnākara Chapter 5 classifies *Tālas* into *Mārgī* and *Desī.* SUS omits the *Mārga-Tālas*. Sārngdeva discusses in all 120 *Desī Tālas*. SUS gives only 74. Here Sudhākalaśa himself states that the last i.e. *Pṛthvīkuṇḍala* or *Tālaratnākara*, is his own innovation. Saṅgīta-makaranda and Saṅgīta-cūḍāmaṇi refers to 101 *Tālas*. In the Ādibhārata and Bhāratārṇava 108 *Tālas* are noted. The speciality of SUS is that it gives *paṭas* or *Paṭavarṇas* i.e *Bolas* of each of these *Tālas***.**

The **third** ***Adhyāya*** is known as ***Gānasvara-rāgādiprakāśana-adhyāya***. The origin of *Piṇḍa* and its being made up of Brahmā, Viṣṇu and Maheśvara is described according to Brāhmanical traditions known to other works. *Kalita* is discussed and in the treatment of *Gānas*, a work *Cūḍāmaṇi* is referred to. It must be most probably Saṅgīta-cūḍāmaṇi of Jagadekamalla composed in c. 1138-1150 A.D. as noted by Velankar Shastri (1958, p.3). No other book by the name *Cūḍāmaṇi* is known to me or found even in the introduction of Bhārata Kośa written by M. Ramakrishna Kavi. Further in this *Adhyāya, Lakṣaṇas* of *Svaras, Grāmas, Mūrchanās, Tānas* etc. are discussed which is followed by list of *Śrutis*. This list of *Śrutis* is different from the one found in Saṅgīta-makaranda, Saṅgīta-ratnākara and Nāṭyasāstra**.** The total number of *Śrutis* given in SUS is 21 unless we take para in V.68a as a name of *Śruti*. Then are discussed six principal *Rāgas* with their *bhāryās*. It should be noted here that SUS is the earliest known datable work giving iconography of different *Rāgās* states U. P. Shah (1961, p.xxi). Various *aṅgas, upāngas* etc. of different *ragas* are summarized later followed by description of *Alaṁkāras*. SUS refers to 18 *Alamkāras* as per *Gaurī-mata*. However, the treatment of *Alaṁkaras* in SUS differs from that of Saṅgīta-ratnākara (I.6)

The **fourth** ***Adhyāya*** is known as ***Caturvidha-vādya-prakāśana-adhyāya***. It deals with four types of musical instruments – *Tata, Ghana, Suṣira* and *Avanaddha*. The view about *pañca-śabdaḥ* i.e. five types of *Nādas* may be compared with Saṅgīta-makaranda. Names of various Vīṇās are given and also of the *Vīṇā-prāṇas* and *ālaptis*. The text gives an interesting mythical account of *murajā*, which according to the Jaina is from *Saṅkha-nidhi* but was first made by Śiva, according to a popular belief, from the skin and entrails of the demon Mura, killed by Rudra himself.

The **fifth** ***Adhyāya*** is called ***Nṛtyapaddhati-prakāśana-adhyāya***. This *adhyāya* is devoted to dancing. According to our author, *Nṛtya* is desired on occasions like entering in a new house, palace, city, pilgrimage, anointment of a king, marriage, and festivals like that birth of a son etc. It is said that Brahmā first taught *Nṛtya* to the sage

Vasiṣṭha at the request of Indra. Vasiṣṭha conveyed it to his 100 sons. At the request of Indra, *Nṛtya* composed of *Lāsya* and *Tāṇḍava* was taught to Rambhā, Urvaśī and others. According to Sudhākalaśa, *Nṛtta* is Nara-kṛta, i.e. mainly performed by males; *Nṛtya* is *Nārī-kṛta* or performed by females whereas *Nāṭya* or *Nāṭaka* are said to be performed by both males and females. The *Lāsya* originating from Gaurī, is said to be endowed with delicacy and grace *(sukumāram*), while the *Tāṇḍava*, created by Rudra, is *Viṣamam*, terrific or void of delicacy. In the heavens, Gandharva Viśvavasu, having studied *Nṛtya*, taught it to Citraratha, who in turn instructed to Pārtha. Arjuna again taught this to Uttara, the daughter of King of Virāṭa, but she forgot it due to grief on the death of her husband Abhimanyu. This art, according to Sudhākalaśa, was again obtained by King Palaka from Śiva through worship and propitiation. It later became popular amongst human beings on this earth. King Palaka seems to be the same as the son of Pradyota of Avanti, well known to Jaina traditions. Sudhākalaśa then explains *Nṛtya* as *Gātrasya Vikṣepaḥ* – throwing of limbs i.e. movements of limbs or dance. He derives it from the root *Nṛt* and says that it is threefold according to *aṅga-upāṅga-pratyaṅga-bhedaḥ*. Then he enumerates the six divisions of each of the above three, along with their subdivisions. Various *Hastas*, *Karaṇas* etc. enumerated in the SUS can also be compared with the Odishi style of dance.

The last **sixth chapter** entitled ***Nṛtyapaddhati- prakāśana-adhyāya***, continues treatment of dancing from previous chapter. It begins with the treatment of the *Karaṇas* and the author says that just as a *Rāga* is produced by the combination of *svaras*, *grāmas* etc. even so is produced Karaṇa, by use of positions of *Aṅgas*, *Upāṅgas*, *Pratyaṅgas* etc. Each *Karaṇa* expresses several *Bhāvas*. *Karaṇa* is explained as coordination of hand and foot (*hasta-pāda-saṁyogaḥ*) in the Nātyaśāstra[8] 4.30 and in the Viṣṇudharmottara *Adhyāya* 20. According to Abhinavagupta[9], any movement of hand and foot is not a Karaṇa, but only that moment in which beauty enters can be called a *Karaṇa*. Sudhākalaśa states that *Aṅgahāras* are produced by *Karaṇa*. SUS refers to 32 *Aṅgahāras*. The SUS description of the

Karaṇas is not in full detail and sometimes it is difficult to understand its form and nature thoroughly. The SUS tradition is especially important as it may with confidence be regarded as the tradition in western India during the 13th and 14th century A.D. The total number of *Karaṇas* actually described by the SUS is 105 and not 108. SUS notes 32 types of *Bhramarīs*. After this, the 32 *cārīs* – 16 on the ground i.e. *bhūmijā* and 16 above the ground i.e. *nabhojāta*, are named.

Sudhākalaśa, after listing the *cārīs*, says that in his age the dancers are not learned. They do not know the texts on dancing. Whereas, those who study the texts do not practice dancing. Hence I feel that the study of this science is never probably done without the help of musicians, singers or dancers. Thus the texts are not quite explicit and the traditional knowledge from the singers and dancers themselves is essential. The singers, dancers etc. have their own notes in their dialect only. This is also the case with our traditional architects or *salātas, sūtradhāras* etc. The *Narttakabhāṣā,* as noted by our author is again peculiar. Artisans like Goldsmiths etc. even today have their own special terminology. Their symbols, terms etc. are not understood by others. This is called '*Parasī'* in Gujarat and Rajasthan. Sudhākalaśa gives some specimen of the '*Parasī'* of *Narttakas* in the text pp. 140-141. It would be worthwhile making a search for such Parasis and notebooks of dancers, singers, architects etc. and publish them.

Literary Evaluation of Both the Texts under Study:

Observing the language and flow maintained by the Kīkarāja and Sudhākalaśa, it is clear that they have followed the *vaidarbhī* style of composition, as stated by Viśvanātha in his Sāhityadarpaṇa:

माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णै रचना ललितात्मिका । ९ .२१ । ।

अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते । ।

The main features of this style are sweet words, graceful composition and short compounds. The very first characteristic of literary style found is the ease with which the authors write. Moreover, elaborate constructions, long

compounds, and artificiality are totally absent in this work. Another prominent feature is conciseness. They do not use more words than those which are absolutely necessary. Both the works are mostly in *Anuṣṭup* metre which makes it easy, simple and clear to understand.

Critical Evaluation and Conclusion:

From the contents of the text Saṅgītasāroddhāraḥ, it is evinced that the authors Kīkarāja and Vācanācārya Sudhākalaśa were great lovers and connoisseurs of Indian music. From their descriptions of various *prakaraṇas* viz. *Svara, Rāga, Prakīrṇa, Gīta, Vādya, Tāla* and *Nṛtya* in Saṅgīta-sāroddhāraḥ or even various *adhyāyas* viz. *Gīta-prakāśana, Prastarādi-sopāśraya-tāla- prakāśana, Gānasvara-rāgadi- prakāśana, Caturvidha-vādya- prakāśana* and *Nṛtyapaddhati- prakāśana*, of Saṅgītopaniṣat-sāroddhāraḥ, it is very clear that they were well versed not only in Hindustānī form of music but also in the *Karṇaṭakī* form of music. Very few scholars are conversant with both the forms. Both the scholars, in their works, describes various important facets and concepts of Hindustānī and Karṇaṭakī forms of Indian Music and of all the three i.e. *Gīta, Vādya* and *Nṛtya*, which comprise of the term *Saṅgītam*. Both the scholars refer to all the forms viz. *Nṛtta, Nṛtya* and *Nāṭya*. In the last two chapters, both have given importance to *Abhinaya*. Both refer to all the important aspects and terminologies of dance and have tried to explain the same. Nevertheless, the texts and the words used are different, which point out their independent origin.

As Umakant Shah refers to the verses number 151-152 of the sixth chapter of Saṅgītopaniṣat-sāroddhāraḥ, admitting the work Saṅgītopaniṣad, the detailed contents of the text given in this book suggest that the original work, Saṅgītopaniṣad, must have been a fairly big comprehensive text like Saṅgīta-ratnākara.

Looking to the contents i.e. subject matter of both these texts on Music, it can be easily judged that U.P. Shah must be referring to an entirely different work titled Saṅgīta-sāroddhāraḥ which is mentioned earlier as identical or the transcript of one of the manuscripts of the Saṅgītopaniṣat-sāroddhāraḥ. Hence the title of this work has two names. It is possible that by this time, he had not come across this manuscript preserved in the Bhandarkar

Oriental Research Institute bearing the same name but which is entirely different in terms of contents and classification of chapters, though the subject is Indian Music. Hence the confusion of names has occurred. Thus it is proved that the manuscript Saṅgīta-sāroddhāraḥ and the work Saṅgītopaniṣat-sāroddhāraḥ are different.

Both the texts critically evaluated here are independent texts contributing in their own way to the field of Music. Both the texts uniquely contribute to the world of Indian Music in terms of history as well as terminologies of Music used. Saṅgītopaniṣat-sāroddhāraḥ is almost contemporary to Saṅgīta-ratnākara, which is considered as a milestone in the field of Music; that adds up to the value of this text.

The works of Kīkarāja and Sudhākalaśa are laudable and available for the connoisseurs of Music. Saṅgītopaniṣat-sāroddhāraḥ is printed while Saṅgīta-sāroddhāraḥ is being edited by me to be presented before the music lovers soon. As this rare manuscript sheds light on both the forms of Indian Music at one place, it is itself a unique and original contribution of Kīkarāja to Indian Music.

Acknowledgments

I heartily thank the Director, Bhandarkar Oriental Research Institute for providing me the copy of the manuscript of Saṅgīta-sāroddhāraḥ of Kīkarāja. Thanks are as well due to U. P. Shah, whose critical edition of Saṅgītopaniṣat-sāroddhāraḥ brought to light a reconstructed text based on several manuscripts along with the Introduction to the text and the author. His clarifications were very important to judge the subject matter and understand the lineage of the author Vācanācārya Sudhākalaśa.

****

[1] Velankar H.D., Jinaratnakoṣa, Vol. I, p.409,
[2] Mitra Rajendralal, Catalogue of Sanskrit manuscripts in the library of H.H. the Maharaja of Bikaner (published in 1880)
[3] Velankar H.D.(Ed.), A descriptive catalogue of the manuscripts in the Bombay branch of the Royal Asiatic Society, Mumbai
[4] Aufrecht, Catalogus catalagorum, Vol. I, p. 686
[5] Ibid, Jinaratnakoṣa, Śrī Ātmārāmajī Jaina Jñānamandira, Baroda

[6] V. Raghavan, Collected writings on Indian Music, Vol. II, 2007, pp. 157-158, pub. By Dr. Raghavan Centre for performing Arts, Chennai in association with Sangeet Natak Akademi, New Delhi.

[7] Shah U. P., Jaina Satya Prakasa, Ahmedabad, Vol 17.

[8] Natyasastra of Bharata Muni, 2nd revised edition Vol I, 1966, pp. 90-91 Gaekwad Oriental Series, The Maharaja Sayajirao University of Baroda

[9] Abhinavaguptacharya, Natyasastra of Bharata Muni, Oriental Institute, Vadodara, 1964

****

महासलिलम्

आचार्यः वीरनारायणपाण्डुरङ्गी
वेदान्तनिकायाध्यक्षः, कर्नाटकसंस्कृतविश्वविद्यालयःबेङ्गळूरु

हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे

श्रीगुरुराजो विजयते

महदिदं प्रमोदस्थानं यत् प्राचीनस्य गर्गमुन्युपज्ञस्य तदीयविद्या-वंशोभयप्रोक्तस्य वृद्धगार्गीयज्यौतिषग्रन्थस्य उपोद्घातरूपोयं महासलिलग्रन्थः वेदरहस्यार्थबोधनपरः अत एव वेदाङ्गभूतः वेदार्थावगमे तदङ्गाध्ययने प्रवर्तमानानां विदुषां, प्राचीनभारतीयज्ञानमार्गावगतौ समुत्सकानां चान्येषां सर्वेषामेवात्यन्तोपकारकः प्राच्यनव्योभयविज्ञानविशारदेन निरन्तरं प्राचीनसुरसरस्वतीसेवानिरतेन प्रो. नारायण अयङ्गारवर्येण सूक्ष्मेक्षिकया संशोध्य व्याख्याय प्राकाश्यं नीयते इति।

प्रो. नारायण अयङ्गारमहोदयः बहुभ्यो देशेभ्यः बहून् प्राचीनान् (गर्गसंबद्धेषु मिलित्वा 26 कोशेषु वृद्धगार्गीयज्यौतिषसंबन्धिनः 11) हस्तलिखितकोशान् अन्विष्यानीय तत्सर्वं समाकलय्य तदाधारेण महासलिलाख्यवेदाङ्गज्यौतिषग्रन्थं इदंप्रथमं संपाद्य सम्यग्विमृश्य स्वकृताङ्ग्लव्याख्यया सह प्राकाश्यमानयति। वेदार्थावगमे प्रवर्तमानानां जनानां रोचकान् कांश्चन महासलिलविषयानत्रोपस्थापयामि।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ।। 41
इति पाणिनीयशिक्षायामुक्तरीत्या वेदस्य चक्षुःस्थानीयमङ्गं ज्यौतिषम्।
वैदिककर्मणां तत्तत्कालविशेषकर्तव्यतायां व्यवस्थितायां कालनिर्णायकमङ्गमेव ज्यौतिषम्। बाह्वृचवेदेपि खलु

यदयातं दिवोदासाय वर्तिर्भरद्वाजायाश्विना हयन्ता।
रेवदुवाह सचनो रथो वां वृषभश्च शिंशुमारश्च युक्ता।। १.११६.१८ इत्यृग्वेदे

ततः प्रजापतिरभयं चतुर्थगं् स वा एष दिव्यः शाक्वरः शिशुमारस्तगं् ह य एवं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति तै.आ॥०।२।१९।२३ इति तैत्तिरीये चोक्ताः तारादिसमूहाः,
अयं यो होता किरु स यमस्य कमप्यूहे यत्समञ्जन्ति देवाः।
अहरहर्जायते मासिमास्यथा देवा दधिरे हव्यवाहम्॥ १०.०५२.०३
त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नव चासपर्यन्।
औक्षन्घृतैरस्तृणन्बर्हिरस्मा आदिद्धोतारं न्यसादयन्त॥ १०.०५२.०६ इत्यादौ बहुत्र निर्दिष्टाः संख्याविशेषाश्च ज्योतिश्चक्रविषया एव, अन्यथानुपपन्नाश्च। किंबहुना देवतानिरूपणप्रकारः यज्ञनिरूपणप्रकारश्च ज्योतिश्चक्राधृत एवास्ते इति ज्यौतिषाध्ययनं विना न वेदार्थग्रहणं सुष्ठु संभवतीति विपश्चिदेकवेद्यम्। तथा च सुष्ठु उद्घोषितं-

कालज्ञानमिदं पुण्यमाद्यं हि ज्ञानमुत्तमम् ।
ब्रह्मणा सृजता वेदानतः सृष्टं महात्मना ॥
यदङ्गमाद्यं वेदानां क्रियाणां च प्रमाणकम् ।
ज्योतिषं सर्ववेदानाम् अतो वेद्यं विदुर्बुधाः ॥
ज्योतिश्चक्रे हि सर्वस्य लोकस्योक्तं शुभाशुभम्।
स वेदस्तस्य नयने स वेत्ति परमां गतिम् ॥
चन्द्रनक्षत्रताराणां ग्रहाणां भास्करस्य च ।
ज्योतिषामपि यज्जोतिर्ज्योतिषामपि पावनम् ॥
तद्भावभाविनं युक्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
तस्मात् पूर्वमधीयेत ज्योतिषाम् अयनं द्विजः॥
धर्मसूत्रं ततः पश्चाद्यज्ञकर्मविधिक्रियाः ।
यज्ञाद्यायुष्यहोमाश्च मन्त्रोपनयनानि च ॥2.16-21 इति वृद्धगार्गीयज्यौतिषे।

तद्वेदाङ्गज्यौतिषं किम् इति जिज्ञासायामद्ययावत् सांप्रदायिकैः
पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिम्
दिनर्त्वयनमासाङ्गं प्रणम्य शिरसा शुचिः १
प्रणम्य शिरसा कालमभिवाद्य सरस्वतीम्
कालज्ञानं प्रवक्ष्यामि लगधस्य महात्मनः २
इत्यादिपञ्चत्रिंशच्छलोकात्मको ग्रन्थ एव वेदाङ्गं ज्यौतिषमित्यभ्यस्यते। तत्र श्रविष्ठादिवर्षक्रमस्य ग्रहणात् लगधग्रन्थः इतः प्राक् 3300 वर्षकालीनो भवति।

परन्तु तत्र सामान्यतः कालगणनायाः नक्षत्राणां च निरूपणे सत्यपि ज्योतिःशास्त्रसंबन्धिनां विषयाणां विस्तरेण निरूपणाभावेन कथमिदं ज्यौतिषमाश्रित्य व्यवहारः प्रावर्ततेति चिन्तनीयम्।

वृद्धगार्गीयज्यौतिषाङ्गे महासलिलाख्ये चास्मिन् शास्त्रे एतेषां विषयाणां निरूपणं दृश्यते इति एतदेव वेदाङ्गं संभवेत्।

वृद्धगार्गीयज्यौतिषं च चतुर्विंशत्यङ्गैः चत्वारिंशदुपाङ्गैश्च समन्वितं विस्तरेण सूर्यचन्द्रादीनां ग्रहाणां संवत्सरर्तुपर्वग्रहनक्षत्रतिथिमुहूर्तकरणानां स्वरूपं निरूपयत् अत्यन्तमुपयोगितामावहति।

तस्यास्य वृद्धगार्गीयज्यौतिषस्य चतुर्विंशतितममङ्गं चेदं महासलिलं सूर्यचन्द्रयोः शुक्रबृहस्पत्यङ्गारकशनैश्चरबुधानां पञ्चताराग्रहाणां तामसराहोः एकोत्तरशतं धूमकेतूनां चेति वेदोक्तानाम् अष्टोत्तरशतं ज्योतिषां संवत्सरर्तुपर्वग्रहनक्षत्रमुहूर्तकरणानां कालावयवानां च संक्षिप्य निरूपणेन सर्वेषामेव वृद्धगार्गीयज्यौतिषाङ्गानां आदिमं अन्येषामङ्गानामुपाङ्गानां चोपोद्घातरूपेण विलसति। यद्यपि मघादिवर्षक्रमनिरूपणेन विषयदृष्ट्या भाषादृष्ट्या च वृद्धगार्गीयज्यौतिषापेक्षया प्राक्तनमिदं तथापि कालक्रमेण विनाशदशापन्नं सत् तदङ्गेषु योजितं यथाकथंचित् एतावत्पर्यन्तं सुरक्षितमस्य अयङ्गारमहोदयस्य महता प्रयासेन प्रकाश्यतामापन्नम्। एतदध्ययनानन्तरमेव अन्येषामङ्गानामध्ययनं सुशकम्।

ब्राह्मणग्रन्थसदृशं लघुवाक्यसंदृब्धमिदं सृष्ट्यादिभूतमहासलिले अण्डोत्पत्तिं तत्र अग्नि-भृगु-आङ्गिरस-कश्यप-वसिष्ठ-गो-तेजसाम् उत्पत्तिं निरूप्य ततः पञ्चभूतादिक्रमेण समस्तजगदुत्पत्तिं वर्णयति। अस्य च महासलिलवर्णनपरत्वादेव महासलिलाख्या अन्वर्था। सलिलं च न सामान्यजलम् अपि तु वेदषु प्रसिद्धं घनीभूतं किमप्युदकसदृशमुपादानद्रव्यम्।

तम आसीत्तमसा गूळ्हमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम्। १०.१२९.०३ इति वेदोक्तरीत्या सर्वप्रपञ्चस्य महदिदमुपादानं, अत एव महासलिलाख्यं तद् द्रव्यम्।

न केवलं महासलिलस्य अपि तु वेदानुसारेण समस्तप्रपञ्चस्य स्थावरजङ्गमानां चोत्पत्तेः पृथिवीसंनिवेशस्य चतुर्णां प्राग्ज्योतिष-जम्बू-केतुमाला-उत्तरकुर्वाख्यानां मेरोः परितः प्राच्यादिदिक्षु स्थितानां द्वीपानां हिमवदादिपर्वतानां सरस्वत्यादिनदीनां निरूपणमप्यत्र संक्षेपेण दृश्यते।

ततश्च सोमार्कयोरुत्पत्तिः तेन दिवसरात्रिसंभवः, सोमार्कयोः पृथिव्यपेक्षया दूरपरिमाणविशेषः, प्राच्यादिदिङ्नाम्नां कारणानि, सूर्यस्य उत्तर-दक्षिणानयनयोः कारणनिरूपणपूर्वकम् ऋत्वादिविभागवर्णनं, चन्द्रस्य वृद्धिक्षयादिनिरूपणं चात्र दृश्यते। एवमेव शुक्रादिपञ्चताराग्रहाणां

तद्भिन्नस्य तमोलक्षणस्य राहोः एकशतं केतूनां कृत्तिकादिनक्षत्राणां तथा तद्भिन्नानाम् अगस्त्यसप्तर्षिध्रुवाख्यताराणाम् अभ्रोत्पत्ति-वृष्ट्यादेरपि निरूपणमत्र दृश्यते।

द्रष्टव्याः विशेषांशाः

ग्रहाणां संख्या

कूचिज्जायते सनयासु नव्यो **वने तस्थौ पलितो धूमकेतुः**।
अस्नातापो वृषभो न प्र वेति सचेतसो यं प्रणयन्त मर्ताः॥ १०.००४.०५ इत्यादौ ऋग्वेदेपि पठितस्य केत्वाख्यस्य धूमकेतोरेव निरूपणा दृश्यते। नायं केतुः आधुनिकज्यौतिषादिविभावितरीत्या एकः ग्रहः, अपि तु एकोत्तरशतसंख्याविशिष्टः धूमकेतुरेवेति स्पष्टम्।

राहोरपि षण्मासावधौ क्वचिद्दृश्यमानत्वं ग्रहत्वं च स्पष्टमेवात्र न्यरूपि। तस्मात् अष्टग्रहपक्ष एव वैदिक इति नवग्रहपक्षः अर्वाक्कालिकः इति च स्पष्टमनेन विभाव्यं सुधीभिः।

अष्टोत्तरशतसंख्या

अष्टोत्तरशतमिति लोके प्रसिद्धा संख्या। अत्र च न कोपि कारणविशेषः लक्ष्यते। परन्तु महासलिले च सूर्यचन्द्रादयः अष्टोत्तरशतं आकाशकायाः गणिताः इति हेतोरेव तस्याः संख्यायाः प्रसिद्धिरित्यूह्यते।

तिथिशब्दार्थः

वेदे तु “अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वा सोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वातिऽतिथेरातिथ्यमसि” (5.1. वाजसनेये) इत्यादौ बहुत्र अतिथिशब्दो दृश्यते। “तिथिविशेषं विनैवातिक्षुधया पीडिते विप्रेऽतिथौ समागते तत्सत्काराय क्रियमाणः पादक्षालनभोजनसंवहनादिसंस्कार आतिथ्यमुच्यते । अतिथेरिदमातिथ्यम् 'अतिथेर्ञ्यः' (पा० ५.४.२६) इति ञ्यप्रत्ययः” इत्युव्वटः तद्भाष्ये।

“अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते” इति मनुश्च 3.102। तस्मात् अतिथिशब्दस्य तिथिशब्दसंबन्धो वर्तते इति प्रतीयते।

तथापि तिथिशब्दमात्रस्य ऋग्वेदादिवेदेष्वप्रयोगात् प्राचीनकाले तस्य शब्दस्य दिनसामान्ये प्रयोगो नासीत् इति ज्ञायते।

प्राचीनग्रन्थेषु तावत् पूर्णचन्द्रसंबन्धे एव तिथिशब्दो दृश्यते। तथाहि

तदाहुर्यद्दर्शपूर्णमासयोरुपवसति न ह वा अव्रतस्य देवा हविरश्नन्ति तस्मादुपवसत्युत मे देवा हविरश्नीयुरिति। पूर्वां पौर्णमासीमुपवसेदिति पैङ्ग्यमुत्तरामिति कौषीतकं या पूर्वा पौर्णमासी साऽनुमतिर्योत्तरा सा राका। या पूर्वाऽमावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूः। **यां पर्यस्तमियादभ्युदियादिति सा तिथिः**। ॥7.11॥ इति ऐतरेयब्राह्मणोक्ता तिथिः।

महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् (पाणिनिः 4.2.35) इति सूत्रे "पूर्णमासादण्" "पूर्णमासादण्वक्तव्यः। पूर्णमासो वर्ततेऽस्मिन् काले पौर्णमासी तिथिः" इत्यादिपातञ्जलभाष्ये पूर्णमाससंबन्धितयैव तिथिशब्दो दृश्यते। प्रतिपदादिषु इदानीं तिथित्वेन व्यवह्रियमाणासु दिनव्यक्तिषु प्राक्काले तिथिव्यवहारो नासीत्।

तस्मादेव महासलिलेपि "संवत्सर्तुपर्वग्रहनक्षत्रमुहूर्तकरणानां वा किं प्रमाणम् आदिर्वा" इति प्रश्नः, (म.स. 23) "एवं हि कालो ज्योतिषामादिमूलश्च संवत्सर-अयनर्तु-मास-पक्ष-अहोरात्राणि निष्पादयित्वा सर्वेषां च कर्मकालानां कलालवसंज्ञितानां कलनेन च अस्तमनोदयौ कुर्वति" (म.स. 46) इत्युत्तरं च तिथिपदाघटिततया एव दृश्येते।

सोमरोहिणीकथारहस्यम्

प्रजापतेस्त्रयस्त्रिंग्ंशद्दुहितर आसन्ताः सोमाय राज्ञेऽददा**त्तासागं् रोहिणीमुपैत्ता** ईर्ष्यन्तीः पुनरगच्छन्ता अन्वैत्ताः पुनरयाचत ता अस्मै न पुनरददाथ्सोब्रवीदृतममीष्व यथा समावच्छ उपैष्याम्यथ ते पुनर्दास्यामीति स ऋतमामीत्ता अस्मै पुनरददात्तासागं् रोहिणीमेवोपैत् तं यक्ष्म आर्च्छद् राजानं यक्ष्म आरदिति तद्राजयक्ष्मस्य जन्म यत्पापीयानभवत्तत्पापयक्ष्मस्य यज्जायाभ्योऽविन्दत्तज्जायेन्यस्य य एवमेतेषां यक्ष्माणां जन्म वेद नैनमेते यक्ष्मा विन्दन्ति स एता एव नमस्यन्नुपाधावत्ता अब्रुवन्वरं वृणामहै समावच्छ एव न उपाय इति तस्मा एतमादित्यं चरुं निरवपन्तेनैवैनं पापाथ्स्रामादमुञ्चन्॥ तै.सं॥२।३।५ ॥ इति तैत्तिरीये अन्यत्र चोक्तः सोमरोहिणीवृत्तान्तोपि चन्द्ररोहिणीनक्षत्रयोरेव इति महासलिलग्रन्थावलोकनेन सम्यक् ज्ञायते।

"सः प्रजापतिं अभ्यवगच्छन् इतोर्ध्वं च तानि च नक्षत्राणि नक्षत्रम्" (म.स.88) इत्युक्त्या "प्राक् रोहिणीनक्षत्रस्थबृहत्तारायाः एकस्याः एव प्राधान्यमासीत्, कालान्तरे च अन्यताराभिः सह तस्याः संगमनेन, नक्षत्रत्वसंपादनम् अभूत्" इति प्राचीनो विषयः अनेन ज्ञाप्यते। नेदं सोमदेवता-तत्पत्नीविषयमिति आपातप्रतीत्यनुसारेण चिन्तनीयम्।

सान्नाय्यम्

आग्नेयः पुरोडाशो भवत्यैन्द्रं सांनाय्यं २.४.४.[८] इत्यत्र शतपथ प्रतिपादितं सांनाय्यं किमिति प्रश्नः।

सान्नाय्यं नाम दर्शयागे आहुतित्वेन दीयमाने दधिपयसी इति श्रौतपदार्थनिर्वचनकोषे मीमांसाकोषे च। “पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु”इति पाणिनिसूत्रव्याख्याने 3.1.129 “संपूर्वान्नियतेर्ण्यदायादेशावुपसर्गदीर्घत्वं च निपात्यते। सान्नाय्यं हविः। सन्नेयमन्यत्। रूढित्वाच्च हविर्विशेष एवावतिष्ठते” इति काशिका। “सान्नाय्यमिति। सम्यङ् नीयते होमार्थमग्निं प्रतीति कर्मणि ण्यत्” इति पदमञ्जरी।

सर्वस्यापि हविषः संनयनात् सर्वस्य हविषः सांनाय्यमिति नाम स्यात्। न च तथा दृश्यते। अतोस्य रहस्यं किमित्यन्विष्यमाणे महासलिले इदं दृश्यते।

“सः (चन्द्रमाः) भक्ष्यमाणः स्वयोनिवत् शस्य आप ओषधिवनस्पतिब्राह्मणान् गाश्च एतेषु वसति। तत् अमावास्याया अमावास्यत्वम्। तस्मात् येन सन्नाय्येन अमावास्यां संनयति तत् सान्नाय्यत्वं भवति। स सन्नातो परे पश्चात् दृश्यते” (म.स.51) इति। सन्नाय्यं नाम उभयोः एकदेशावच्छेदेन स्थितिः। तदा सूर्येण सह वसन् चन्द्रः अमावास्यां निष्पादयति इति कारणेन अमावास्यायाः एव सान्नाय्यं इति नामान्तरं भवति। अत एव तादृशसान्नाय्यपरिचयार्थमेव अमावास्यायां दधिपयोरूपस्य सान्नाय्यहविषः उपयोगः क्रियते। प्रतिपद्दिनमारभ्य अमावास्यान्तकाले चन्द्रकलानां पानं देवैः क्रियते ततः परमाप्यायनं च भवति इति कारणेन वैश्वदेवचरुनिर्वापोपि महासलिले (89) उक्तः।

वैदिकयज्ञानां परमं रहस्यम् अधिदैवतार्थः

वेदानां खल्वनेकार्थाः सन्तीति अनुभवप्रमाणाभ्यामवसीयते। अनेकेष्वर्थेषु अधिदैवतार्थः आकाशकायविषयकः मुख्यः इति ऐयंगारमहोदयाः।

तथाहि यज्ञो नाम प्रकृतिसंबन्धिनां विषयाणां सम्यङ्निरूपणम् तदनुकरणमेव। अत एव अहोरात्रसंधिरूपेण सायंप्रातग्निहोत्रम्, शुक्लादिपक्षसंधिरूपेण दर्शपूर्णमासौ ऋतुसंधिरूपेण चातुर्मास्ययागाः, वर्षसंधिरूपेण सोमयागः, विषुवादियोगेन गवामयनादिरूपाश्चा यागाः समनुष्ठीयन्ते। सोमः इन्द्रः प्रजापतिः संवत्सरः इत्यादयः कालप्रतीकभूताः। कालगणनायैव एते प्रयत्नाः प्राचीनानां बभूवुः। अत एव अग्निहोत्रे सूर्यप्रजापत्योः कालप्रतीकयोः आहुतिः दीयते। दर्शपूर्णमासयोः अमावास्या-पूर्णमासयोराहुतिः पार्वणहोमरूपेण दीयते-

"ऋषभं वाजिनं वयम् | पूर्णमासं यजामहे | स नो दोहतागं् सुवीर्यम् | रायस्पोषगं् सहस्रिणम् | प्राणाय सुराधसे | पूर्णमासाय स्वाहा | अमावास्या सुभगा सुशेवा | धेनुरिव भूय आप्यायमाना | सा नो दोहतागं् सुवीर्यम् | रायस्पोषगं् सहस्रिणम् | अपानाय सुराधसे | अमावास्यायै स्वाहा|" तै. ब्रा॥३।७।५।१३ || इति मन्त्राभ्याम्।

अत एव सोमयागे ऋतुग्रहाः संपाद्यन्ते। सोमग्रहाश्च अन्तरिक्षे विद्यमानग्रहाणां प्रतीकभूताः एव। तदेवं सम्यगवलोक्यमाने प्रायः सर्वेषामर्थवादतया अधुना अभिप्रेतानां वेदवाक्यानामर्थाः सम्यक् ज्ञायन्ते। तमेतं मुख्यं विषयं विहाय केवलं वेदोक्तक्रियारूपेण वेदोक्तत्वमात्रेण अनुष्ठानं न रोचते सूक्ष्मबुद्ध्या क्रियाकलापं व्यवस्थापितवद्भ्यः महर्षिभ्यः। वेदोक्तरहस्यमनभिज्ञाय केवलं यज्ञानुष्ठानं कुर्वन्तस्तु "स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् । योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥ १.१८" इति निरुक्तोदाहृतेन वेदेन ते अतीव निन्दिताः।

संमतमिदं मध्वाचार्याणामपि सर्वेषु वेदेषु त्र्यर्थतां स्पष्टतया ऐदंप्राथम्येन बोधितवताम्। यागादिक्रियाणां च प्रतीकरूपेणानुष्ठानं करणीयमेव। अत एव इन्द्राग्निसूर्यमित्रवरुणमरुत्प्रजापत्यादीनां बाह्यप्रतीकाणां, तदभिमानिनीनां अस्मददृश्यानां शापानुग्रहादिशक्तानां देवतानां, तदन्तर्यामिणः एतेषु बाह्यवस्तुषु तदन्तर्गतदेवेषु च स्थित्वा तत्प्रेरकस्य च विष्णोश्च इति सर्वेषामेव वेदप्रतिपाद्यता। एकस्यैव महतो देवस्य कार्यान्तरवशेन तत्तद्देवतानामान्यपि भवन्ति। व्यक्तमत्राप्युक्तं महासलिले चन्द्रविकरणप्रसङ्गे। तत्रापि विशिष्य सर्वत्र विष्णोश्चिन्तनमेव मुख्यमिति सकलश्रुतिस्मृतिपुराणानामभिमतम्। परन्तु न तत्तद्देवतापरोर्थः यज्ञार्थो वा त्याज्यः, किन्तु सर्वथा स्वीकार्य एवेति तदभिप्रायः।

अथापश्यत्स उदये भास्करं भास्करद्युतिः।
सोमं चैव महाभागं विशमानं दिवाकरम्॥ 3-224-11
अमावास्यां प्रवृत्तायां मुहूर्ते रौद्र एव तु।
देवासुरं च सङ्ग्रामं सोऽपश्यदुदये गिरौ॥ 3-224-12 इति महाभारते अस्य सूचना दत्ता।

प्रजापतेर्दुहितरं शिशुमारस्य वै ध्रुवः ।
उपयेमे **भ्रमिं नाम तत्सुतौ कल्पवत्सरौ** ॥ ०४.१०.००१ ॥ इति,
वत्सरं भूपतिं चक्रुर्यवीयांसं भ्रमेः सुतम् ॥ ०४.१३.०११ ॥
स्वर्वीथिर्वत्सरस्येष्टा भार्यासूत षडात्मजान् ।

पुष्पार्णं तिग्मकेतुं च इषमूर्जं वसुं जयम् ॥ ०४.१३.०१२ ॥
पुष्पार्णस्य प्रभा भार्या दोषा च द्वे बभूवतुः ।
प्रातर्मध्यन्दिनं सायमिति ह्यासन् प्रभासुताः ॥ ०४.१३.०१३ ॥
प्रदोषो निशिथो व्युष्ट इति दोषासुतास्त्रयः ।
व्युष्टः सुतं पुष्करिण्यां सर्वतेजसमादधे ॥ ०४.१३.०१४ ॥
पृश्निस्तु पत्नी सवितुः सावित्रीं व्याहृतिं त्रयीम् ।
अग्निहोत्रं पशुं सोमं चातुर्मास्यं महामखान् ॥ ०६.१८.००१ ॥
सिद्धिर्भगस्य भार्याङ्ग महिमानं विभुं प्रभुम् ।
आशिषं च वरारोहां कन्यां प्रासूत सुव्रताम् ॥ ०६.१८.००२ ॥
धातुः कुहूः सिनीवाली राका चानुमतिस्तथा ।
सायं दर्शमथ प्रातः पूर्णमासमनुक्रमात् ॥ ०६.१८.००३ ॥
अग्नीन् पुरीष्यानाधत्त क्रियायां समनन्तरः । ०६.१८.००४ ॥ इत्यादिना भागवतेपि कालावयवानामुत्पत्तिः कथारूपेणोक्ता। तत्रापि कालावयवानां तदभिमानिनां चोभयेषामेव ग्रहणं स्वरसम्।

कालांशानां नियामकोपि विष्णुरिति भागवते एवोक्तम्-
ग्रहर्क्षताराचक्रस्थः परमाण्वादिना जगत्।
संवत्सरावसानेन पर्येत्यनिमिषो विभुः ॥ ०३.११.०१३ ॥
संवत्सरः परिवत्सर इडावत्सर एव च ।
अनुवत्सरो वत्सरश्च विदुरैवं प्रभाष्यते ॥ ०३.११.०१४ ॥
यः सृज्यशक्तिमुरुधोच्छ्वसयन् स्वशक्त्या पुंसोऽभ्रमाय दिवि धावति भूतभेदः ।
कालाख्यया गुणमयं क्रतुभिर्वितन्वंस् तस्मै बलिं हरत वत्सरपञ्चकाय ॥ ०३.११.०१५ ॥ इति।
एवं चैतत्सिद्धं यत् अस्माभिः दृश्यमानानां आदित्यादिग्रहतारानक्षत्रादिप्रसङ्गो वेदे बहुधा निरूपितः, यज्ञश्च तदाधृत एवेति। **तादृशार्थ एव अधिदैवतार्थः इति अयङ्गारमहोदयः**।
अस्माभिश्च वेदस्य त्र्यर्थत्ववादिभिः 1.विष्णुरूपोर्थो मुख्यः, 2. ततः तत्तद्देवतापरोर्थः तत्रैव यज्ञस्य देवासुरसंग्राम-आकाशकायानादीनां च बाह्यार्थानामन्तर्भावः, अर्थवादत्वेनाभिमतभागानां चैतादृशार्थप्रतिपादकत्वं प्रमाणभूतत्वं च 3. अध्यात्मार्थश्च तदुत्तरः इति स्वीक्रियते इति सर्वं समञ्जसम्।

तैत्तिरीये तु अधिज्यौतिषमिति नाम दृश्यते- "अथाधिजौतिषम् । अग्निः पूर्वरूपम् । आदित्य उत्तररूपम् । आपः सन्धिः । वैद्युतः सन्धानम् । इत्यधिज्यौतिषम्" (तै. आ॥०।७।३।४) इति। नात्र वस्तुनि विवादः किन्तु नाम्न्येव। अर्थस्तु यथाभूत एव।

अर्थवादवाक्यार्थनिरूपणस्य अत्यन्तावश्यकता

श्रौतसूत्रादिकाराः कर्मणां विधिं निरूपयामासुः। सर्वे वेदभाष्यकाराः क्वचित् रहस्यमुद्धाटितवन्तोपि। परन्तु कर्मार्थचिन्तनाय प्रवृत्ताः मीमांसकाः तदनुयायिनश्च सर्वे विध्येकचक्षुषः अर्थवादान् नैव लक्ष्यीकुर्वन्ति। तस्मात्तदीयस्वारस्यं नैव ज्ञायते। अत एव कर्मैकचक्षुष्काः यथाविधि दर्शपूर्णमासादिकं करणीयम् इत्यर्थे एव आग्रहातिशयवन्तः दर्शपूर्णमासादिमूलभूतं तत्त्वं नैव व्यालोचयन्। तेन प्रायः सर्वेषामेवार्थवादानां मूलतथ्यान्वेषणे अन्येषामप्यरुचिरुत्पन्ना। तेन सर्वमेव वेदकुलमाकुलमभूत्। एकैकस्य अग्निहोत्र-दर्शपूर्णसादिकर्मणः मूलभूतं तथ्यं ज्ञापयितुं कथाः वेदेषु निरूपिताः। ताः कथाः केवलम् अर्थवादाः स्तुत्यर्था इति मन्यमानैः कर्ममीमांसकैः तत्र न ताः कथाः सूक्ष्मरूपेणावलोक्यन्ते। तेन तत्तत्कर्मणां मूलभूततथ्यानामनवगतिरेवास्माकम्। ताश्च प्राचीनाः कथाः तत्रोदासीनानां अत एव आभ्यन्तरतथ्यशोधनाक्षमाणां आधुनिकानामस्माकम् असुशकावबोधाः इति "ते सर्वे वाक्यसमूहाः मूर्खप्रलापा" इति वयम् अन्ये पाश्चात्याश्च निश्चिनुमश्चेत् कस्यायमपराधः। नैष स्थाणोरपराधः यदेनमन्धो न पश्यति। तस्मात् तथ्यान्वेषणे कृतश्रमैरस्माभिर्भाव्यम्। महता श्रमेण सूक्ष्मतया वेदावलोकने एव तेर्थाः स्फुरन्ति। अन्यथा तु सर्वेर्थवादाः व्यर्था एव भान्ति। तथा हि-

"प्रजापतेर्ह वै प्रजाः ससृजानस्य पर्वाणि विसस्रंसुः। स वै संवत्सर एव प्रजापतिस्तस्यैतानि पर्वाण्यहोरात्रयोः संधी पौर्णमासी चामावास्या चर्तुमुखानि। स विस्रस्तैः पर्वभिः न शशाक संहातुं। तमेतैर्हविर्यज्ञैर्देवा अभिषज्यन्नग्निहोत्रेणैवाहोरात्रयोः संधी तत्पर्वाभिषज्यंस्तत्समदधुः पौर्णमासेन चैवामावास्येन च पौर्णमासीं चामावास्यां च तत्पर्वाभिषज्यंस्तत्समदधुश्चातुर्मास्यैरेवर्तुमुखानि तत्पर्वाभिषज्यंस्तत्समदधुः" १.६.३. शतपथे

"स यः स प्रजापतिर्व्यस्रंसत । संवत्सरः सोऽथ या अस्यैताः पञ्च तन्वो व्यश्रंसन्तऽर्तवस्ते पञ्च वा ऋतवः पञ्चैताश्चितयस्तद्यत्पञ्च चितीश्चिनोत्यृतुभिरेवैनं तच्चिनोति यच्चिनोति तस्माच्चितयः" (६.१.२.[१८] शतपथे), "स यः स प्रजापतिर्व्यस्रंसत संवत्सरः सोऽथ यान्यस्य तानि पर्वाणि व्यस्रंसन्ताहोरात्राणि तानि" (१०.१.१.[२] शतपथे)

"चतुर्विंशतिमात्मनोऽकुरुत त्रिंशदिष्टकान्त्सोऽत्रातिष्ठत पञ्चदशे व्यूहे तद्यत्पञ्चदशे व्यूहेऽतिष्ठत तस्मात्पञ्चदशापूर्यमाणस्य रूपाणि पञ्चदशापक्षीयमाणस्य॥ अथ

यच्चतुर्विंशतिमात्मनोऽकुरुत तस्माच्चतुर्विंशत्यर्धमासः संवत्सरः” (१०.४.२.[१७-१९]शतपथे)

एष वै देवरथो यद्दर्शपूर्णमासौ ... एते वै संवथ्सरस्य चक्षुषी यद्दर्शपूर्णमासौ... एतौ वै **देवानाग्ं हरी यद्दर्शपूर्णमासौ...** एतद्वै **देवानामास्यं यद्दर्शपूर्णमासौ** ...देवा वा **अहर्यज्ञियं नाविन्दन्ते दर्शपूर्णमासावपुनन्** ..**सोमस्य वै राज्ञोऽर्धमासस्य रात्रयः पत्नय आसन्तासाममावास्यां च पौर्णमासीं च नोपैत् ते एनमभि समनह्येतां तं यक्ष्म आर्च्छद्राजानं यक्ष्म आरदि**ति तद्राजयक्ष्मस्य जन्म... (तै. सं॥२।५।६ ||)।

इत्यादयः सहस्रशः वाक्यसमूहाः कथं व्याख्येया भवन्ति अर्थवादयथार्थज्ञानविधुरैः कर्मैकचक्षुर्भिः मीमांसकैरिति विभावनीयम्। सूक्ष्मार्थविचारविहीनाः केवलं वाक्यैकचक्षष्काः मीमांसाशास्त्रोदितरूपेणैव पूर्वोत्तरपक्षौ विमृशन्तः तदुत्तरमणुमात्रमपि विचारं संप्रदायविरोधं मन्यमानाः अत एव नवीनविचारमसहमानाः एतदेव शास्त्ररक्षणमिति अभिमन्यमानाः शास्त्रसाध्येतिकर्तव्यताज्ञानविहीनाः आधुनिकाः कथं वेदार्थं ज्ञातुं प्रभवन्ति इत्येतदालोचनीयम्। नैरुक्तादयस्तु नाममात्रेणावशिष्टाः। वैयाकरणास्तु महति भाष्ये निमग्नाः शब्दरक्षायां कृतश्रमाः अपि परनित्यान्तरङ्गापवादादिबाधिताः नार्थसंरक्षणे व्यापृताः।

प्राच्यवेदान्तिनश्च वेदं काण्डद्वयेन विभज्य उपनिषन्मात्रचक्षुष्काः निषेधप्रतियोगिसमर्पकत्वेन ब्राह्मणादिकं मन्यमानाः नैतानर्थान् द्रष्टुं प्रभवन्ति। नैयायिकास्तु गङ्गेशाब्धिम् अवगाहमानाः गदाधरपदासक्ताः अपि हेत्वाभासनिरुक्तिबाधितादिसकलरूपाः न वेदार्थदर्शने स्वमतिं कुशलां व्यापारयन्ति। ज्यौतिषविद्वांसस्तु प्रायः भविष्यदर्थकथनेन लोकानुग्रहे व्यापृताः न प्राचीनार्थालोचने कालदाने समर्थाः। वेदभाष्यादिविद्वांसः प्रायः भाष्याद्युक्तमेव युक्तं मन्वानाः नाधिकविचारे मन आदधति। अन्येषां तु एतादृशार्थचिन्तनयोग्यतैव नास्ति, किं वा कुर्वन्ति ते। तस्माद्वेदार्थचिन्तनं भारतीयविदुषां मनसो दूरे एव भवतीति अहो दैवदुर्विपाकः।

विदुषां परमकर्तव्यम्

भारतीयाः वयं सहस्रवर्षेभ्यः परकीयाक्रमणेन तप्ताः बह्वीः शाखाः लुप्यमानाः दृष्ट्वा खिन्नाः इदानीं यथाकथंचित् स्वातन्त्र्यं प्राप्य स्वधर्माचरणे विघ्नरहिताः अभूम। समयोयं वेदार्थसंरक्षणस्य।

तस्माद्बाल्ये स्वशाखां समधीत्य व्याकरणस्य न्यायस्य पर्याप्तं परिचयं प्राप्य पूर्वोत्तरमीमांसे सम्यगधिगम्य तदुत्तरम् एतादृशशास्त्रप्रतिपादितन्यायानुसारेण सर्ववैदिकप्रकरणपर्यालोचनेन स्वशाखार्थं विद्वांसः विविदिष्यासुः। एतद्धि परमं विज्ञानम्। तदैव वेदसंरक्षणं अङ्गानां सार्थक्यं च

भवति। तस्मिन् क्रमे मार्गदर्शी च अयङ्गारमहोदय एव प्रत्यक्षं विराजते। तदीयमार्गानुसरणं शास्त्रविद्वद्भिः अस्माभिः अवश्यं करणीयम्।

ज्योतिर्दर्शनपक्षः

यादृगेव ददृशे तादृगुच्यते सं छायया दधिरे सिध्रयाप्स्वा।

महीमस्मभ्यमुरुषामुरु ज्रयो बृहत्सुवीरमनपच्युतं सहः॥ ऋक्. ५.०४४.०६

स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यम् | अनुमानश्चतुष्टयम् | एतैरादित्यमण्डलम् | सर्वैरेव विधास्यते | तै. आ॥०।१।२।४ || इत्याद्यनुसारेण प्राचीनकाले चक्षुषा दर्शनेन कालसिद्धिः इति विशेषः। इममेव पक्षमाश्रिताः पुराणादिग्रन्था इति ध्येयम्। आधुनिककाले तु प्रायः गणिताधारेणैव कालगणना क्रियते।

वृद्धगार्गीयज्यौतिषं वेदाङ्गम्

विज्ञानेन वा ऋग्वेदं विजानाति .... ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां **नक्षत्रविद्याँ** सर्पदेवजनविद्यां इति छान्दोग्ये (7.7.1) नक्षत्रविद्याख्यस्य ज्यौतिषस्य उल्लेखो दृश्यते। किमिदं वेदाङ्गं ज्यौतिषम् इति विचार्यमाणे अथर्वपरिशिष्टादिकमेव तथा स्यादित्यौह्यत। परन्तु वृद्धगार्गीयज्यौतिषादर्वाचीनं तत्, तत्रापि गर्गोल्लेखात्। पराशरतन्त्रं च इतः प्राक् 3300 वर्षकाले रचितं, ततः प्राक्कालिकं चेदं वृद्धगार्गीयज्यौतिषम्। बहुभिः ऋषिभिः स्वस्वशाखीयसंप्रदायेषु अनेके एतादृशाः ग्रन्थाः रचिता आसन्निति एतस्मिन् ग्रन्थे कृष्णात्रेय-भागुरि-नारद-क्रोष्टुक्यादिनाम्नामुल्लेखेन ज्ञायते। परन्तु ते ग्रन्थाः नोपलब्धाः। पराशरतन्त्रं तु परवर्तिग्रन्थेषूदाहृतः भागश एवोपलब्धम्। तस्मादुपलब्धेषु वेदानुसारिषु ग्रन्थेषु प्राचीनोयं वृद्धगार्गीयज्योतिषग्रन्थः वेदाङ्गभूत इत्युन्नीयते। स्वयं वेदाङ्गत्वेन स्वात्मानं न ख्यापयति चेदपि एतदेव ऋषीणां यज्ञादिकर्मसु उपयुक्तमिति वेदाङ्गत्वं युक्तमेव।

"एवं वैदिककर्माङ्गदर्शादिकालज्ञानाय ज्यौतिषं भगवता**ऽऽदित्येन गर्गादिभिश्च** प्रणीतं बहुविधमेव" इत्यादित्यगर्गयोरुभयोः ज्यौतिषकर्तत्वमुक्तं मधुसूदनसरस्वतीकृते प्रस्थानभेदे स्फुटमुक्तम्।

"नान्तं गुणानां गच्छन्ति ततोऽनन्तोऽयमव्ययः ।

यस्य नागवधूहस्तैर्लापितं हरिचन्दनम् ॥ २१.२५ ॥

मुहुः श्वासानिलायस्तं याति दिक्पटवासताम् ।

यमाराध्य पुराणर्षिर्गर्गो ज्योतींषि तत्त्वतः ॥ २१.२६ ॥

ज्ञातवान् सकलं चैव निमित्तपठितं फलम् ।" इति च ब्रह्मपुराणे वृद्धगर्गस्योल्लेखो दृश्यते। तस्य शिष्यपरंपरया प्रोक्तमिति वृद्धगार्गीयज्यौतिषमित्याख्यायते। "गर्गाणां छात्राः गार्गीयाः" इति महाभाष्ये।

वृद्धगर्गाचार्यः

चित्राणि साकं दिवि रोचनानि सरीसृपाणि भुवने जवानि ।
तुर्मिशं सुमतिमिच्छमानो अहानि गीर्भिः सपर्यामि नाकम् ॥१॥ १९.७-८ इत्यादि
शौनकाथर्ववेदसूक्तद्वयस्य द्रष्टा गार्ग्यः अत्यन्तं प्राचीनः। स एव गर्गः स्यात्।
"गर्गस्रोतो महातीर्थमाजगामैककुण्डली।
तत्र गर्गेण वृद्धेन तपसा भावितात्मना॥ 9-37-14
कालज्ञानगतिश्चैव ज्योतिषां च व्यतिक्रमः।
उत्पाता दारुणाश्चैव शुभाश्च जनमेजय॥ 9-37-15
सरस्वत्याः शुभे तीर्थे विदिता वै महात्मना।
तस्य नाम्ना च तत्तीर्थं गर्गस्रोत इति स्मृतम्॥ 9-37-16
तत्र गर्गं महाभागमृषयः सुव्रता नृप।
उपासाञ्चक्रिरे नित्यं कालज्ञानं प्रति प्रभो॥" 9-37-17 इति,

"चतुःषष्ट्यङ्गमददात्कालज्ञानं ममाद्भुतम्।
सरस्वत्यास्तटे तुष्टो मनोयज्ञेन पाण्डव॥ 13-18-38
तुल्यं मम सहस्रं तु सुतानां ब्रह्मवादिनाम्।
आयुश्चैव सपुत्रस्य संवत्सरशतायुतम्॥" 13-18-39 इत्यपि महाभारते शिवप्रसादेन प्राप्तं चतुःषष्ट्यङ्गं गर्गज्यौतिषम् उल्लिखितम्।

"गर्गः पुरोहितो राजन् यदूनां सुमहातपाः ।
व्रजं जगाम नन्दस्य वसुदेवप्रचोदितः ॥ १०.०८.००१ ॥
ज्योतिषामयनं साक्षाद्यत्तज्ज्ञानमतीन्द्रियम् ।
प्रणीतं भवता येन पुमान् वेद परावरम् ॥ १०.०८.००५ ॥
त्वं हि ब्रह्मविदां श्रेष्ठः संस्कारान् कर्तुमर्हसि ।
बालयोरनयोर्नृणां जन्मना ब्राह्मणो गुरुः ॥ १०.०८.००६ ॥

१०.०८.००७।० श्रीगर्ग उवाच
यदूनामहमाचार्यः ख्यातश्च भुवि सर्वदा ।
सुतं मया संस्कृतं ते मन्यते देवकीसुतम् ॥" १०.०८.००७॥

"इत्युक्त्वा यज्ञिये काले वव्रे युक्तान् स ऋत्विजः ।
कृष्णानुमोदितः पार्थो ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः ॥ १०.७४.००६॥
द्वैपायनो भरद्वाजः सुमन्तुर्गोतमोऽसितः ।
वसिष्ठश्च्यवनः कण्वो मैत्रेयः कवषस्त्रितः ॥ १०.७४.००७॥
विश्वामित्रो वामदेवः सुमतिर्जैमिनिः क्रतुः ।
पैलः पराशरो गर्गो वैशम्पायन एव च ॥" १०.७४.००८॥ इति भागवते च प्रशंसितो गर्गः।
वृद्धगर्गश्च स एव।
उषश्शशंस गार्ग्यस्तु शकुनन्तु बृहस्पतिः ।
मनोजयन्तु माण्डव्यः विप्रवाक्यं जनार्दनः ॥ इत्यपि प्रसिद्धः श्लोकः।

"तत्र यासौ मया पूर्वं कर्णिकेत्यभिशब्दिता।
तां वर्ण्यमानामेकाग्राः समासेन निबोधत॥
शताश्रिमेनं मेनेऽत्रिः सहस्राश्रिमृषिर्भृगुः।
अष्टाश्रिमेनं सावर्णिश्चतुरस्रन्तु भागुरिः॥
वार्षायणिस्तु सामुद्रं शरावञ्चैव गालवः।
ऊर्द्ध्ववेणीकृतं गार्ग्यः क्रोष्टकिः परिमण्डलम्॥
यद्यद्यस्य हि यत्पार्श्वं पर्वताधिपतेर्ऋषिः।
तत्तदेवास्य वेदासौ ब्रह्मैनं वेद कृत्स्नशः॥" 34.61-64 इति वायुपुराणे **गर्गसुतः क्रोष्टकिः** अप्युल्लिखितः। स एव वृद्धगार्गीयज्यौतिषेपि उल्लिखितः। स एव बहुधा "ओमथातः परिवेषाणां लक्षणं चैव वक्ष्यते। वृद्धगर्गो यथा पूर्वमुवाच मम सुव्रत॥" इति अथर्वपरिशिष्टकारेण ((६१,१.१)) अर्वाक्कालिकैः वराहादिभिश्च स्वग्रन्थे वृद्धगर्गत्वेन उल्लिखितश्च।

गर्गसिद्धान्तकर्ता तु अर्वाक्कालिकः गर्गस्तु भिन्न एव।

महासलिलग्रन्थकालः

“मघा सौर्याणां सौम्यानां च अयननक्षत्राणाम्” (म.स 102) इति मघाद्यवर्षारम्भस्य परिगणनात् अस्य महासलिलग्रन्थस्य कालः न्यूनातिन्यूनं इतः प्राक् 3800 वर्षाणि भवन्ति इति निश्चीयते। परन्तु तत्रापि वृद्धगर्गविश्वामित्रसंवादरूपेणैव महासलिलनिरूपणात् तत्रैव भागुरि-कृष्णात्रेय-नारद-क्रोष्टुक्यादिनामोल्लेखाच्च (म.स.104) ततोपि प्राक्काले एव वृद्धगर्गस्थितिः स्यात्।

महासलिलसंपादकः

विख्यातविदुषः मैसूरुवास्तव्यस्य रङ्गाचार्यस्य सुपुत्रः प्रो.अयङ्गारमहोदयश्च अत्यन्तं सांप्रदायिकः वेदवेदाङ्गविदुषां कुले उत्पन्नः स्वयं बाल्यादारभ्य अनेकानि शास्त्राण्यधीत्य आभियान्त्रिकीं विद्यां चाभ्यस्य बेङ्गळूरुस्थे भारतीयविज्ञानमन्दिरे बहुकालं यावत् अनेकाः विद्याः बोधयित्वा अध्ययनाध्यापनसंशोधनैधितयशाः पराशरतन्त्र-नारदशिल्पशास्त्रयोः आविष्करणेन विहितसुरवाणीसपर्यः इदानीं ततोपि प्रधानं कोशेष्ववशिष्टं वृद्धगार्गीयज्यौतिषं सम्यक् परिष्कृत्य प्रकाशयति।

स्वकल्पितं वेदादिज्ञानपरंपराकालमानसिद्धान्तभासं (chronology theory of Vedic texts) नवीनविद्वांसोपि प्रसभं यथा त्यजेयुः तथा निरवकाशभूतोयं ग्रन्थः। समक्षमेव नूतनोयमितिहासः रचितः निरूपितश्च प्रो.अयङ्गारमहोदयः। नूनमेव सर्वे भारतीयाः एतदीयमाधमर्ण्यं चिरकालं बिभ्रीरन्, वार्धकेपि निरन्तरं सुरसरस्वतीमुपासमानस्यैतस्य सरणिं चानुकुर्युः येन वैदिकः पन्थाः सुरक्षितो भविष्यति।

तदित्थं वृद्धगर्गाचार्यः एव स्वकीयं शास्त्रं कालेन पिहितं वीक्ष्य दुःखितः स्वयमेव प्रो.नारायण अयङ्गाररूपेणावतीर्णः महता प्रयासेन तत्प्रकाशयामास, अस्मदादींश्च क्रोष्टक्यादितुल्यान् स्वशास्त्रम् उद्बोधयामास इवेदं संजातमिति मन्येमानो विरमामि।

***

"महासलिलम्"

Author - Dr. R. N. Iyengar
Distinguished Professor &
Director, Centre for Ancient History & Culture,
Jain University, Bengaluru

Published by - Central Sanskrit University, New Delhi

Contibutor List

Dr. Ahalya. S,
Vice-Chancellor, Karnataka Samskrit University
E- mail: ahalyasharma@yahoo.com

Anurag Tripathi,
Research Scholar,
Central Sanskrit University, Ganganath Jha Campus, Prayagraj
E- mail: anurag758tripathi@gmail.com

Mr. Christopher Fernandes
Research Scholar, SIES College, Sion
Mumbai 400022, Maharashtra

Dr. Debasish Patra
Research Assistant.
Department of Sanskrit. Jadavpur University.
E- mail: debap93@gmail.com

Janardan Prasad Pandey
Chairman- Department of Literature, K.S
Central Sanskrit University, Ganganath Jha Campus, Prayagraj

Dr. Kalpana Aryaa
Associate Professor, Department of Sanskrit,
Daulatram College, Delhi University
E- mail: kalpnaaryaa@gmail.com

Dr. K. E. Srivenkatanathan
Asst. Professor, Nyaya and Vaisheshika, Karnataka Samskrit University
E- mail: srinathank.e@gmail.com

Mamata
Assistant Professor, Department of Sanskrit,
Janaki Devi Memorial College, University of Delhi
E- mail: mamtafogat86@gmail.com

Nandkishor Pattarkine
Senior Sanskrit Scholor,
E- mail: nandkishor.patterkine@gmail.com

Dr. Neeraj Tiwari
Assistant Professor, Department of Sanskrit literature
Central Sanskrit University, Lucknow Campus, Vishal Block 4, Gomati Nagar Lucknow
E-mail: neerajtiwaribhu@gmail.com

Prabhat Kumar Mandal
Research Student, Department of Sanskrit Philosophy,
Ramakrishna Mission-Vivekananda Academic Research Institute,
Belur Math, Howrah, West Bengal, 711202
E-mail: provatkm0711@gmail.com

Parag Joshi
Professor & HoD
Department of Sanskrit Language & Literature,
Kavikulguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek
E- mail: Joshipb77@gmail.com

Pradnya Karkare
Research Scholar,
Kavikulguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek
E- mail: Pradnyakarkare14@gmail.com

Pritam Mandal
Assistant Professor,
Polwa College, Polwa, Hooghly,
E- mail: preetammandal1@gmail.com

Dr. Priyanka Saha
Assistant Professor,
Vaharampur Girls College
E- mail: work.nbmc@gmail.com

Prolay Nandi
Research Scholar, Department of Sanskrit and Philosophy
Ramakrishna Mission Vivekananda Educational and Research Institute
Belur Math, Howrah, West Bengal - 711202.
E- mail: prolay.nandi.vedvid@gmail.com

Pushpalatha K
Research Scholar, Dept. of Vyakarana,
Karnataka Samskrita University, Bengaluru.
E- mail: k1pushpa00@gmail.com

R. S. Hariharan
Research Assistant,
Center For Ancient History & Culture (CAHC)
Jain University Bangalore
E- mail: hariharan.rs@jainuniversity.ac.in

Riya Dutta
Ph.D. Scholar, Banaras Hindu University
E- mail: riyadutta359@gmail.com

Shankar Rajaraman
Associate Professor,
Center For Ancient History & Culture (CAHC)
Jain University, Bangalore
E- mail: shankarrajaraman@jainuniversity.ac.in

Dr. Shashirekha H.K
Associate Professor, Department of Samhita and Sanskrit,
Faculty of Ayurveda, IMS, BHU, Varanasi, Up, India

Prof. Shivani V
Professor and Dean of Śāstra Faculty
Karnataka Samskrita University, Bengaluru
E- mail: shivani.ksu@gmail.com

Shweta Jejurkar
Head, Department of Sanskrit, Pali & Prakrit
Faculty of Arts, The Maharaja Sayajirao University of Baroda,
Coordinator, Center for Spoken Sanskrit, MSU
Coordinator, SKSD Jain Academy, MSU

Dr. Sudip Mandal
Assistant Professor, Department of Sanskrit
University of North Bengal, (Jalpaiguri Campus), Jalpaiguri, 735102
E- mail: sudiprkmvu@gmail.com

Sukhen Ghosh
Research Student, Department of Sanskrit,
Mahatma Gandhi Central University, Bihar
E- mail: sukhen.muitin@gmail.com

Dr. Tejas Bharadwaj
P.G. Scholar, GAMC, Bengaluru.
E- mail: drtejasbharadwaj@gmail.com

Dr. Uma M. Shankar
SIES College, Sion,
Mumbai 400022, Maharashtra

Dr. V Balaji
Assistant Professor & Head,
Department of Sanskrit,
National College, (Autonomous) Tiruchirapalli – 620 001
E- mail: balbalram1990@gmail.com, balajiv@nct.ac.in

Prof. Veernarayan Pandurangi
Director,
Poornaprajna Sanshodhan Mandiram, Bengaluru
E- mail: veerankp@gmail.com

Vishesh Kumar Singh
PhD Scholar in Anthropology,
Department of Samhita and Sanskrit, Faculty of Ayurveda,
IMS, BHU, Varanasi, Up, India
E- mail: visheshbhuphd@gmail.com

Dr. Vivek Sharma
Assistant Professor, Department of Sanskrit,
Himachal Pradesh Central University, Dharamshala
E- mail: drviveksharma.skt@gmail.com

INSTRUCTIONS TO AUTHOR

1. Research Paper must be typed in the following format only.
- File: MS-Word-2007 - Word Document (*.docx)
- Font (English) : Times New Roman
- Font Size (English): Title = 16, Sub-Title = 14, Text = 12
- Font (Marathi / Hindi / Sanskrit) : Unicode
- Font (Marathi / Hindi) : Unicode
- Font Size (Marathi / Hindi / Sanskrit): Title = 20, Sub-Title = 16, Text = 14
2. Research Paper must contain the following elements:
- Title of the Research Paper
- Details of an Author (Name, Designation, College Name, Mob. No., Email etc.)
- Abstract with 200 words & Key-Words
- Introduction
- Body of Research Paper
- Conclusion
- References.

9. Importance will be given to articles with original research in the subject.
10. The author should specify that the article is his/her own research and has not been copied or imitated on others.
11. The author will be informed within a period of three months whether the article is accepted for publication. No correspondence should be made by the authors.
12. The decision of the peer-committee shall be final.
13. Subscription for the journal does not entitle the publication of the article.
14. The author of article will get a copy of the journal in which the article is published.
15. Graphics special characters and pics can be added but with some notes (please send the text as well as PDF) Latex is also fine.

University do not issue certificate for research paper to author.

https://guides.lib.umich.edu/c.php?g=282964&p=1885441
- Word limit for entire research paper is 1500-2000 words.
3. Author's, Co-author's name should be without any titles like Dr./Prof./Mr./Mrs. etc.
4. **Articles will be accepted through portal link - kksushodhasamhita.org**
5. Portal will be opened as per the policy decided by the authority. No other communication will be entertained through mail.
6. While sending research paper, an author should write his/her name and mobile no., the email and full address and attach the word file of Paper . If there is co-author/s, all detail is should be provided.
7. An author can download Research Paper, Cover Page, content page, etc. from the Website.
8. Research Papers will be checked using recognized Urkund (Original) or any other plagiarism Software for plagiarism check.

entertained.

2. The author will be informed about the acceptance or rejection of the article within three months from the date of receipt of the article.
3. **Only after getting official confirmation from the editor, the authors should pay the donation towards the printing of article.**
4. Only after receiving the payment, the printing work will be started.

JOURNAL SUBSCRIPTION (Per Year)

1. Institutional–Rs. 2000/-
2. Individual- Rs. 2000/-
3. Lifetime - Rs. 10000/-
4. For foreigners - 125$
5. The amount should be paid through online transition, Cheque or by D.D. of Bank of Maharashtra drawn in favour of Ragistar, KKSU, Ramtek.

राष्ट्रहिताय संस्कृतम्

कविकुलगुरु-कालिदास-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

प्रशासकीय भवनम्, मौदा मार्गस्य्, रामटेकम् – 441106, जि. नागपुरम्.
दुरध्वनी क्र. 07114–256476, 07114–255549

www.kksanskrituni.digitaluniversity.ac or www.kksu.org
email : shodhasamhitarj@kksu.org

NAAC - A+